

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентові України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ І
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2020 ТОМ 23 № 5

Видається з вересня 1998 року
12 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2020

ГРАНІ

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний альманах

Том 23 № 5 2020

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентів України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 02.07.2020
№ 886 журналу надано статус
фахового видання з філософських,
політичних та соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 14 від 30.06.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(050)258-83-86
grani-print@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2020

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левщанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

Тел.: +30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
e-mail: granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

GRANI/

Scientific and theoretical and
social-political almanac

23 (5) 2020

Founders:

Oles Honchar Dnipro national
university,
Dnipropetrovsk regional institute for
public administration
National academy for public
administration under
the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 886 of 02 July 2020
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication on philosophical,
political and sociological sciences was
given.

Published by the decision of the
Academic council of Oles Honchar
Dnipro national university
(protocol № 14 dated 30.06.20).

ISSN 2077-1800 (Print)

ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:

DOAJ

Index Copernicus

National Library of Ukraine Vernadsky

Google Scholar

CrossRef

eLibrary

Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000

+38(050)258-83-86

granidp@gmail.com

Publishing license

ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2020

Editorial board

Kvitka S.A.

Editor in Chief

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Ayahan B.H.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Borodin Ye.I.

Full Prof., Dr. (Ukraine)

Vyatr Ezhi

Full Prof. Dr. (Poland)

Gao Tianming

Assoc. Prof. Dr. (PRC)

Gorodyanenko V.G.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Ivanenko V.V.

Full Prof. Dr., Academician of the
Ukrainian Academy of Historical
Science (Ukraine)

Ivanova S.A.

Assoc. Prof. PhD (Ukraine)

Isetti G.

PhD., Senior Researcher (Italy)

Zhuk S.I.

Full Prof. Dr. (USA)

Kryvoshein V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kuznecoviene J.

Full Prof. Dr. (Lithuania)

Okorokov V.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Ruzhevichus Yuzas

Full Prof. Dr. (Lithuania)

Roberts Ken

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Svitlenko S.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sydykov E.B.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Sorokina L.M.

Assoc. Prof. PhD (Ukraine)

Schuurman Paul

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Tokovenko O.S.

Full Prof. Dr., Academician of the
Ukrainian Academy of Historical
Science (Ukraine)

Heinamaa Sara

Full Prof. Dr. (Finland)

Shevtsov S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shlyakhov O.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,

Krivoshin V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

Tel.: +30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13

e-mail: granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

Зміст Соціологія

- C. 6
Олеся Бенчак
Емпірично-соціологічні рефлексії транскордонних взаємодій в українській та західній соціології
- C. 15
Крістіна Новосад
Сучасні моделі дослідження міжнародної міграції
- C. 28
Наталія Новокишова
Міфологізація та образ жінки у дискурсах масової культури постмодерну
- C. 39
Анна Попович, Олександр Кацьора
Перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні
- C. 45
Тарас Прокопишин
Медіапрактики та довіра населення до медіа із перспективи теорії агент-структурної інтеграції

Політологія

- C. 53
Ільяс Гусейнов
Греки в Азербайджані: епохальний погляд на історію і сучасність

Філософія

- C. 64
Елеонора Скиба
Роль філософії права в формуванні свідомості суспільства сучасної формації
- C. 77
Михайло Мурашкін
Інший постмодерну (природа людини і релігійно-містична культура)
- C. 87
Петро Гнатенко, Сергій Шевцов
Соціальна філософія та соціальна психологія: діалектика взаємовідносин
- C. 96
В'ячеслав Кузьменко
Концепція Л. М. Толстого про непротивлення злу насильством і її духовна спрямованість

Contents Sociology

- P. 6
Olesia Benchak
Empirical sociological reflections on transborder interactions in ukrainian and western sociology
- P. 15
Kristina Novosad
Modern models of internation migration research
- P. 28
Nataliia Novokshonova
Mythologization of the woman and her image in the discourses of postmodern mass culture
- P. 39
Anna Popovich, Olexander Katsora
Prospects of social entrepreneurship development in Ukraine
- P. 45
Taras Prokopyshyn
Mediapractices and the population's trust in media from the perspectives of agent-structural integration

Politology

- P. 53
Ilyas Huseynov
Greeks in Azerbaijan: epochal look at history and modernity

Philosophy

- P. 64
Eleonora Skiba
The role of the philosophy of law in the development of modern consciousness
- P. 77
Michail Murashkin
Another postmodern (human nature and religious-mystical culture)
- P. 87
Petro Gnatenko, Sergiy Shevtsov
Social philosophy and social psychology: dialectic of interaction
- P. 96
Viacheslav Kuzmenko
L. N. Tolstoy's concept of non-resistance to evil by violence and its spiritual orientation

Історія

С. 105

Севда Амиршахова

Про деякі зміни в матеріальній культурі сучасного міського населення Азербайджану

History

P. 105

Sevda Amirshakhova

About some changes in the material culture of the modern urban population of Azerbaijan

Ювіляру

С. 114

Валентин Іваненко

Знаний шукач і провідник правди історії (до 80-річчя доктора історичних наук, професора О. М. Бута)

Anniversary

C. 114

Valentyn Ivanenko

Well-known seeker and guide to the truth of history (to the 80th anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor O.M. But)

Соціологія

DOI: 10.15421/172048

УДК: 316.33

Емпірично-соціологічні рефлексії транскордонних взаємодій в українській та західній соціології

Олеся Бенчак, Ужгородський національний університет

Мета статті – аналіз досвіду українських та зарубіжних емпіричних соціологічних досліджень транскордонної мобільності та співробітництва як основних форм транскордонних взаємодій та окреслення предметного поля і методологічних засад досліджень. Для впорядкування дискурсу теоретичної соціології щодо транскордонних взаємодій використано періодизацію розвитку теоретичної соціології. Сформульовані методологічні принципи соціологічного дослідження транскордонних взаємодій. Обґрунтовано розгляд транскордонних взаємодій на чотирьох рівнях: мікро-, мезо-, макро- й інтеррівні. Мікрорівень транскордонних процесів пов'язаний із досвідом перетину державного кордону конкретними суб'єктами або товарообміном на місцевому рівні. Мезорівень становлять транскордонні явища, що поширюються на регіони, такі як регіональне транскордонне співробітництво. Макрорівню відповідають транскордонні процеси, що за своїм обсягом охоплюють територію всієї держави (міждержавні відносини, міжнародні відносини загальнонаціональних суб'єктів, міждержавний товарообмін). Інтеррівень транскордонних явищ пов'язаний із перетином кордонів кількох чи навіть багатьох держав. Обґрунтоване використання принципу Парето у дослідженні динаміки транскордонних взаємодій. На підставі факторного аналізу даних опитування мешканців українського та словацького прикордоння «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини і України» виокремлено основні виміри розгортання транскордонних взаємодій, які утворюють трьохвимірний простір названого явища і можуть слугувати аналітичним інструментом соціологічного моніторингу стану та динаміки транскордонних взаємодій. Інструментарій соціологічного дослідження транскордонних взаємодій на українсько-словацькому кордоні конструювався на підставі експертних інтерв'ю із дослідниками в галузі державного управління, соціології, соціальної роботи, представниками громадських організацій та місцевих спільнот українсько-словацького прикордоння.

Ключові слова: державний кордон, прикордоння, транскордонні взаємодії, соціологія перетину кордону (англ. – *border crossing studies*), українсько-словацькі транскордонні взаємодії, транскордонні процеси, принцип Парето

Empirical sociological reflections on transborder interactions in ukrainian and western sociology

Olesia Benchak, Uzhhorod National University

The purpose of the article is to analyze the experience of Ukrainian and foreign empirical sociological studies of cross-border mobility and cooperation as the main forms of cross-border interactions and to outline the subject field and methodological principles of research. The periodization of the development of theoretical sociology was used to organize the discourse of theoretical sociology on cross-border interactions. Methodological principles of sociological research of cross-border interactions are formulated. The consideration of cross-border interactions at four levels is substantiated: micro, meso, macro and inter-level. The micro level of cross-border processes is related to the experience of crossing the state border by specific entities, or trade at the local level. The mezo level relates to cross-border phenomenas that extends to regions such as regional cross-border cooperation. The macro level corresponds to cross-border processes that cover the entire territory of the state (interstate relations, international relations of national

actors, interstate trade). The inter-level of cross-border phenomena is related to the crossing of the borders of several or even many states. The use of the Pareto principle in the study of the dynamics of cross-border interactions is substantiated. The main dimensions of cross-border interactions are identified on the basis of factor analysis of the survey of Ukrainian-Slovak border residents "Information support and implementation of innovative approaches in cross-border cooperation between Slovakia and Ukraine". The toolkit of sociological research of cross-border interactions on the Ukrainian-Slovak border was constructed on the basis of expert interviews with researchers in the field of public administration, sociology, social work, representatives of public organizations and local communities of the Ukrainian-Slovak border.

Keywords: *state border, borders, cross-border interactions, sociology of border crossing studies, Ukrainian-Slovak cross-border relations, cross-border processes, Pareto principle*

Эмпирическо-социологические рефлексии трансграничных взаимодействий в украинской и западной социологии

Олеся Бенчак, Ужгородский национальный университет

Цель статьи – анализ опыта украинских и зарубежных эмпирических социологических исследований трансграничной мобильности и сотрудничества как основных форм трансграничных взаимодействий и определение предметного поля и методологических оснований такого исследования. Для упорядочения дискурса социологии в отношении трансграничных взаимодействий использовано периодизацию развития теоретической социологии. Сформулированы методологические принципы социологического исследования трансграничных взаимодействий. Обосновано рассмотрение трансграничных взаимодействий на четырех уровнях: микро-, мезо-, макро- и интеруровне. Микроуровень трансграничных процессов связан с опытом пересечения государственной границы конкретными субъектами или товарообменом на местном уровне. Мезоуровень составляют трансграничные явления, которые распространяются на регионы, такие как региональное трансграничное сотрудничество. Макроуровневые охватывают территорию всей страны (межгосударственные отношения, международные отношения общенациональных субъектов, межгосударственный товарообмен). Интеруровень трансграничных явлений связан с пересечением границ нескольких или даже многих государств. Обосновано использование принципа Парето в исследовании динамики трансграничных взаимодействий. На основании факторного анализа данных опроса жителей украинского и словацкого пограничья «Информационное обеспечение и имплементация инновационных подходов в трансграничном сотрудничестве Словакии и Украины» выделены основные измерения актуализации трансграничных взаимодействий, которые образуют трехмерное пространство названного явления и могут служить аналитическим инструментом социологического мониторинга состояния и динамики трансграничных взаимодействий. Инструментарий социологического исследования трансграничных взаимодействий на украинско-словацкой границе конструировался на основании экспертных интервью с исследователями в области государственного управления, социологии, социальной работы, представителями общественных организаций и местных сообществ украинско-словацкого пограничья.

Ключевые слова: *государственная граница, приграничье, трансграничные взаимодействия, социология пересечения границы, украинско-словацкие трансграничные отношения, трансграничные процессы, принцип Парето*

Перед політиками, управлінцями та науковцями сьогодні постає завдання управління процесами транскордонної взаємодії, які стають дедалі інтенсивнішими. Набуття безпрецедентної динамічності транскордонних міграцій, лібералізація міграційних режимів, формування нових явищ, пов'язаних із транскордонними взаємодіями (такими як циркулярна мобільність, транснаціональні сім'ї, поява і поширення «гнучких» форм громадянства, загострення супутніх проблем та загроз безпекового, соціального і економічного характеру та ін.), актуалізує проблему вивчення транскордонних взаємодій і соціального управління ними.

Феномен державно-просторових розмежувань та пов'язаних з ними явищ віддавна став об'єктом наукової і соціологічної, зокрема, рефлексії та знаходить своє відображення у двох основних, дихотомічних поняттях: «кордони» і «транскордонні взаємодії». Кордон – явище відносно статичне, а динамічною формою його існування є транскордонні взаємодії. Не дивлячись на бар'єрну функцію, яку виконує кордон, останній не здатний цілком припинити обмін різноманітними ресурсами, інформацією, людьми поміж суміжними територіями. Кордон регулює соціально-просторові відносини держав, встановлюючи їх розмежування та регламентуючи транскордонні взаємодії. Зазвичай під кордоном розуміють дійсні чи уявні лінії, що визначають межі території держави. Із соціологічної точки зору феномен кордону і транскордонних взаємодій можуть розглядатися із наголосом на інституційному або ж суб'єктному вимірі цих явищ. У першому випадку йдеться про державні кордони як інститут у соціологічному розумінні, у другому ж випадку наголошується на взаємодіях та практиках численних індивідів та їхніх груп, опосередкованих статусами «громадян», «туристів», «нелегалів», «шукачів притулку», «апатридів» та ін. Аналіз транскордонних взаємодій відіграє важливу роль у методологічному оновленні, якого вимагають від соціології динамічні умови сьогодення, коли категорії етносу, нації та держави виявляються надто «герметичними» та більше не можуть забезпечити дослідників адекватними пояснювальними моделями.

Метою цієї розвідки є аналіз досвіду

українських та зарубіжних емпіричних соціологічних досліджень транскордонної мобільності та співробітництва як основних форм транскордонних взаємодій та окреслення предметного поля і методологічних засад цих досліджень.

Для впорядкування наукового дискурсу щодо транскордонних явищ застосуємо періодизацію генези теоретичних напрямів соціології за Г. Зборовським. У періодизації, запропонованій дослідником, розглядаються історичні умови і передумови виникнення напрямів теоретичної соціології у п'ять періодів: класичний, неокласичний, посткласичний, некласичний, постнекласичний (Зборовський, 2008, с. 3–15). Перший, класичний, період представлений позитивізмом, марксизмом, еволюціонізмом, веберіанством. Соціологія у цей період фокусується винятково на внутрішньосусупільному рівні. Загалом постулюється єдність людства (у дослідженнях примітивних спільнот соціологи поряд із антропологами знаходять ключ до розуміння сучасних суспільств), проте транскордонним явищам увага не приділяється. Міжнародні порівняльні дослідження лише зароджуються. При цьому сам простір і його розмежування не є об'єктом соціологічної рефлексії.

Неокласичний період представлений неопозитивізмом, неомарксизмом, неоеволюціонізмом, неовеберіанством, структурним функціоналізмом, неофункціоналізмом, радикально-критичними теоріями та теоріями конфлікту. У цей період відбувається так званий «поворот до простору» (англ. – *spatial turn*) – у низці соціологічних напрямів опрацьовується проблема взаємозв'язку просторового і соціального (зокрема, йдеться про теорію соціальної екології Чиказької школи). Окрім того, з'являється соціологічна рефлексія щодо процесів і структур наднаціонального рівня. У межах етносоціології опрацьовується тема формування державного суверенітету, національних ідентичностей та стереотипів, державних кордонів, соціологічно досліджується проблематика, яка раніше аналізувалася лише політичною наукою, філософією, правом, етикою. У полі зору соціології з'являється проблема спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах (зокрема, у дослідженнях У. Томаса, Ф. Занецького, Дж. Ліндберга, У. Вайта та ін.).

Посткласичний період представлений постпозитивізмом, постмарксизмом, теорією системного аналізу, теорією модернізації, теорією постіндустріального суспільства, теорією глобалізації та ін. Соціологічні теоретизації, що фокусуються на наднаціональному рівні аналізу набувають значного впливу на загальносоціологічний дискурс саме на цьому етапі. Зокрема, набуває поширення теорія світ-системного аналізу (І. Валлерстайн, Г. Франк), у науковий обіг входить поняття «світовий ринок праці», розпочинається інтенсивне вивчення міграційних процесів, причому із увагою не лише до приймаючих країн, а і до країн походження мігрантів. Дослідники фокусуються на асиметричності міграційних потоків, їхньому взаємозв'язку із нерівністю та дискримінацією.

Некласичний період представлений символічним інтеракціонізмом, феноменологією, етнометодологією, теорією обміну. На цьому етапі відбувається поворот до суб'єктивізму, поширення якісних методів збору та інтерпретації даних. Вивчення проблематики транскордонних взаємодій збагачене в цей період, увагою до щоденного досвіду мігрантів (зокрема йдеться про так звані *border crossing studies* – вивчення перетину кордону як особливої соціальної практики). У 1992 р. Л. Малкі започаткувала формування нової соціологічної субдисципліни: соціології транскордонних переміщень, яка охоплює проблематику легальних і нелегальних, добровільних і вимушених перетинів кордонів у їх соціологічному аспекті (Malkki, 1992, pp. 24–38). Література із студій перетину кордонів зосереджувався на транскордонних взаємодіях як на практиках мобільності та відповідних інструментах контролю. Окремі дослідники фіксують у цей період «культурний поворот» у дослідженнях міграції та транскордонних явищ (King, & Skeldon, 2012).

Постнекласичний період, за Г. Зборовським, представлений інтегративними концепціями, теорією комунікативної дії, постмодернізмом, феміністською соціологією. На цьому етапі з'являються теоретичні побудови, які ставлять просторовий аспект і проблематику кордонів та транскордонних явищ у центр уваги дослідника. Так, наприклад, Дж. Уррі вважає мобільність ключовою характеристикою

сучасного суспільства, що визначає існування спільнот та розмиває кордони територіального суверенітету (Уррі, 2012). У ключі постмодернізму низка дослідників опрацьовували методологію «уявленої географії» – дискурсивних формувань, що водночас відбивають соціально-політичні поділи та конструюють їх (Вулф, 2009). У цей період конституюються такі інтегративні дисципліни, як лімологія.

Вивчення кордонів переходить від стурбованості формальними кордонами держави до вивчення кордонів різноманітних соціально-просторових та географічних масштабів, починаючи від місцевого та муніципального до глобального, регіонального і наддержавного рівня. Такі процеси, зокрема, знайшли відображення у низці концепцій, зокрема – концепціях «самоусунення держави», «субсидіарності» та «Європи регіонів». Концепція самоусунення держави (англ. – *state disengagement*) передбачає, що держави поступово передають повноваження та відповідальність за соціальне управління у різних сферах, зокрема у сфері транскордонних взаємодій та співробітництва, приватним національним та міжнародним організаціям (*Security through social cohesion: proposals for a new socio-economic governance*, 2004, pp. 81–92). Концепція субсидіарності передбачає впровадження політико-управлінського принципу, відповідно до якого послуги громадянам необхідно надавати на адміністративно-територіальному рівні, який є найближчим до них, а це передбачає здійснення децентралізації влади та надання максимальних повноважень органам місцевого самоврядування (Lendel, 2015). Концепція Європи регіонів полягає у «переливі» компетенцій держави на користь регіонів, поширенні міжрегіонального і прикордонного співробітництва, управлінні регіональною економікою тощо (Куриляк, 2018, с. 60–67.). Прикордоння на цьому етапі розглядається не як порожнеча і транзитна зона, а як місце творення соціальної реальності нової якості. При цьому прикордоння не тільки виконує інтеграційні функції, але і «виробляє» транскордонні феномени – соціальні групи, практики та ідентичності

Сьогодні у науковому дискурсі розглядаються не тільки найважливіші політичні кордони, що розділяють суверенні держави, але єдина система кордонів у суспільстві, вклю-

чаючи «видимі» розділові лінії, наявні в ландшафті, і невидимі – соціальні, культурні, мовні та конфесійні межі всіх масштабів – від меж між різними локальними сусідськими спільнотами до глобальних макрорегіонів. По-друге, виробництво та модифікація цих ліній розмежування розглядається як основна соціальна потреба – потреба у інтеграції та диференціації, у розмежуванні «нас» від «них», збереженні ідентичності та відносного соціального порядку. По-третє, кордони є динамічним явищем, яке постійно відтворюється практично всіма формами людської діяльності. Постійний процес (ре)конструювання (re-bordering) кордонів є об'єктом соціології у сучасному методологічному розумінні цього явища.

У зв'язку з різноплановістю та складністю транскордонних взаємодій, аналіз сучасних державно-просторових розмежувань повинен бути міждисциплінарним і виконуватися на засадах системної методології. Ця методологія здатна забезпечити формування з інформаційних фрагментів, що надаються різними соціогуманітарними науками, єдиного цілісного пізнавального образу сучасних кордонів і транскордонних процесів. Поняття «транскордонні взаємодії» підкреслює інтеракційний характер явищ, які досліджує соціологія та дозволяє виокремити саме соціологічний предмет таких досліджень.

В українській соціології транскордонні взаємодії розглядаються в основному як явище супутнє до міграційних процесів. Міграційний потік з України за кордон, зокрема у західному напрямку, є одним із найбільш масштабних та важливих соціально-економічних процесів новітньої історії нашої країни, відповідно, не викликає здивування той факт, що проблематика міграції українців в країни ЄС є досить ґрунтовно досліджена¹. Водночас цей значний обсяг наукових праць має виразні тематичні спрямування (це: економічні, демографічні та соціальні передумови і наслідки міграції українців за кордон; соціально-демографічний портрет українських мігрантів; негативні соціальні явища, пов'язані із зовнішньою міграцією – віктимізація, декваліфікація, порушення трудових прав, соціальне сирітство та ін.).

В Україні у дослідженні транскордонних явищ є значні фактологічні, концептуальні та організаційні здобутки. Відомими фахів-

цями із цієї проблематики є В. Приходько, О. Передрій, І. Артёмов, Є. Кіш, М. Лендвел, В. Кравців, С. Устич, Н. Варга, Н. Ігнатюла та ін. Окремі регіональні школи мають істотні напрацювання в інституціоналізації цієї соціологічної субдисципліни. Зокрема, розгорнуте соціологічне трактування кордонів і транскордонних процесів дав С. Устич – фахівець, який займався розробкою теоретичних проблем і вирішенням практичних завдань з оптимізації транскордонних взаємодій (Ustych, 2013, pp. 592–596). Запропонована С. Устичем системна теорія кордонів і транскордонних процесів полягає у врахуванні складної взаємодії різнорідних факторів, пов'язаних із перетином лінії державного кордону. Такий підхід дозволяє чітко розмежувати поняття транскордонних процесів (транскордонних потоків) із іншими усталеними категоріями, які характеризують кордони і пов'язані з ними явища (Hicks, 1939, pp. 696–712).

Соціологічний аналіз показує, що трансформація природи новітніх транскордонних процесів під впливом сучасних комунікаційно-технологічних інновацій спричинила тенденцію до «розмивання», а то й повного нівелювання бар'єрної функції кордонів. Це зумовило появу нових соціальних загроз і викликів, таких як «гібридні війни», розгортання інформаційних воєн, проведення кібератак та ін.

Особливості системного підходу в дослідженні транскордонного співробітництва полягають у дотриманні двох когнітивних принципів: 1) принципу генетично-функціонального аналізу об'єкта; 2) принципу єдності теоретико-методологічного та емпіричного рівнів дослідження.

Як вважає С. Устич, системна методологія, зокрема рівневе розуміння соціальної системи, дозволяє також чітко градіювати, типологізувати транскордонні процеси. У системі транскордонних явищ за критеріями глибини охоплення території транскордонною дією та його просторових обсягів (масштабів) слід виокремити чотири рівні: мікро-, мезо-, макро- й інтеррівень. Мікrorівень транскордонних процесів пов'язаний із перетином державного кордону (організовано чи стихійно, законним чи нелегальним шляхом) конкретними суб'єктами (представниками органів

¹Огляд стану соціологічного вивчення трудової міграції з України дивися у (Yemeljanova, & Kundik, 2018).

влади, громадських організацій, групами чи окремими громадянами) або товарообміном, природними явищами на місцевому рівні. Мезорівень становлять транскордонні явища, що поширюються на регіони (наприклад, співробітництво регіональних державних органів та територіальних громад, товарообмін, природні процеси і т. п.). Макрорівню відповідають транскордонні процеси, що за своїм обсягом охоплюють територію всієї держави (наприклад, міждержавні відносини, міжнародні відносини загальнонаціональних суб'єктів, міждержавний товарообмін тощо). Інтеррівень транскордонних явищ пов'язаний із перетином кордонів кількох чи навіть багатьох держав. Загалом, на погляд С. Устича, за своїм обсягом транскордонні явища інтеррівня можна вважати ідентичними транснаціональним, глобалізаційним процесам (Устич, 2014).

Загалом автор поділяє окреслений дослідницький підхід. Однак аналіз найновіших транскордонних явищ показує, що представлене ним системне розуміння кордонів і транскордонних процесів за нинішніх умов потребує поглиблення і модифікації. Нижче назвемо шляхи такої модифікації системної методології вивчення транскордонних явищ, запропонованої С. Устичем.

З-серед усієї сукупності різнопланових транскордонних явищ доцільно виокремити саме ті, що входять до предмету соціологічного дослідження і відтак говорити винятково про транскордонні взаємодії. У свій час у соціальних науках відбувся просторовий поворот, що було прогресивним здобутком, проте сьогодні настає необхідність перегляду теми просторової вкоріненості соціальних явищ. Транскордонні (ті, що виходять за межі національних держав) взаємодії можуть поєднувати територіально віддалених індивідів, групи та спільноти і загалом відбуватися у віртуальному просторі комунікацій. Вивчення транскордонних взаємодій має бути практично спрямованим, зокрема, на оптимізацію управління інститутом кордону (необхідною є концентрація на організаційно-управлінському вимірі транскордонних взаємодій, з одного боку, та на соціальному контексті, у якому функціонують організації та здійснюються управлінські інновації, з іншого боку). Така практична спрямованість передбачає окреслення кола дотичних соціальних суб'єктів, ор-

ганізацій, груп та спільнот і досягнення певного спільного блага для усіх залучених сторін. Вивчення транскордонних взаємодій має спиратися на широкий спектр методів дослідження, передусім соціологічних, зокрема на кількісні та якісні методи, включати аналіз як експертного, так і масового рівня сприйняття транскордонних взаємодій і охоплювати соціальний досвід різних суб'єктів. У дослідженні транскордонних взаємодій доцільно враховувати два типи наслідків – зміна рівня життя місцевого населення (зафіксована через стан соціального самопочуття) та соціально-економічна інтеграція прикордоння. Безумовною перевагою такого типу досліджень має стати їхній моніторинговий характер, вимірювання як стану, так і динаміки досліджуваних транскордонних явищ.

Названі вимоги були апробовані в емпіричному дослідженні, реалізованому за участі автора опитуванні мешканців українського та словацького прикордоння «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів у транскордонному співробітництві Словаччини і України». Наголосимо, що станом на час написання цієї розвідки, за дуже невеликим винятком, немає соціологічних праць і, тим паче, емпіричних досліджень транскордонних взаємодій на українсько-словацькому кордоні.

Зазначимо, що брак дослідження цієї проблематики притаманний не лише українській, а й словацькій соціології. Так, ми виявили лише поодинокі соціологічні дослідження словацьких науковців з проблематики українсько-словацького кордону. Їхні результати, переважно, стосуються інституційно-організаційних аспектів транскордонних процесів, мають описувальний характер, концентруються на соціальному портреті українських трудових мігрантів у Словаччині та на особливостях сприйняття українських мігрантів у словацькому суспільстві і медіа (Струскова, 2012, с. 160–165; Madlenak, & Chovancova 2019).

У цьому сенсі дослідження стану і динаміки транскордонних взаємодій може спиратися на теоретичні засади так званого принципу Парето та його розгорнутої інтерпретації у межах неоінституціональної теорії. Принцип Парето був сформульований Дж. М. Юраном і названий ім'ям італійського соціолога Вільфредо Парето (Juran, 1995). Принцип полягає у спостереженні про те, що приріст загального

блага буде відбуватися щоразу, коли хтось із громадян або група в результаті тих чи інших змін (зокрема, у результаті встановлення тих чи інших правових інститутів) збільшує свій особистий добробут за умови, що ніхто інший не зазнає втрат. Зрозуміло, що принцип Парето описує ідеальний стан, який навряд чи може мати місце в реальності. Неоінституціоналісти Н. Кальдор (Nicholas Kaldor) та Дж. Хікс (John Hicks) запропонували теоретичне спрощення цього принципу із метою переведення його із статусу ідеальної моделі в операційний концепт (Hicks, 1939, pp. 696–712). Метод Кальдора-Хікса зазвичай використовується для моніторингу потенційних покращень, а не досягнення декларованих цілей управління в тій чи іншій сфері. Вони використовуються для визначення того, чи змінюється ситуація у напрямку до відповідності принципу Парето. Відповідно до принципу Парето доцільно визначати позитивні зміни управління транскордонними взаємодіями як приріст рівня задоволеності мешканців прикордоння наслідками політики, які співставляються із невдоволенням мешканців щодо цієї політики та інтерпретуються експертами.

Інструментарій соціологічного дослідження транскордонних взаємодій на українсько-словацькому кордоні конструювався на підставі експертних інтерв'ю із дослідниками в галузі державного управління, соціоло-

гії, соціальної роботи, представниками громадських організацій та місцевих спільнот українсько-словацького прикордоння. Траекторія окремих кейсів прикордоння (такі як українсько-словацьке чи, до прикладу, українсько-російське прикордоння) у просторі основних укрупнених змінних, що визначають характер мобільності та співпраці вказуватиме на більшою чи меншою мірою успішні політико-управлінські заходи та програми.

Висновки.

Укрупнення показників розгортання транскордонних явищ може бути здійснене у різний спосіб, зокрема із застосуванням статистичних процедур виявлення латентної структури змінних, яка, у свою чергу, може бути здійснена із застосуванням пошукового або ж конфірматорного факторного аналізу.

Опрацювавши базу даних емпіричного дослідження «Інформаційне забезпечення та імплементація інноваційних підходів в транскордонному співробітництві Словаччини і України», ми, із застосуванням конфірматорного факторного аналізу, створили трьохфакторну модель вимірів розгортання транскордонної мобільності та співробітництва.

Статистичні тести на внутрішню узгодженість укрупнених показників були проведені для двох вибірових сукупностей – української та словацької (n=498 та 448 відповідно).

Таблиця 1

Інструментарій, використаний у конструюванні трьохфакторної моделі вимірів розгортання транскордонної мобільності та співробітництва

Укрупнені змінні, що увійшли до складу моделі	Факторні навантаження показників для України ¹	Показники альфа-Кронбаха для України	Факторні навантаження показників для Словаччини ²	Показник альфа-Кронбаха для Словаччини
Соціально-економічний вимір	0,863	0,735	0,890	0,804
Етно-культурний вимір	0,849	0,615	0,856	0,704
Інституційно-організаційний вимір	0,755	0,687	0,794	0,735

² Факторне моделювання проведене методом головних компонент. Величина критерію адекватності вибірки Кайзера-Майєра-Олкіна (КМО) – 0,667, значення р рівня критерію багатовимірної нормальності для розподілу змінних (критерій сферичності Барлета) – 0,000. Ця однофакторна модель пояснює – 67,8 % дисперсії.

³ Факторне моделювання проведене методом головних компонент. Величина критерію адекватності вибірки Кайзера-Майєра-Олкіна (КМО) – 0,680; значення р рівня критерію багатовимірної нормальності для розподілу змінних (критерій сферичності Барлета) – 0,000. Ця однофакторна модель пояснює – 71,9 % дисперсії.

Графічна візуалізація трьохвимірного простору розгортання транскордонних взаємодій представлена нижче:

Конструювання цього інструменту дозволяє, за умови проведення періодичних моніторингових досліджень, вияв-

ляти характер динаміки транскордонних взаємодій, фіксувати позитивні зрушення чи тривожні і негативні явища у трьох вимірах: соціально-економічному, етнокультурному та інституційно-організаційному.

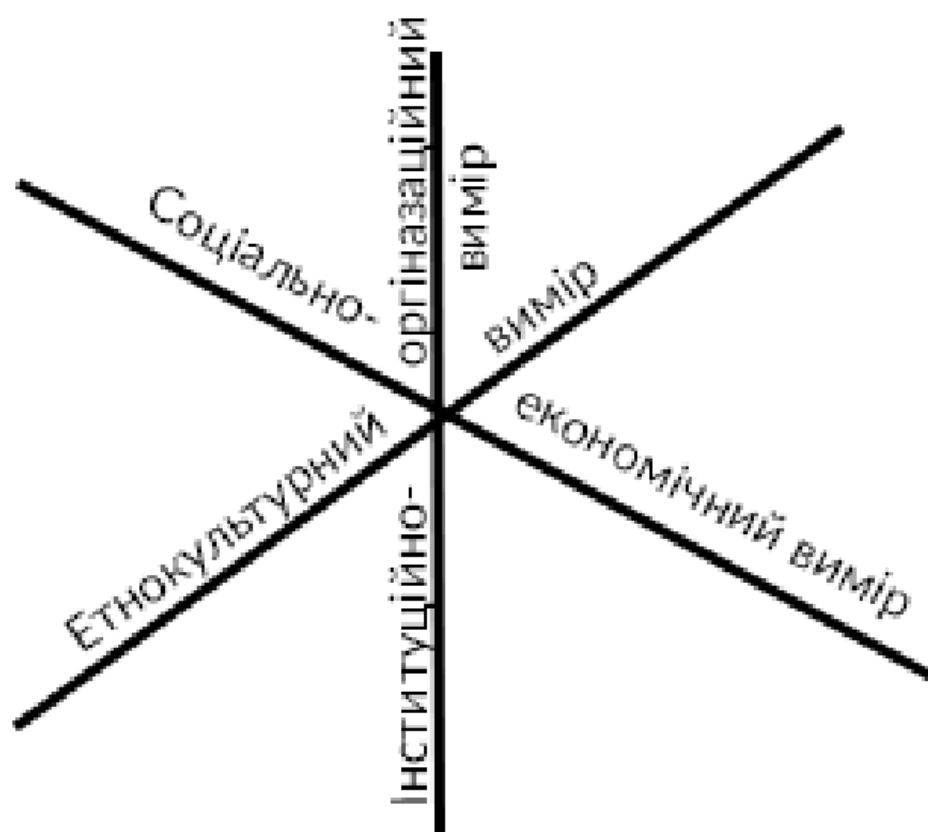

Рис. 1 Трьохвимірний простір розгортання транскордонних взаємодій

REFERENCES

- Hicks, J. (1939). The Foundations of Welfare Economics. *The Economic Journal*, 49 (196), 696–712.
- Juran, J. M. (1995). *Managerial Breakthrough*. McGraw-Hill: London.
- King, R., & Skeldon, R. (2012). *Theories and Typologies of Migration: An Overview and a Primer*. Malmö: Malmö Institute for Studies of Migration, Diversity and Welfare (MIM).
- Kuryliak, M. (2018). Evolution of the concept of "Europe of the Regions" within the framework of the EU regional policy. *Economic Herald of the Donbass*, 2 (52), 60–67.
- Lendel, M. (2015). Subsidiarity as the principle of social and political organization: theoretical grounds and Ukrainian perspectives. *Bulletin of Mariupol state university*, (12), 211–217.
- Lethbridge, J. (2017) Privatisation of migration and refugee services and other forms of state disengagement. Technical Report. Public Services International (PSI), Ferny-Voltaire. Retrieved from http://www.world-psi.org/sites/default/files/documents/research/final_psi_epsu_psiu_privatisation_of_migration_and_refugee_services.pdf.
- Madlenak, T., & Chovancova, T. (2019). Realities of Ukrainian labour migration to Slovakia in Myths and facts on Ukrainian labour migration to the Visegrad group. Retrieved from <https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2019/05/Giude-EN-fin.pdf>.
- Malkki, L. (1992). National Geographic. The Rooting of Peoples and the Territorilazation of National Identity among Scholars and Refugees. *Cultural Antropology*, 7 (1), 24–38.

Security through social cohesion: proposals for a new socio-economic governance. (2004). *Trends in social cohesion*, 10, 81–92.

Strussova, M. (2012). Ways to increase the effectiveness of cross-border cooperation on the new eastern border of the European Union. *Sociological reflection on cross-border regional cooperation in Slovakia. Geopolitics of Ukraine: history and modernity*. (Vol. 8, pp. 160–165).

Urry, J. (2012). *Sociology beyond Societies*. Moscow: Higher school of economy.

Ustych, S. I. (2014). *Methodology of systematic research of cross-border processes and its social implementation*. Uzhhorod: Polygraph Center "Lira".

Ustych, S. (2013) The Indexation and Monitoring of the Modern Transborder Processes. *Journal of Mathematics and System Science*, 3, 592–596.

Wolff, L. (2009). *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Kyiv: "Krytyka".

Yemelianova, Yu., & Kundik, I. (2018). External Labour Migration in Ukraine at the Beginning of the XXI Century: the Sociological Dimension of Social Perspectives. *Sociological studios*, 2(13), 6–13.

Zborowski, G. (2008). Metaparadigmatic model of theoretical sociology. *Socis*, 4, 3–15.

Бенчак Олеся

Старший викладач

Ужгородський національний університет

Benchak Olesia

Senior Lecturer

Uzhhorod National University

Email: olesia.benchak@uzhnu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7498-6077

Цитування: Бенчак, О. (2020). Емпірично-соціологічні рефлексії транскордонних взаємодій в українській та західній соціології. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (5), 6–14. doi: 10.15421/172048

Citation: Benchak, O. (2020). Empirychno-sotsiolohichni refleksii transkordonnykh vzaiemodii v ukrainskii ta zakhidnii sotsiolohii [Empirical sociological reflections on transborder interactions in ukrainian and western sociology]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (5), 6–14. doi: 10.15421/172048

Стаття надійшла / Article arrived: 03.07.2020

Схвалено до друку / Accepted: 19.07.2020

Сучасні моделі дослідження міжнародної міграції

Крістіна Новосад, Ужгородський національний університет

Сучасні глобальні тенденції (крах біполярної та формування нової світової системи міждержавних відносин; інтенсифікація міжнародних економічних, соціальних, культурних взаємодій; формування глобального ринку праці; пом'якшення міграційних режимів більшості країн світу; пошуки оптимальних моделей міграційної та етнонаціональної політики у суспільствах-донорах та реципієнтах міграційних потоків та ін.) створюють передумови для поглибленого наукового осмислення міжнародних міграцій.

Теоретико-методологічні основи дослідження міграції успішно розвиваються в межах міждисциплінарного підходу, який, втім, на сьогодні все ще є менш поширеним, аніж економічний, демографічний та соціологічний підходи. Предметні поля цих дисциплін співвідносяться через уточнення того, «чим саме» є міграційні процеси і якими є їхні наслідки. Головними «мостами між дисциплінами» є спільні уявлення про комплекс залежних і незалежних змінних. При цьому різні дисципліни пріоритезують вплив тих чи інших змінних, а міждисциплінарна інтеграція, очевидно, має ґрунтуватися на відмові від такої пріоритезації.

З'ясовано, що основою для міждисциплінарної інтеграції може бути конструювання системного уявлення про чинники міграційної поведінки. Забезпеченню міждисциплінарної інтеграції сприяє розробка наскрізних понять і категорій теорії міграції. Аналіз дискурсу, що сформувався у дискусії поміж прихильниками різних дисциплінарних підходів, доводить, що наскрізними для інтегративної теорії міграції є такі поняття, як «чинники відштовхування та притягування», «міграційні настрої», «вибір», «ризик», «втрати та переваги міграції», «міжкультурна взаємодія», «адаптація» та ін. Прийняття міграційних рішень є вирішальним етапом у структурі міграційного процесу.

Встановлено, що соціологічні підходи дослідження міжнародної трудової міграції пройшли значний шлях від розуміння трудового мігранта як Чужинця та жертви соціального виключення до його бачення в якості «джерела капіталістичного духу». Негативне ставлення до мігрантів та міграції поступово змінювалось введенням у науковий обіг припущення про значний вплив мігрантів на хід господарського життя в країнах реципієнтах. Це дозволило по-іншому вирішувати важливу методологічну проблему індивідуального та соціального в масових переселеннях із однієї країни в іншу, а дослідження трудової міграції вийшло на новий науковий рівень.

Ключові слова: *трудова міграція, міграційні процеси, міграційна поведінка, міграційні настрої, міжкультурна взаємодія, адаптація*

Modern models of international migration research

Kristina Novosad, Uzhhorod National University

Current global trends (collapse of bipolar and the formation of a new world system of interstate relations; intensification of international economic, social, cultural interactions; formation of the global labor market; mitigation of migration regimes in most countries; search for optimal models of migration and ethnonational policy in donor and recipient societies migration flows, etc.) create the preconditions for in-depth scientific understanding of international migration.

Theoretical and methodological foundations of the study of migration are successfully developing within the interdisciplinary approach, which, however, today is still less common than economic, demographic and sociological approaches. The subject fields of these disciplines are correlated through the clarification of what "exactly" are migration processes and what are their consequences. The main "bridges between disciplines" are common ideas about a set of dependent and independent variables. At the same time, different disciplines prioritize the influence of certain variables, and interdisciplinary integration, obviously, should be based on the rejection of such prioritization.

It was found that the basis for interdisciplinary integration can be the construction of a systematic view of the factors of migratory behavior. Ensuring interdisciplinary integration is facilitated by the development of cross-cutting concepts and categories of migration theory. An analysis of the discourse formed in the

discussion between proponents of different disciplinary approaches shows that concepts such as "repulsion and attraction factors", "migratory attitudes", "choice", "risk", "losses and benefits" are pervasive for integrative migration theory. migration ", " intercultural interaction ", " adaptation ", etc. Migration decisions are a crucial stage in the structure of the migration process.

It is established that sociological approaches to the study of international labor migration have come a long way from understanding the labor migrant as a foreigner and a victim of social exclusion to his vision as a "source of capitalist spirit." Negative attitudes towards migrants and migration were gradually replaced by the introduction into scientific circulation of the assumption of a significant impact of migrants on the course of economic life in the recipient countries. This allowed to solve another important methodological problem of individual and social in mass migration from one country to another, and the study of labor migration has reached a new scientific level.

Keywords: *labor migration, migration processes, migration behavior, migration attitudes, intercultural interaction, adaptation*

Современные модели исследования международной миграции

Кристина Новосад, Ужгородский национальный университет

Современные глобальные тенденции (крах биполярной и формирование новой мировой системы межгосударственных отношений; интенсификация международных экономических, социальных, культурных взаимодействий формирование глобального рынка труда; смягчение миграционных режимов большинства стран мира; поиски оптимальных моделей миграционной и этнонациональной политики в обществах-донорах и реципиентах миграционных потоков и др.) создают предпосылки для углубленного научного осмысления международных миграций.

Теоретико-методологические основы исследования миграции успешно развиваются в пределах междисциплинарного подхода, который, впрочем, на сегодня все еще менее распространен, чем экономический, демографический и социологический подходы. Предметные поля этих дисциплин соотносятся через уточнение того, «чем именно» являются миграционные процессы и каковы их последствия. Главными «мостами между дисциплинами» есть общие представления о комплексе зависимых и независимых переменных. При этом различные дисциплины приоритезируют влияние тех или иных переменных, а междисциплинарная интеграция, очевидно, должна основываться на отказе от такой приоритезации.

Выяснено, что основой для междисциплинарной интеграции может быть конструирование системного представления о факторах миграционного поведения. Обеспечению междисциплинарной интеграции способствует разработка сквозных понятий и категорий теории миграции. Анализ дискурса, сформировавшийся в дискуссии между сторонниками различных дисциплинарных подходов, доказывает, что сквозными для интегративной теории миграции есть такие понятия, как «факторы отталкивания и притяжения», «миграционные настроения», «выбор», «риск», «потери и преимущества миграции», «межкультурное взаимодействие», «адаптация» и др. Принятие миграционных решений является решающим этапом в структуре миграционного процесса.

Установлено, что социологические подходы исследования международной трудовой миграции прошли значительный путь от понимания трудового мигранта как Чужака и жертвы социального исключения к его видению в качестве «источника капиталистического духа». Негативное отношение к мигрантам и миграции постепенно менялось введением в научный оборот предположения о значительном влиянии мигрантов на ход хозяйственной жизни в странах реципиентах. Это позволило иначе решать важную методологическую проблему индивидуального и социального в массовых переселениях из одной страны в другую, а исследования трудовой миграции вышло на новый научный уровень.

Ключевые слова: *трудовая миграция, миграционные процессы, миграционное поведение, миграционные настроения, межкультурное взаимодействие, адаптация*

Визначення проблеми.

Дослідження сучасних моделей трудової міграції має принципове значення для розвитку країни не лише в далекому майбутньому, але й у найближчій перспективі.

Аналіз досліджень та публікацій.

Серед дослідників, які вивчали трудову міграцію можна назвати Д. Массея, В.Іонцева, Е. Лі, К. Бреттелл, Дж. Холіфілда, К. Оберта, І. Кукурудзу, Т. Ромащенко.

Мета дослідження.

Дослідити сучасні моделі вивчення міграції населення.

Значне зростання уваги до міжнародної міграції останніми роками не вплинуло на вдосконалення її теоретичної бази, яка ще й досі залишається занадто слабкою. Дуглас Массей із колективом співавторів впевнені, що теорія міжнародної міграції «залишається загрузлою в концепції, моделі та гіпотези дев'ятнадцятого століття. У даний час немає жодної, послідовної теорії міжнародної міграції, існує лише фрагментарний набір теорій, які були розроблені в основному у відриві одна від одної, але не завжди сегментовані дисциплінарними межами» (Рыбаковский, 2016, с. 432). У деяких своїх роботах Дуглас Массей говорить, «що більшість політиків в світі сьогодні засновують свої дії на помилкових припущеннях і уявленнях». Різні моделі відображають дослідження, які є різними за масштабами, цілями та цінностями. Користування різними, іноді альтернативними підходами, створює протиріччя та порушення логіки прийняття рішень. Особливо це неприпустимо для вирішення питань міжнародного рівня.

Одною з перших спроб сучасного узагальнення теорій міжнародної міграції було зроблено Дугласом Массеєм разом із співавторами у 1993 р. у праці «Theories of International Migration: A Review and Appraisal Author», та окремим виданням 1994 року «Evaluation of International Migration Theory; The North American Case». До класифікації було віднесено 6 теорій міграції: теорія неокласичної економіки (Todaro, 1976), теорія сегментованого ринку праці (Piore, 1979), теорія світових систем (Sassen, 1988); теорія кумулятивної причинності (Massey, 1990), нова економічна теорія трудової міграції (Stark, 1991) і теорія суспільного капіталу (Massey, Goldring, & Durand, 1994). Мета узагальнення – «закласти

основу для побудови точної та всеосяжної теорії міжнародної міграції для двадцять першого століття» (Massey et al, 1993 p. 432). Порівняння теоретичних моделей міжнародної міграції було ініційовано для того, щоб пояснити її чинники, дати пояснення розбіжності різноманітних припущень досліджень. Така постановка питань принципово відрізняється від теорії міграції, розроблених в межах класичної соціології.

У працях Дугласа Массея та його співавторів, на основі порівняння 6 названих підходів, визначено головне методологічне припущення дослідження міжнародної міграції: «Міжнародна міграція є результатом не недостатнього ринкового розвитку, а саме розвитку самих ринків» (Малиновська, 2012, с. 162). По-перше, на відміну від підходів класичної соціології до міжнародної міграції, було доведено, що міжнародні мігранти прибувають зовсім не з бідних та ізольованих країн, які відірвані від світових ринків. Навпаки, міжнародні мігранти прибувають з тих країн, які переживають швидкі зміни внаслідок їх включення в нові виробничі або інформаційні мережі. По-друге, міжнародні відмінності в зарплатах не є єдиним або найбільш важливим фактором, що створює міграційні мотивації людей.

Важливим фактором, що мотивує міжнародну трудову міграцію, є не тільки різниця в заробітних платах, але й потреба в самострахуванні мігрантів в умовах нових ризиків. У країнах, які тільки починають підключатися до глобального ринку, система державного страхування є застарілою або не існує. За таких обставин домогосподарства не можуть захистити себе від ризиків, які загрожують їхньому добробуту в результаті неповної зайнятості та безробіття. Недоступність систем страхування від безробіття та інших соціальних ризиків створює потужний стимул для виїзду за кордон одного або двох працівників з кожної сім'ї з метою працевлаштування. «Розміщуючи членів сім'ї на різних ринках праці в різних географічних регіонах – всередині країни і за кордоном, – домогосподарство може диверсифікувати свій трудовий потенціал та сприяє зменшенню ризиків по доходах, так як умови на різних ринках праці мають дуже слабку або зовсім негативну кореляцію» (Малиновська, 2012, с. 163). Люди тимчасово стають міжнародними трудовими мігрантами для того, щоб

вирішити економічні проблеми у себе вдома. Вони працюють за кордоном, щоб заробити і перевести на батьківщину ці гроші, диверсифікувати ризики, а накопичені гроші вкладати у місцеве виробництво і споживання.

Позиція Дугласа Массея віддає перевагу міжнародним мігрантам, які належать до категорії мігрантів «пошуку можливостей», але не враховує існування ще двох категорій мігрантів: «мігрантів виживання» та «мігрантів переслідування». Трудові мігранти з України та інших країн, що розвиваються, можуть належати до всіх трьох категорій мігрантів. Трудову міграцію з метою підвищення заробітку та покращення рівня життя, треба відрізнити від міграції як втечі від злиднів та незайнятості. В останні часи зростає кількість мігрантів, які намагаються уникнути відвертого насильства, переслідування або військових конфліктів.

У 1999 році російським професором демографії В. А. Іонцевим була розроблена розгалужена класифікація підходів до вивчення міграції. Класифікація містила 17 наукових підходів дослідження міграції населення, які, у свою чергу, об'єднували 45 наукових напрямків, теорій, концепцій та моделей. Із усього обсягу підходів, 15 напрямків припадають на економічний підхід, 5 – на соціологічний, 4 – на міграційний, 3 – на демографічний, 2 – на історичний, типологічний, політичний і по одному - на інші дев'ять підходів (Іонцев, 1999, с. 85–117). До соціологічного підходу були віднесені: концепція «притягання – виштовхування» (theory of push – pull factors), теорія «міграційного ланцюга», асиміляційна теорія культурологічний та етносоціологічний напрямки досліджень.

Із часом класифікація В. А. Іонцевим була значно доповнена і вдосконалена. Було визначено 17 наукових дисциплін, які вивчають міграцію, у предмет дослідження яких входить міграція, а замість 45 наукових напрямків було виділено вже 63 теоретичні концепції (Іонцев, 2013, с. 63–83). Розширення кількості наукових підходів не сприяло їх інтеграції. Для інтеграції всього різноманіття підходів була запропонована нова наука, умовно названа як «міграціологія». Методологічною основою нової науки було запропоновано вважати закони міграції Е. Равенштейна, мобільний перехід В. Зелінського, закон зростання міграційної рухливості В. І. Леніна, універсальну теорію міграції Д. Массея та іню (Іонцев, & Прохорова,

с. 84). Це значно віддаляло нову науку від соціологічного підходу до дослідження міграції, редукуючи початкові напрацювання соціологів виміром демографічних і статистичних тенденцій міграції.

Найбільш привабливою з позиції соціологічного підходу в дослідженні міграції залишається концепція «притягання – виштовхування». У концепції «притягання – виштовхування» міграція розглядається як функція відносної привабливості країн виїзду та в'їзду, а наявність перешкод, що зростають зі збільшення відстані між цими країнами, як обмеження міграційних процесів. Автором концепції вважають Еверетта Лі (E. Lee). Згідно з моделлю міграції Лі, виштовхування – це фактор, який спонукає людей залишити старі місця проживання. Виштовхування відбувається під впливом економічних, культурних та екологічних чинників. У межах цих трьох груп чинників існує безліч умов, що спричиняють виштовхування.

Серед безлічі умов найбільш помітними є «обмежені можливості», дискримінація, втрата багатства, війни та інші. Фактор, який спонукає людей перейти на нове місце – притягання, подібно фактору виштовхування поділяється на економічні, культурні та екологічні чинники. Серед цих чинників переважають можливості працевлаштування, поліпшення умов життя, соціальна безпека та привабливий клімат. За думкою Еверетта Лі, усі фактори міжнародної міграції можна поділити на чотири групи: «Фактори, які впливають на рішення мігрувати і процес міграції можна підсумувати під чотирма заголовками, в такий спосіб: 1. Фактори, що пов'язані з областю походження; 2. Фактори, що пов'язані з областю призначення; 3. Проміжні перешкоди; 4. Особисті фактори» (Lee, 1966, pp. 49–50). Він також зауважує, що міграцію можна розглядати за допомогою аналізу остаточної міграції (еміграції). Балансу на користь переїзду повинно бути достатньо для того, щоб подолати природну інерцію людей.

Привабливість двотактної моделі «притягання – виштовхування» обмежена зайвою жорсткістю аналізу. Методологічно вигідна бінарність моделі, істотно обмежена на рівні застосування методів. Головний недолік – це байдужість до особистих прагнень людей, що беруть участь у міграції. Двотактна модель не враховує, що на рішення мігрувати вплива-

ють не тільки макроекономічні, культурні або екологічні чинники, але й сімейні історії, утопічні розповіді друзів про інші країни, мрії та багато інших суб'єктивних чинників. Початкова двотактна модель Е. Лі була обмеженою для аналітики, оскільки зосереджувала увагу на зовнішніх факторах в якості чинників міграції, не враховуючі «людську природу» мігрантів.

Розуміння недосконалості двухтатної моделі міграції, змусило Лі розширити модель за допомогою поняття «проміжні перешкоди». За думкою Егорі Кунца (E. Kunz), це дозволило зняти багато її недоліків, зокрема аналітичну жорсткість. «Зовсім недавно Еверетт С. Лі приніс на арену міжнародних теорій міграції концепцію «проміжних перешкод» (intervening obstacles). Цим він зменшив жорсткість моделі «притягання – виштовхування». Проміжні перешкоди Лі, однак, це не перешкоди, які насправді зустрічаються на шляху, але сприймаються потенційним мігрантом і як такі, що впливають на індивідуальні пороги полегшення або уповільнення міграції» (Kunz, 1973, p. 126). Іншими словами, мова йшла не про об'єктивні перешкоди міграції, а такі, які були притаманні ментальності та уяві мігрантів. Насамперед, це культурні перешкоди, різного роду табу, уяви про нездоланні мовні бар'єри, міфи про ворожість населення країни, яка приймає мігрантів та інше. Проміжні перешкоди, які притаманні ментальності та уяві мігрантів, перегукуються з окресленою Л. Рибаківським готовністю до міграції, але не є тотожними їм. Вони є проміжною ланкою між готовністю до переміщення та фактичним переміщенням міжнародних мігрантів.

Модель «притягання – виштовхування», доповнена новим елементом, надала можливість для генерування цілої низки гіпотез щодо масштабів міграції, потоків міграції та характеристик мігрантів. Згідно з деякими гіпотезами, масштаби міграції в межах певної території, змінюються залежно від різноманітності областей, що включає в себе ця територія або різноманітності людей, які мешкають у них. Райони, де існує гомогенність з точки зору раси, етнічної приналежності та традицій, відзначені відносно низькою міграцією. За гіпотезою Керолайн Б. Бреттелл і Джеймс Ф. Холіфілда, універсальну роль у моделі «притягання – виштовхування» виконує щільність населення: «Очевидно демо-

графія грає величезну роль в міграції через дисбаланс між перенаселеними спільнотами, які утворюють фактори виштовхування, та факторами тяжіння в малонаселених громадах» (Brettell, & Hollifield, p. 7). Масштаби міграції можуть бути пов'язані як із реальними труднощами, так із долаттям уявних перешкод, можуть наростати або зменшуватися з часом без очевидних причин.

Істотним недоліком моделі «притягання – виштовхування», навіть доповненої фактором перешкод, є відсутність механізму для аналізу ризиків. Якщо з'єднати концепцію «притягання – виштовхування» з головним методологічним припущенням сучасного етапу дослідження міграції, то соціальні ризики треба віднести до головного відштовхуючого фактору. Можливість диверсифікувати свій трудовий потенціал та зменшити ризики за доходами слід віднести до головного фактору притягання міжнародної трудової міграції. Відкритим залишається питання обізнаності мігрантів із факторами «притягання – виштовхування», яке може стати метою дослідження. Тоді обізнаність мігрантів щодо соціальних ризиків могла б виконувати роль проміжної перешкоди.

Аналіз вітчизняної літератури з соціології міграції показує, що виштовхування великих мас людей може бути пов'язано з серйозними соціальними потрясіннями (міжнаціональними конфліктами, диктатурами, війнами), економічними кризами, стихійними лихами (землетрусами, повеннями і т. п.). При індивідуальній міграції силою, яка викидає з країни може стати невдача в кар'єрі, смерть родичів, самотність і т. п. До факторів притягання відносять усю сукупність привабливих рис або умов для проживання в інших країнах, зокрема: велика різниця в соціальних, економічних або політичних умовах існування в двох країнах, доступність попадання мігранта в іншу країну та відсутність інформаційних, фінансових та інших бар'єрів на шляху мігрантів (Прибиткова, 2002, с. 63). На думку В. К. Акопяна, цю стандартну модель аналізу міграційного процесу використовує більшість дослідників. У країнах еміграції більше уваги приділяється дослідженню факторів виштовхування, у країнах імміграції, навпаки, подібна роль відводиться факторам, які «привертають» мігрантів.

Продуктивну спробу узагальнення підходів дослідження міжнародної трудової міграції зроблено науковцями ЧНУ імені

Богдана Хмельницького. Вихідне посилення їх узагальнення полягає у визнанні вирішального внеску економічних наук у розробку теорії міжнародної трудової міграції. Усі теорії поділяються авторами на три великі групи. До першої належать концепції, які прагнуть досліджувати міжнародну міграцію на макрорівні. Інша група містить теорії, які досліджують міжнародну міграцію на мікрорівні. Третю групу теорії можна вважати синтетичною, тому що дослідження міграції відбувається на макро- та мікрорівнях одночасно. Авторами пропонується схема рівнів теоретичного обґрунтування міжнародної трудової міграції, яка поєднує на макрорівні теорію сегментованого ринку праці, теорію світових систем, теорію панкапіталізму та теорію політичного впливу. Мікрорівень дослідження поєднує теорію людського капіталу, теорію міграційних мереж, міграційну модель М. Тодаро, економіку сімейної міграції та інші. До синтетичних теорій зараховані: нова економічна теорія міграції, теорія «притягання – відштовхування», міграціологія, теорія міграційного бізнесу та інші (Кукурудза, & Ромащенко, 2012, с. 12). Саме синтетичний характер теорії «притягання – відштовхування» робить її актуальною для дослідження міграції як соціологами, так і економістами.

До факторів відштовхування мігрантів із країни І. І. Кукурудза та Т. І. Ромащенко відносять як економічні явища, так і соціальні ризики: невідповідність між рівнем оплати та фактичною вартістю життя в державі, значний розрив у рівнях оплати праці на батьківщині та за кордоном, безробіття та неповна зайнятість на Батьківщині, масштабне зuboження населення в депресивних регіонах та в окремих соціальних групах, неефективна політика держави на шляху формування конкурентних переваг населення, відсутність умов для розвитку та самореалізації творчих особистостей, учених тощо. Набагато більш соціальні за своєю природою визначені фактори «притягання». Насамперед, це вищий рівень соціального захисту та громадських свобод, відсутність негативних проявів корупції, наявність передбачуваності суспільного розвитку та політичної стабільності в державі імміграції (Кукурудза, & Ромащенко, 2012, с. 102–103). Окремим рядком І. І. Кукурудза та Т. І. Ромащенко виокремили наявність у більшості держав приїому сталого попиту саме

на українських мігрантів з огляду на їх професійну компетенцію, культурні, ментальні та расові ознаки.

Сучасний соціологічний підхід дослідження мігрантів є інтегративним щодо класичних підходів Георга Зіммеля, Вернера Зомбарта та Еміля Дюркгейма. Поняття чужака-мігранта розглядається у контексті етнокультурної адаптації, яка сприймається як колективний спосіб взаємодії мігрантів із природним та соціальним середовищем країн їх перебування. Сучасна етносоціологія розуміє міжнародну трудову міграцію як невіддільну від обліку історичних традицій народу та попереднього міграційного досвіду. Міжнародна трудова міграція в контексті етнокультурної адаптації стає предметом дослідження етносоціології на глибинному соціокультурному рівні соціальної рефлексії. У контексті етносоціологічного підходу та культурної адаптації, мотивація закордонної міграції розглядається протилежною мотивам патріотизму або «мотивам зусиль на благо рідних місць, прагненню поліпшувати своє життя, скеровуючи свої зусилля саме на це, а не на переміщення» (Онищук, 2010, с. 22). Отже, дослідження міжнародної трудової міграції в контексті етнокультурної адаптації стали спроможні до більш радикальних негативних оцінок, ніж в моделі «притягання – виштовхування». Водночас з'явилися більш ґрунтовні підстави для оцінки соціальних ризиків міжнародної трудової міграції.

Етносоціологічний підхід у дослідженні міжнародних міграцій, на відміну від бінарної моделі «притягання – відштовхування», спирається на багатофакторні моделі акультурації («культурного прищеплення»). Проблему акультурації вперше було представлено Робертом Редфілдом, Ральфом Лінтоном і Мелвіллом Дж. Херсковіц. Згідно визначення, акультурація розумілася «явищем, яке з'являється тоді, коли групи осіб, що належать до різних культур, вступають у безпосередній та безперервний контакт, із подальшими змінами в оригінальних культурних моделях однієї або обох груп» (Redfield, Linton, & Herkovits, 1936, p. 149). У примітках до свого визначення автори пояснювали, що акультурацію треба відрізнити від культурних змін, для яких вона є лише одним із аспектів такої асиміляції, яка час від часу стає фазою акультурації. Крім того, акультурацію слід відрізнити від дифузії,

яка відбувається без виникнення зазначеного типу контактів між народами та являє собою лише один аспект процесу акультурації.

У межах вивчення проблем міжкультурної адаптації та акультурації мігрантів особливе значення набуло дослідження стресогенної дії нової культури. Безпосередній та безперервний контакт мігрантів із культурою сторони, що приймає, створює «культурний шок», дослідженню якого були присвячені праці К. Оберга (Oberg, 1999), С. Бочнера (Buchner, 1982), Г. Триандіса (Triandis, 1994) та інших дослідників. «Культурний шок – це наслідок тривоги, яка є результатом втрати всіх знайомих нам знаків і символів соціального спілкування» (Oberg, 1999, р. 142). Згідно з Калерво Обергом, ці знаки та сигнали містять тисячі способів, за допомогою яких ми орієнтуємося у ситуаціях повсякденного життя: «потискання рук», «традиційні способи давати поради при зустрічах», «способи віддання наказів прислуги», «прийняття та відхилення запрошень», «звички приймати заяви серйозно чи ні». Такими сигналами можуть бути слова, жести, вирази обличчя, звичаї або норми, що приймаються усіма нами в процесі дорослішання, стають частиною рідної культури. Це можуть бути «сотні реплік, більшість з яких ми не виносимо на рівень свідомості».

Крім соціальних сигналів, К. Обергом названі індивідуальні симптоми «культурного шоку»: «надмірне миття рук, надмірне занепокоєння з приводу питної води, продуктів харчування, посуду та постільної білизни; страх фізичного контакту з обслуговуючим персоналом; розсіяний або відсутній (так званий тропічний погляд); почуття безпорадності та прагнення отримати підтримку від іммігрантів-співвітчизників, що проживають у країні вже протягом певного часу; напади гніву через різного роду затримки та з приводу інших незначних фрустрацій; затримка і пряма відмова у вивченні мови країни перебування; надмірний страх бути обманутим, пограбованим або отримати поранення; велика стурбованість з приводу незначних болів і висипки шкіри; страшна туга, щоб повернутися додому» (Oberg, 1999, р. 142–143). «Культурний шок» здатний підштовхувати мігрантів на повернення додому навіть заради «доброї чашки кави і шматка яблучного пирога» або заради «розмови, яка має сенс».

Список симптомів культурного шоку

К. Оберга значно розширився завдяки роботам дослідників, що вивчають міжкультурну адаптацію та акультурацію. У найбільш повному списку нараховується до 45 різноманітних симптомів культурного шоку, зокрема: почуття втрати, нетерпіння, апатія, подразливість, депресія, готовність заплакати, фрустрація, потреба уникнення, самоізоляція, почуття безпорадності, потреба скаржитися, неадекватність оцінки, немотивована паніка, зайва смиренність, відчуття нездоланності перешкод, туга за батьківщиною, бажання піти, спантеличення, дезорієнтація, презирство, песимізм, цинізм, неможливість сконцентруватися, безнадійність, ворожість, недовіра. Сучасні підходи дослідження міграції перегукуються з класичними підходами через наступні симптоми: відчуття себе «іншим», відчуженість та самотність. «Різномісний у описах симптомів культурного шоку зумовлений, з одного боку, тим, що більшість концепцій носить дескриптивний характер, а з іншого – відсутністю спроб класифікувати симптоми, використовуючи наявну теорію стресу, незважаючи на те, що термін «стрес акультурації» активно застосовується в науці замість поняття «культурний шок» протягом останніх двадцяти років (Ионцев, & Прохорова, 2014, с.153–155).

Підхід, згідно з яким поняття «культурного шоку» було доповнено поняттям «стрес акультурації», було запропоновано П. Адлером та Дж. Беррі. Завдяки цьому підходу проблеми адаптації та акультурації мігрантів почали висвітлюватися не тільки як явище, що має негативні наслідки. Так, на думку П. Адлера, культурний шок – це «не хвороба, ліками від якої є адаптація, а основа міжкультурного пізнавального досвіду, самопізнання та змін». Концепція «стресу акультурація» була запропонована Дж. Беррі та його колегами в якості альтернативи концепції «культурного шоку». Суттєвою розбіжністю між цими концепціями було те, що концепція «стресу акультурації» враховувала не тільки негативні наслідки міграції, але й пропонувала можливості позитивного використання втрат мігрантів у новому культурному середовищі. Акцент було перенесено з поля діяльності в межах одної культури в площину міжкультурного діалогу та міжкультурної компетентності. Замість протистояння та культурного шоку пропонувалась модель міграційних ризиків та можливості їх диверсифікації.

Згідно з методологією «культурного переходу» Дж. Беррі, дві основні теоретичні основи, які в даний час використовуються в дослідженнях міжкультурного спілкування і змін, це дослідження культури навчання та культурних втрат. Першим з них є підхід до навчання культурі, який спирається на експериментальні дослідження соціальних навичок. Із цієї точки зору, адаптація розуміється як набуття навичок культури конкретних, необхідних для виживання і процвітання в новому середовищі. Дослідженню підлягає поведінковий компонент, який «відображає здатність людини здобувати або адаптувати моделі поведінки, які підходять для нової культури». Разом із тим Дж. Беррі відзначає, що «дослідники культури навчання в меншій мірі зацікавлені в дослідженні здатності до адаптації, ніж в реальних процесах навчання». У межах цього підходу вимірювання результатів адаптації не беруть до уваги «попередній міжкультурний досвід, навчання, тривалість проживання в новій культурі, кількість контактів з громадянами приймаючих країн та культурну відстань між ними» (Berry, Phinney, Vedder, & Sam, 2006).

Інший підхід у дослідженні культури контакту і змін спирається на концептуально інший крос-культурний перехід. Він спирається на ідею стрес-провокування змін життя, залучення необхідних ресурсів та вимоги відповідей, що сприяють подоланню стресу. Цей підхід виходить з того, що стрес, його оцінка та правильні реакції розглядаються як важливі елементи процесу акультурації і адаптації. «Аналітика включає в себе характеристики особистості і ситуації, які можуть полегшити або ускладнити процес коригування до нового культурного середовища» (Kunz, 1973, p. 71). Відповідно іншому підходу, дослідники прагнуть виявити фактори, що впливають на крос-культурну акультурацію та адаптацію, конкретні змінні, які ідентифікують стрес акультурації, стратегії виживання, культурну ідентичність особистості та її соціальну підтримку. Обидва підходи визнають важливість індивідуальних відмінностей та гнучкості, які можуть активно функціонувати в процесі акультурації.

Таким чином, необхідними елементами дослідження культурних втрат є міжкультурний контакт, культурні зміни, міжкультурний конфлікт або ворожнеча. «Стрес акультурації – це відповідь індивідів на події життя (ко-

рентяться в міжкультурному контакті), коли ті перевищують можливості індивідів справлятися з ними». Неможливість подолання змін похідна від двох змінних: культурних дистанцій і наявних ресурсів. Поняття «культурна дистанція» використовувалося для того, щоб показати, як далеко один від одного знаходяться дві культурні групи відповідно до параметрів культурної варіації. Культурні дистанції формуються відмінностями соціальних контекстів: походження і проживання. Порівняння двох соціальних контекстів потребує комплексної експертизи політичних, економічних і демографічних умов, з якими стикаються мігранти в суспільстві свого походження та ступені розуміння ними нового соціального контексту.

Експертиза культурних дистанцій нагадує вимірювання соціальних дистанцій Чиказької школи соціології (Роберт Парк, Еморі Богардус), але спирається на розмежування об'єктивних та суб'єктивних чинників. До об'єктивних параметрів культурних дистанцій Дж. Беррі відносить кліматичні умови суспільства походження, мову, релігію, тривалість навчання в школі, валовий внутрішній продукт країни та інше. Цю інформацію можливо отримати за допомогою демографічних, економічних та статистичних баз даних. Суб'єктивні показники передають те, як трудові мігранти бачать себе та як вони оцінюють свій спосіб життя. Ця інформація досягається за допомогою опитування та факторного аналізу. При опитуванні необхідна увага приділяється не тільки денотативному значенню слів, але й конотативному значенню, яке відрізняється емоційною та метафоричною інтонацією. Для розуміння конотативного значення потрібно залишати частину варіантів відповіді анкети відкритими (Berry, Phinney, Vedder, & Sam, 2006).

Емпірична апробація методології культурного переходу була здійснена у дослідженнях більш ніж 7000 молодих іммігрантів (13–18 років) із різних культур, що проживають в 13 країнах разом із своїми батьками. Збір даних відбувався за допомогою питань про те, як молоді іммігранти ставляться до процесу акультурації, наскільки добре вони пристосовуються та наскільки акультурація допомагає процесу їх адаптації на новому місці. Отримані дані допомагали оцінити їх орієнтації на етнічну або національну ідентичність, рівень

використання етнічної або національної мови, етнічні та національні контакти з однолітками, цінності сімейних відносин, сприйняття випадків дискримінації, рівень задоволення життям, загальну самооцінку, їх шкільні проблеми та можливості регулювання шкільної поведінки.

За допомогою кластерного аналізу були побудовані чотири моделі акультурації молоді: інтегральна, етнічна, національна та дифузна. Згідно з інтегральною моделлю, молоді іммігранти орієнтуються як на етнічну, так й на національну культуру. Згідно з етнічною моделлю, молоді іммігранти орієнтуються переважно на власну групу, а завдяки національній – на все суспільство. У дифузній моделі орієнтація молодих іммігрантів є невизначеною, а міжкультурне життя викликає у них збентеження. За допомогою факторного аналізу було встановлено, що найкращі психологічні та соціокультурні результати адаптації мали ті іммігранти, які орієнтовані на інтегративну модель акультурації. Дифузна модель мала гірші показники. «Іммігранти, що орієнтовані на етнічну модель, мають помірно хорошу психологічну адаптацію, але біднішу соціокультурну адаптацію. У той же час іммігранти, що орієнтовані на національну модель акультурації, мають помірно погану психологічну адаптацію та менш негативну соціально-культурну адаптацію. Із цього робиться висновок про те, що «молодь слід заохочувати до збереження як почуття власної спадщини власної культурної самобутності, так й встановлення тісних зв'язків із загальнонаціональним суспільством» (Berry, Phinney, Vedder, & Sam, 2006).

У залежності від орієнтованості іммігрантів на збереження власної культурної спадщини та самобутності або орієнтованості на причетність до суспільства загалом, формуються чотири стратегії акультурації: асиміляція, інтеграція, сегрегація та маргіналізація. Асиміляція є шляхом, який є результатом переваги загальнонаціональної культури над культурною спадщиною мігрантів. У певному сенсі, це відмова мігрантів від власної етнокультурної ідентичності. Інтеграція – це збереження етнокультурної ідентичності та самобутності мігрантів у процесі міжетнічної комунікації у широкому суспільному контексті. Сегрегація – стратегія, яка спрямовує на збереження самотності мігрантів за раху-

нок обмеження чи утримання від контактів з культурою домінуючої спільноти. Маргіналізація представляє собою більш складну стратегію акультурації, яка відрізняється менш прогнозованими наслідками. Головна особливість маргіналізації полягає як у відсутності у мігрантів прагнення чи можливості зберігати власну етнокультурну самобутність, так й слабке бажання активно взаємодіяти з автохтонним населенням приймаючої країни. Наслідком маргіналізації є не тільки виключення мігрантів із соціальної та інших сфер життєдіяльності суспільства, але й їх душевну роздвоєність, схильність до дезадаптації.

Вибір стратегії акультурації залежить від цілей, які ставлять лідери міграційних товариств перед своєю спільнотою. Акультурація іммігрантів може відбуватися протягом кількох поколінь, забезпечуючи певну тяглість передачі культурницьких традицій. Можлива «інтерактивна акультурація», яка представляє собою «суміш теоретичних підходів, які прагнуть розтлумачити перебіг процесу акультурації у рамках державної політики та динамічної «гри» суспільства, яке приймає іммігрантів, з їх акультураційними орієнтаціями». У процесі передачі культурницьких традицій можлива «декультурація» та «контркультурація». «Декультурація – це процес втрати (добровільної чи вимушеної) рис культури своєї етнічної спільноти; контркультурація – процес свідомого запозичення елементів культури іншої етнічної спільноти й протиставлення їх культурі своєї спільноти» (Євтух, 2020, с. 23–24). Таким чином, акультурація є нелінійним процесом взаємного збагачення і регулювання процесів міжкультурної взаємодії громад, експертизи та збагачення міжкультурної компетентності.

Концептуальна схема наслідків міжкультурного контакту, яка була запропонована С. Бочнером, також виділяє чотири стратегії (Bochner, 1982). Особливістю його підходу є те, що крім стратегій асиміляції, сегрегації та інтеграції, він допускає геноцид. У цієї концепції «маргінал» виступає персоніфікованим результатом міжкультурних контактів, а не стратегією акультурації. Згідно з концепцією С. Бочнера, персоніфікованими результатами міжкультурних контактів можуть бути такі феномени, як «перебіжчик», «шовініст» та «посередник» (Bochner, 1982, р. 40). Завдяки персоніфікації результатів акультурації, концепція С. Бочнера перегукується з

дослідницькими підходами класичної соціології. Але розширений репертуар ролей іммігранта-чужинця починає нагадувати шкалу соціальних дистанцій. Сучасні дослідники відходять від бінарності свій-чужий у галузь варіативного дослідження. Феномен маргінальності, завдяки своєму нейтральному положенню в міжкультурних комунікаціях, займає центральне місце в дослідженнях міграції.

Сучасні дослідження міграції враховують ті драматичні зміни, які відбуваються в глобалізованому світі. Масові міграції, які прискорені глобалізаційними процесами, набувають нових якостей, а проблеми кордонів та етнічної приналежності втрачає традиційні, притаманні попереднім історичним епохам, характеристики. Витоки даної проблеми полягають у зіткненні максимальної відкритості кордонів для трудових мігрантів та локальною політикою, яку породжує місницька природа локального егоїзму. «Кореляція наукових пошуків від інтеграції до диференціації, від гомогенізації до гетерогенізації, від патріотизму і універсалізму, породжує поняття нового типу – глокалізація, гібридизація, космополітанізм тощо, суперечлива природа яких ще раз демонструє нашу обмежену здатність регулювати дані процеси» (Бауман, 2002, с. 49). Подальше дослідження міграції набуває вираженого соціально-політичного характеру.

Глокалізація, за думкою З. Баумана, належить до факторів, що вийшли з-під ефективного політичного контролю. «Політичні інститути залишаються локальними, в той час як реальна влада, вирішуючи питання про стан справ нинішніх і майбутніх, знаходить справжню екстериторіальність» (Бауман, 2002, с. 236). Політика залишається глобалізованою, зберігаючи всі обмеження локальності. У цих умовах все більш складним стає для влади створення структур, здатних розв'язати глобальні проблеми імміграції та акультурації. Завдяки цьому надвисока соціальна мобільність та міграція у глобальному світі виходить з-під контролю не тільки дослідників, але й властей. «Сучасна глобальна культура змушена еклектично поєднувати й універсальну «Західну культуру», і неуніфіковані культури, які існують «під дахом» національних держав. Можна говорити про типово постмодерний стан співіснування різних наративів, у тому числі локальних, які не обов'язково є носіями універсальних цінностей». Спроби поєднати

різні моделі культурного життя за допомогою проголошення мультикультурності, не означають відмову від культурної самобутності локальних культур.

Висновки.

Встановлено, що соціологічні підходи дослідження міжнародної трудової міграції пройшли значний шлях від розуміння трудового мігранта як Чужинця та жертви соціального виключення до його бачення в якості «джерела капіталістичного духу». Негативне ставлення до мігрантів та міграції поступово змінювалось введенням у науковий обіг припущення про значний вплив мігрантів на хід господарського життя в країнах реципієнтах. Це дозволило по-іншому вирішувати важливу методологічну проблему індивідуального та соціального в масових переселеннях із однієї країни в іншу, а дослідження трудової міграції вийшло на новий науковий рівень.

Важливою складовою міждисциплінарного підходу є соціологія міграції, яка розглядає міграцію як соціальний процес, що включає в себе готовність до міграції, територіальне переміщення та адаптацію на новому місці проживання. Евристичне значення виокремлення готовності до міграції як окремої стадії проявилось через формування поняття «потенційна міграція», яка є фактом запланованого, але не реалізованого вибору.

Більша частина напрямів соціології міграції передбачає дослідження проблеми інтеграції та адаптації мігрантів у новому для них соціумі. Процес етносоціальної інтеграції та адаптації мігрантів у новому для них соціумі відбувається як вибір стратегії акультурації, що залежить від цілей, які ставлять лідери міграційних товариств перед своєю спільнотою, та вибору самих мігрантів.

В умовах глокалізації та виходу міжнародної міграції з під контроль властей провідним підходом у дослідженні кордонів та міжнародної міграції стає міжкультурний діалог. Принциповою відмінністю діалогу є остаточний перехід від негативного образу мігранта до образу дружнього опонента. У світі, інтенційально пережитому людиною, стає доцільною позиція, згідно з якою міграцію варто поділяти на фактичне територіальне переміщення, яке реально відбувалося у минулому, яке відбувається зараз та яке може відбутися у майбутньому. У цьому контексті актуальності набуває дослідження міграційної мобільності, яка визначається через вимірювання готовності

міжнародних мігрантів до територіального переміщення. Вимірювання готовності до міжнародної міграції має перевагу перед дослідженням особливостей фактичного територіального

переміщення мігрантів завдяки спрямованості в майбутнє, можливістю прогнозування майбутніх міграційних потоків, їх випередження та регулювання.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 299 с.
- Акопян В. К. Соціологічні підходи до вивчення трудової міграції. *Соціологія і право*. 2014. № 1 (23). С.61–69.
- Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва : Логос, 2002. 390 с.
- Ионцев В. А. Классификация основных теоретических подходов в изучении миграции населения. *Миграция в России. 2000–2012. Хрестоматия в трех томах. Ч.3. Российский совет по международным делам* / гл. ред. д. и. н., чл.- корр. РАН И.С. Иванов. Т. 1. Спецкнига Москва. 2013. С. 63–83.
- Свтух В. Етнічність: енциклопедичний довідник. Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. Київ : Фенікс, 2012. 396 с
- Ионцев В.А., Прохорова Ю.А. Международная миграция населения в контексте демографической теории. *Уровень жизни населения регионов России*. 2014. №3 (193). С. 83–91.
- Ионцев В. А. Международная миграция населения: теория и история изучения. Москва : Диалог – МГУ, 1999. 370 с.
- Кукурудза І. І., Ромащенко Т. І. Україна у світових процесах трудової міграції : монографія. Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького. 2012. 252 с.
- Кухта М. «Життєві стратегії»: поняття та особливості формування. *Соціальні виміри суспільства*. 2011. № 3. С. 76–88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/svs_2011_3_8.
- Кухта М. П., Мартинюк І. О. Проблема концептуалізації поняття «життєві стратегії» в соціологічному дискурсі. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2012. Вип. 56. С. 7–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2012_56_3.
- Малиновська О. Міжнародна міграція в контексті модернізації суспільства. *Демографія та соціальна економіка*. 2012. № 1. С. 77–86.
- Массей Д. Синтетическая теория международной миграции. *Мир в зеркале международной миграции : Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир* / гл. ред. В.А. Ионцев. Москва : МАКС-Пресс, 2002. Вып. 10. С.161–174.
- Ніколасвський В. М., Прохоренко Н. Є. Теоретико-методологічні засади вивчення міграції населення. *Вісник міжнародного слов'янського університету*. 2009. Т. 12, №1. С. 34–39.
- Онищук В. Національна міграція як індикатор соціальної трансформації. *Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства* : Збірник наукових статей і виступів за матеріалами круглих столів / уклад. Клячківська І.М., Гумницька Н. О. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. С. 21–23.
- Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 4. С. 156–167.
- Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. №1. С. 109–124.
- Рыбаковский Л. Л. К уточнению понятия «миграция населения». *Социологические исследования*. 2016. № 12. С. 78–83.
- Рыбаковский Л. Миграция населения (вопросы теории). URL: <http://rybakovsky.ru/migracia2z4.html>.
- Судаков В. І. Ресурсні детермінанти процесу трансформації праці та зайнятості. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2015. № 1. С. 34–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpzn_2015_1_11.
- Туленков М. В., Туленкова І. М. Стратегії професійної ресоціалізації безробітних. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2015. № 1. С. 43–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpzn_2015_1_13.
- Bochner S. The social psychology of crosscultural relations. *Cultures in contact: Studies in cross-cultural* Oxford. UK : Pergamon Press, 1982. P. 5–44.
- Berry, J., Phinney, J. S., Vedder, P., & Sam, D. L. (2006). Immigrant Youth. *Cultural Transition: Acculturation, Identity, and Adaptation across National Contexts*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum, 2006. Vol. 55. P. 303–332.
- Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, J. Edward Taylor Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*. 1993. Vol. 19, No. 3. P. 431–466.
- Kunz E. F. The Refugee in Flight: Kinetic Models and Forms of Displacement. *International migration review*. 1973. Vol. VII. No. 2 P. 125–146.
- Lee E. A Theory of Migration. *Demography*. 1966. Vol. 3, No. 1. P. 47–57.
- Massey D. An Evaluation of International Migration Theory; The North American Case. *Population and Development Review*. 1994. No. 20. P. 699–751.
- Migration theory : talking across disciplines / edited by Caroline B. Brettell, James F. Hollifield. New York : Routledge, 2015. 356 p.

- Oberg K. Culture Shock: Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Anthropology*. 1999. Vol 7. P. 57–61.
- Redfield R., Linton R., Herskovits M. Memorandum on the study of acculturation. *American Anthropologist*. 1936. Vol. 38(1). P. 149–152.
- Triandis H. C. Culture and social behavior. New-York : McGraw-Hill, 1994. 368 p.

REFERENCES

- Abul'khanova-Slavskaya, K. A. (1991). *Stratehiya zhyzny [Strategy of life]*. Moskva: Mysl [in Russian].
- Akopian, V. K. (2014). Sotsiologichni pidkhody do vyvchennia trudovoi mihratsii [Sociological approaches to the study of labor migration]. *Sotsiologhiia i pravo – Sociology and law*, 1 (23), 61–69 [in Ukrainian].
- Bauman, Z. (2002). *Yndyvdualyzovannoe obshchestvo [Individualized Society]*. Moskva: Lohos [in Russian].
- Berry, J., Phinney, J. S., Vedder, P., & Sam, D. L. (2006). Immigrant Youth. *Cultural Transition: Acculturation, Identity, and Adaptation across National Contexts*, 55, 303–332. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum.
- Bochner, S. (1982). The social psychology of crosscultural relations. *Cultures in contact: Studies in cross-cultural*. Oxford. (pp. 5–44). UK : Pergamon Press.
- Brettell, C., & Hollifield, J. (Eds.) (2015). *Migration theory: talking across disciplines*. New York: Routledge.
- Yevtukh, V. (2012). *Etnichnist: entsyklopedychnyi dovidnyk [Ethnicity: an encyclopedic reference book]*. Nats. ped. un-t imeni M. P. Drahomanova, Tsentri etnoglobalityky. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
- Kukhta, M. (2011). «Zhyttievi stratehii»: poniattia ta osoblyvosti formuvannia ["Life strategies": the concept and features of formation]. *Sotsialni vymiry suspilstva – Social dimensions of society*, 3, 76–88. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/svs_2011_3_8 [in Ukrainian].
- Kukhta, M. P., & Martyniuk, I. O. (2012). Problema kontseptualizatsii poniattia «zhyttievi stratehii» v sotsiologichnomu dyskursi [The problem of conceptualization of the concept of "life strategies" in sociological discourse]. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky – Social technologies: current issues of theory and practice*, 56, 7–20. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2012_56_3 [in Ukrainian].
- Kukurudza, I. I., & Romashchenko, T. I. (2012). *Ukraina u svitovykh protsesakh trudovoi mihratsii [Ukraine in the world processes of labor migration]*. Cherkasy: ChNU imeni Bohdana Khmelnytskoho [in Ukrainian].
- Kunz, E. F. (1973). The Refugee in Flight: Kinetic Models and Forms of Displacement. *International migration review*, VII (2), 125–146.
- Lee, E. (1966). A Theory of Migration. *Demography*, 3 (1), 47–57.
- Malynovska, O. (2012). Mizhnarodna mihratsiia v konteksti modernizatsii suspilstva (International migration in the context of society modernization). *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 1, 77–86 [in Ukrainian].
- Massey, D. (1994). An Evaluation of International Migration Theory; The North American Case. *Population and Development Review*, 20, 699–751.
- Massey, D. (2002). Syntetycheskaia teoriya mezhdunarodnoi myhratsyy [Synthetic theory of international migration]. *Myr v zerkale mezhdunarodnoi myhratsyy: Nauchnaia seriya: Mezhdunarodnaia myhratsiia naseleniia: Rossiia y sovremennyi myr – The world in the mirror of international migration: Scientific series: International migration: Russia and the modern world*. V. A. Yontsev (Ed.). (No. 10, pp. 161–174). Moskva: MAKSPress [in Russian].
- Massey, D., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19 (3), 431–466.
- Nikolaievskiy, V. M., & Prokhorenko, N. Ye. (2009). Teoretyko-metodologichni zasady vyvchennia mihratsii naselennia [Theoretical and methodological principles of studying migration]. *Visnyk mizhnarodnoho slovianskoho universytetu – Bulletin of the International Slavic University*, 12 (1), 34–39 [in Ukrainian].
- Oberg, K. (1999). Culture Shock: Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Anthropology*, 7, 57–61.
- Onyshchuk, V. (2010). Natsionalna mihratsiia yak indykator sotsialnoi transformatsii [National migration as an indicator of social transformation]. *Novitnia emihratsiia: problemy sotsialnoho i natsionalnoho syritstva: Zbirnyk naukovykh statei i vystupiv za materialamy kruhykh stoliv – Recent emigration: problems of social and national orphanhood: Collection of scientific articles and speeches on the materials of round tables*. Kliachkovska I.M., Humnytska N. O. (Ed.). (pp. 21–23). Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika» [in Ukrainian].
- Prybytkova, I. (2002). Trudovi mihranty u sotsialnii hierarkhii ukrainskoho suspilstva: statusni pozytsii, tsinnosti, zhyttievi stratehii, styl i sposib zhyttia [Migrant workers in the social hierarchy of Ukrainian society: status positions, values, life strategies, style and way of life]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh – Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 156–167 [in Ukrainian].
- Prybytkova, I. (2003). Trudovi mihranty u sotsialnii hierarkhii ukrainskoho suspilstva: statusni pozytsii, tsinnosti, zhyttievi stratehii, styl i sposib zhyttia [Migrant workers in the social hierarchy of Ukrainian society: status positions, values, life strategies, style and way of life]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh – Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 109–124 [in Ukrainian].
- Redfield, R., Linton, R., & Herskovits, M. (1936). Memorandum on the study of acculturation. *American Anthropologist*, 38(1), 149–152.

Rybakovskyi, L. L. (2016). K utochneniyu poniatiya «myhratsyia naselenyia» [To clarify the concept of "population migration"]. *Sotsyolohycheskye yssledovaniya – Sociological research*, 12, 78–83 [in Russian].

Rybakovskyi, L. *Myhratsyia naselenyia (voprosy teoryi)* [Population migration (theoretical questions)]. Retrieved from <http://rybakovsky.ru/migracia2z4.html> [in Russian].

Sudakov, V. I. (2015). Resursni determinanty protsesu transformatsii pratsi ta zainiatosti [Resource determinants of the process of transformation of labor and employment]. *Rynok pratsi ta zainiatist naseleennia – Labor market and employment*, 1, 34–38. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpzn_2015_1_11 [in Ukrainian].

Triandis H. C. *Culture and social behavior*. New-York : McGraw-Hill, 1994. 368 p.

Tulenkov, M. V., & Tulenkova, I. M. (2015). Stratehii profesiinoi resotsializatsii bezrobitnykh [Strategies of professional resocialization of the unemployed]. *Rynok pratsi ta zainiatist naseleennia – Labor market and employment*, 1, 43–46. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpzn_2015_1_13 [in Ukrainian].

Yontsev, V. A. (2013). Spetsknyha Moskva [Special book Moscow]. Klassyfykatsyia osnovnykh teoretycheskykh podkhodov v yzuchenii myhratsy naselenyia. *Myhratsyia v Rossy. 2000-2012. Khrestomatyia v trekh tomakh. Ch.3. Rossyiskyi sovet po mezhdunarodnym delam – Classification of the main theoretical approaches to the study of population migration. Migration in Russia. 2000-2012. Reader in three volumes. Part 3. Russian International Affairs Council. Y. S. Yvanov (Ed.)* (Vol. 1, pp. 63–83) [in Russian].

Yontsev, V. A., & Prokhorova, Yu. A. (2014). Mezhdunarodnaia myhratsyia naselenyia v kontekste demograficheskoi teoryi [International population migration in the context of demographic theory]. *Uroven zhyznyi naselenyia rehyonov Rossy – The standard of living of the population of the regions of Russia*, 3 (193), 83–91 [in Russian].

Yontsev, V. A. (1999). *Mezhdunarodnaia myhratsyia naselenyia: teoriia y ystoriia yzucheniia* [International migration of the population: theory and history of study]. Moskva: Dyaloh – MHU [in Russian].

Новосад Крістіна

Кандидат соціологічних наук, доцент
Ужгородський національний університет

Novosad Kristina

Ph.D. of Sociological Sciences, Assoc. Prof.
Uzhhorod National University

Email: kristina.novosad@uzhnu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-3335-6532

Цитування: Новосад, К. (2020) Сучасні моделі дослідження міжнародної міграції. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (5), 15–27. doi: 10.15421/172049

Citation: Novosad, K. (2020). Suchasni modeli doslidzhennia mizhnarodnoi mihratsii [Modern models of international migration research]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (5), 15–27. doi: 10.15421/172049

Стаття надійшла / Article arrived: 03.07.2020

Схвалено до друку / Accepted: 20.07.2020

Міфологізація та образ жінки у дискурсах масової культури постмодерну

Наталія Новокшонова, Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

Інтелектуальний контекст початку ХХІ ст., визначивши нові теми й предмети досліджень, *de facto* стирає межі між високою й низькою культурою, приділяючи особливу увагу масовій культурі як феномену, який постає засобом пошуку «відволікань» у реальному світі. У найширшому проблемному полі постмодернізму масова культура репрезентує те, як звичайна людина позначає себе як індивід у темпоральних і локальних вимірах. Коли сучасна культура репрезентує жінку в мейнстрімі засобів масової інформації, вона «за визначенням» постає головним об'єктом створення певних міфологем, як правило, пов'язаних з цілями консюмеризму. Важливо те, що створена в уяві ілюзорна реальність спотворює наявну «картину світу», у якій жіночність, як і раніше, найчастіше подається як біологічна властивість. Тому метою нашої роботи є міждисциплінарний аналіз проблеми гендерної міфологізації у філософії й культурі постмодерну. Вищеозначене показує необхідність використання принципів системного аналізу з акцентом на герменевтичній інтерпретації текстів масової культури. Необхідно наголосити, що фемінінність і тілесність у своєму поєднанні займають особливе місце в культурі постмодерну; останнє яскраво репрезентується в усіх жанрах масової культури: як у серіалах Netflix, HBO, NBC, MTV, так і на широких екранах, що, безумовно, свідчить про феномен безпрецедентної візуалізації, яка використовується в різних жанрах масової культури. Припускаючи, що «героїня» масової культури початку ХХІ ст. – це артефакт, автори «артефактів» фемінінності, як і раніше, використовують домінантні міфологеми патріархатної культури, безумовно, із зазначенням певних змін. Тому для появи нової динаміки щодо міфологізації фемінінності важливо позбавити жіночність від страху патріархатної маскулінності. Сьогодні це завдання вирішується в мистецькому полі масової культури, на її найвищому рівні репрезентації гендерних міфів та міфологем (К. Баклі, А. Монро, М. Етвуд, Л. Моріарті та ін.).

Ключові слова: *гендер, міфологеми, візуалізація, консюмеризм, ідеологія, висока культура*

Mythologization of the woman and her image in the discourses of postmodern mass culture

Nataliia Novokshonova, Dnipro National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan

The intellectual context of the early 21st century, defining new topics and subjects of research, is *de facto* blurring the boundaries between high and low culture, emphasizing mass culture as a phenomenon that appears to be a means of seeking distractions in the real world. In the problematic field of postmodernism, mass culture represents how an ordinary person describes himself/herself as an individual in temporal and local dimensions. When contemporary culture represents a woman in the mainstream media, a woman is by definition the primary object of creating mythologemes, usually related to the goals of consumerism. Of great importance is that the illusory world created in the imagination deforms the existing world view in which femininity is still more often represented as a biological quality. The goal of the paper is an interdisciplinary analysis of the issues of gender mythologization in postmodern philosophy and culture. The above-mentioned demonstrates the need for applying the principles of systematic analysis with a focus on hermeneutical interpretation of texts of mass culture. It should be stressed that femininity and embodiment in their combination hold a specific place in the postmodern culture; the latter is vividly represented in all genres of mass culture: both in television shows and series (Netflix, HBO, NBC, MTV) and on the wide screen. This goes to prove the phenomenon of unprecedented visualization used in different genres of mass culture. On the presumption that the heroine of mass culture in the early 21st century is an artifact, the authors of feminine artifacts are continuing to use the dominant myths of patriarchal

culture, with certain changes. Therefore for the emergence of new dynamics in the mythologization of femininity, it is important to disburden women of the fear of patriarchal masculinity. Today this problem is solved in the artistic field of mass culture in its highest echelon of gender myths and mythologemes (C. Buckley, A. Monro, M. Atwood, L. Moriarty et al.).

Keywords: *gender, mythologeme, visualization, consumerism, ideology, high culture*

Мифологизация и образ женщины в дискурсах массовой культуры постмодерна

Наталья Новокшинова, Днепровский национальный университет железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна

Интеллектуальный контекст начала XXI в., определив новые темы и предметы исследований, de facto стирает границы между высокой и низкой культурой, уделяя особое внимание массовой культуре как феномену, который возникает средством поиска «отвлечений» в реальном мире. В широком проблемном поле постмодернизма массовая культура представляет то, как обычный человек обозначает себя как индивид в темпоральных и локальных измерениях. Когда современная культура представляет женщину в мейнстриме средств массовой информации, она «по определению» предстает главным объектом создания определенных мифологем, как правило, связанных с целями консюмеризма. Важно то, что созданная в воображении иллюзорная реальность искажает существующую «картину мира», в которой женственность, как и раньше, чаще всего подается как биологическое свойство. Поэтому целью нашей работы является междисциплинарный анализ проблемы гендерной мифологизации в философии и культуре постмодерна. Вышеуказанное показывает необходимость использования принципов системного анализа с акцентом на герменевтической интерпретации текстов массовой культуры. Необходимо отметить, что фемининность и телесность в своем сочетании занимают особое место в культуре постмодерна; последнее ярко представляется во всех жанрах массовой культуры: как в сериалах Netflix, HBO, NBC, MTV, так и на широких экранах, что, безусловно, свидетельствует о феномене беспрецедентной визуализации, которая используется в различных жанрах массовой культуры. Предполагая, что «героиня» массовой культуры начала XXI века. – это артефакт, авторы «артефактов» фемининности, как и раньше, используют доминантные мифологемы патриархатной культуры, безусловно, с указанием определенных изменений. Поэтому для появления новой динамики по мифологизации фемининности важно избавить женственность от страха патриархатной маскулинности. Сегодня эта задача решается в художественном поле массовой культуры, на ее высоком уровне репрезентации гендерных мифов и мифологем (К. Бакли, А. Монро, М. Этвуд, Л. Мориарти и др.)

Ключевые слова: *гендер, мифологемы, визуализация, консюмеризм, идеология, высокая культура*

Вступ.

Безпрецедентне піднесення ролі масової культури в постмодерні – явище визнане й широко обговорюване. У розумінні індивіда-споживача «продукту» в суспільстві консюмеризму в найширшому сенсі цього слова – масова культура розглядається як культура, яка «розважає» найширші маси людей, спрямовуючи їх у бік загальних референтів і референцій. Продукт масової культури – серіали (Netflix, HBO, NBC, MTV), детективи й «жіночі» романи, веб-сайти й глянцеви журнали, таблоїди знаменитостей і спортивне радіо, online-трансляції й комп'ютерні ігри,

упевнено займаючи місце високої культури – арт-хаусного кінематографа, серйозної літератури, класичної музики тощо, не просто допускає свого споживача до деякого прийнятного культурного рівня: як правило, багато популярних телесеріалів і бестселерів книжкового світу порушують теми і проблеми, які до недавнього часу були прерогативами винятково високої культури. Таким чином, межа між високою і низькою культурою в постмодерні певним чином стирається. Однак загалом споживач продукту культури завжди розуміє, з чим саме він/вона має справу, і тут головним критерієм є саме «масовість», тобто з

позиції дефініції коректніше використовувати термін не «рор»-культура, а масова культура.

Масова культура як феномен, який визначається в середині минулого століття відомим ученим Бенджаміном Гарді у термінах пошуків «відволікань» у світі реальності (Benjamin, 1969, p. 217–252), у нашій дні трансформується в іншому напрямку, оскільки така версія «рор»-культури все ж таки потребує концентрації, яка, на думку ідеологів постмодерну, повинна залишитися у сфері високої культури, яка, як і раніше, є інструментом інформації, духовного збагачення й життєвої наснаги. У найширшому полі постмодерну сьогодні масова культура репрезентує те, як ми розуміємо час і місце, в яких ми живемо, як ми позначаємо себе як індивіда в наших темпоральних і локальних вимірах.

Коли ми дивимося на світ і себе в цьому світі – індивідуально або колективно, – ми використовуємо «лінзи» масової культури. Як і «лінзи гендеру», вони створюють механізми, за допомогою яких формується когнітивна система мислення людини – чоловіка і жінки (Бэм, 2004).

Коли масова культура репрезентує жінку в мейнстрімі засобів масової інформації, результат, як правило, завжди пов'язаний з комерційними цілями: жінка «за визначенням» вважається головним об'єктом консюмеризму; до того ж, як пише Е. Зайслер, «рор»-культура, її наративи й дискурси – це завжди «про комерцію», у цьому головний конфлікт масової культури та фемінізму (Zeisler, 2009, p. 15). Останнє вимагає створення певних міфологем – свідомого запозичення постмодерном текстів з класичних міфів про жінку, певних міфологічних мотивів. Тут важливо те, що в питаннях статі та гендеру міфологічна знакова система має надзвичайно сильний вплив на всю історію розвитку цивілізацій. Як будь-яка ідеологія, міфологічне сприйняття непомітно вплітається в наше життя, впливаючи на нашу уяву, смаки, мотивації. Створена в уяві ілюзорна реальність спотворює наявну «картину світу». І тут абсолютно очевидно, що найвпливовіший міф у культурі людства – це міф про мужність і жіночність. Соціальний образ жінки в постмодерні, безперечно, оцінюється за зміненими в останні десяти-

ліття критеріям, проте, як і раніше, жіночність частіше репрезентується як біологічна якість, що підкреслюється й посилюється за допомогою засобів культури; таким чином ми знову констатуємо різницю «між мораллю і природою». Як пише Ж. Дельоз, «усі елементи моралі дані природно, але утворювати моральний світ вони самі по собі безсилі» (Делез, 2001, с. 31).

Таким чином, моральні концепти в постмодерні з їх принциповою відмовою від філософських абсолютів, скептицизмом стосовно ідей Просвітництва та його метанаративів, науковим релятивізмом і герменевтичною інтерпретацією створюють велике й благодатне поле для міфології загалом і міфів про жінку зокрема.

Мета та завдання роботи.

Оскільки сама «основа» концептів у постмодернізмі постійно змінюється, дослідження проблемної сфери міфології та гендеру в дискурсах і наративах масової культури постмодерну вважається важливим та актуальним завданням у міждисциплінарному ключі сучасної гуманітарної науки. Тому метою цієї роботи є міждисциплінарний аналіз проблеми гендерної міфологізації в західноєвропейській філософії та культурі постмодерну.

Огляд досліджень і публікацій за темою статті.

Хоча сьогодні тема образу жінки в культурі висвітлюється в значній кількості досліджень, більшість з них здійснювалися (і здійснюються) у межах загальної політичної теорії так званої «феміністської» філософії. У результаті феміністським аргументам у міждисциплінарному полі культури постмодерну приділяється, як показує огляд останніх публікацій, явно недостатньо уваги. При цьому аналіз феномену масової культури ілюструє постійно зростаючий масив наукової літератури, представлений як зарубіжними, так і вітчизняними філософами, культурологами, літературознавцями, критиками в галузі мас-медіа, постсучасного мистецтва тощо. Різні види масової культури досліджувались і сьогодні обґрунтовуються такими вітчизняними науковцями, як Т. І. Власова, Л. Г. Дротянко, М. М. Мельничук, С. Гулевський, Т. В. Прищепа, О. В. Петрунко, Т. Г. Кохан, М. І. Жабський, І. Ю. Перченко, С. Т. Махліна, Н. В. Зборовська, О. Б. Сінкевич, Ж. З. Денисюк, Н. Д. Міщенко, О. Косюк та інші.

Так, Т. І. Власова наголошує на тому, що саме «...постмодерн, акцентуючи фундаментальну трансформацію відносин людини зі світом, головним чином, у результаті впливу символічних систем культури масмедіа, демонструє абсолютну плюралістичність і відмову від будь-яких об'єднуючих принципів або крос-культурної екстраполяції...» (Власова, 2016, с. 17). Дослідниця підкреслює: «...засоби масової інформації здатні унікально змінювати уявлення і стереотипи гендерної реальності в соціумі». Саме вони займають вагоме місце в наративі гендерної соціалізації в епоху постмодерну. Відома фраза постмодерну «не треба розказувати, а краще покажіть» у час сучасних цифрових технологій відбивається в усіх видах масової культури. Розгортаючи цю думку, Л. Г. Дротянко наполягає, що саме масова культура перетворюється на індустрію розваг, додаючи, що «...оскільки її продукція зникає у споживчому морі, то вона мусить пропонувати все нові й нові вироби...» (Дротянко, 2017, с. 7). Тобто масова культура безпосередньо пов'язана з масовою свідомістю й ідеологією в певному суспільстві.

Досліджуючи вплив міфологізації на розвиток масової свідомості, Д. В. Усов стверджує, що поведінку масової людини можна витлумачувати не просто як абстрактне «нижче», нерозвинене, молекулярне, але і як відродження або зберігання архаїчних тенденцій та структур міфологічної свідомості. Вчений доводить, що сама ж масовість інтерпретується вже не в термінах прориву життя, формуванням однакових стандартів поведінки, споживання. Масовість, на думку Д. В. Усова, визначається існуючим порядком, більше того, порядком, що посягає на тотальність як експансію однієї структури за відсутності перспектив (Усов, 2002). В українській науці М. М. Мельничук аналізує науково-фантастичні фільми та їх вплив на особистість. Саме кіномистецтво, за твердженням ученої, «здатне впливати на духовну організацію особистості, визначати її систему цінностей і формувати світогляд» (Мельничук, 2016, с. 175). С. Гулевський, аналізуючи те саме проблемне поле, досліджує вплив телесеріалів на формування таких характеристик людини, як жіночність і мужність. На думку цього дослідника, режисери створювали образи в телесеріалах,

враховуючи соціокультурні зумовленості настроїв та преференцій глядачів. Дослідник пише: «...Моделювання ладу бажань, створення прототипів чоловічої та жіночої міфології, якої неможливо уникнути в процесі ідентифікації особистості, а також впровадження образів та стереотипів жіночності та мужності – такими є найважливіші функції у технологіях гендеру. Візуальні репрезентації та наративи часто маскують явища, для виявлення яких необхідний спеціальний аналіз як мови репрезентації, так і соціокультурних механізмів, що діють у суспільстві» (Гулевський, 2015, с. 156–157).

Відома українська філософія-дослідниця Н. В. Зборовська, розглядаючи літературні тексти у феміністському ключі, визначає, що вони «...подають певний образ світу, а тому мають ідеологічні наслідки. Масова література, виникаючи в лоні масової культури, постає як арена динамічної боротьби певних владних структур, котрі воюють за створення колективного розуміння, яким має бути світ» (Зборовська, 2007, с. 3). Підкреслюючи інтерпретативну функцію міфу, Т. Г. Кохан вважає, що у мистецтві репрезентуються фантазія й уява: «Міф, з одного боку, виявлявся об'єктом інтерпретації у різних видах мистецтва, виконуючи такі важливі функції, як пізнавальна, виховна, морально-етична, емоційна, комунікативна та ін., а з другого, – стимулював процес художньої творчості». Автор аналізує «міф як транскультурний феномен, і міф як об'єкт інтерпретацій» (Кохан, 2018, с. 46–47). Важлива тема візуалізації в телебаченні представлена Мухамедом Наїмом, який присвятив свою дисертацію телебаченню в контексті глобалізації культури. Його дослідження полягають у вивченні специфіки телебачення в соціокультурному аспекті, а також його впливу на культурно-інформаційний простір, що безпосередньо пов'язано з виявленням ролі нових інформаційних технологій у житті сучасного суспільства, їх впливу на культуру й масову свідомість у світі, що глобалізується. Вчений стверджує, що масова культура протистоїть високій культурі, коли образи, які були нею створені, призначалися для того, щоб пробудити думку, почуття, співпереживання у споживача продукту (Наим, 2003).

Звертаючись власне до мистецтва у проблемному полі міфології, дослідники, як правило, акцептуалізують феномен візуалізації у постсучасній культурі. Н. Зурбруг підкреслює посилення значення «мультимедійних актів» у розширеній сфері «імперіалізму мови», інтенсивне включення невербальних (музичних або візуальних, тілесних або просторових) феноменів у сучасну масову культуру (Zurbugg, 2005, р. 25). Загалом саме Ф. Джеймсон, видатний теоретик постмодернізму, увів у теорію ідею про абсолютно нові «постмонументальні» якості відеомистецтва й медіакультури в постмодерні (Janeson, 2009). Безперечно, у сучасній критиці, як і раніше, приділяється значна увага міфу в літературі. Новим є те, що міф аналізується відповідно до певної методології в компаративному ключі літератури, міфології, релігії й теорій модерну та постмодерну (Smith, 2012). Таким чином, учені, як правило, акцентують думку про те, що ми повинні чітко уявляти, про що саме ми пишемо або говоримо, коли досліджуємо феномен масової культури, про які саме міфологеми або архетипні міфи йде мова, коли ми аналізуємо взаємозв'язок і взаємовплив міфологій і засобів масової культури.

Методологія дослідження. Оскільки в цій статті предмет аналізу – широке поле культурального тексту, автор роботи спирається насамперед на методи деконструкції. З іншого боку, предметом дослідження є культуральні міфи й міфологеми фемінінності, аналіз яких неможливий поза принципами історико-філософського порядку. У цьому випадку особливо важливою стає проблема інтерпретації тексту (у широкому сенсі, прийнятому в постмодернізмі). Коментатори міфологій – теоретики та практики, – як правило, згодні з двома положеннями: людська природа чоловіків і жінок різна, жіночі й чоловічі якості не мають однакового значення в культурі й у соціумі. У цьому зв'язку для нас виникає таке питання: у чому саме полягає відмінність жіночності від мужності, які репрезентовані в міфологіях масової культури? Тому методологія дослідження може бути також визначена як така, яка містить феміністські підходи. З останнім пов'язане використання нами характерної особливості феміністської методології – її міждисциплінарний ха-

рактер. Виявляючи специфіку фемінінності, представлену у міфах і міфологемах, автор роботи вважає, що її осмислення може бути адекватним у тому випадку, якщо вона розглядається в загальному контексті культури як компонента реального історичного процесу. Звідси – важливість порівняльно-історичної методології в запропонованій роботі. Усе вищезначене показує необхідність використання принципів системного аналізу з акцентуалізацією уваги на особливостях рефлексивного відображення фемінінного в концепціях теоретиків міфології та її репрезентаціях у «текстах» масової культури.

Результати. Інтелектуальний контекст кінця ХХ – початку ХХІ ст., постмодернізм загалом і феміністська філософія зокрема заявили нові теми й предмети досліджень, звернувши особливу увагу на недостатню представленість жінок у культурі, літературі, історії. Безперечно, в основу важливих наукових тверджень, які поставили під сумнів поділ на гідну вивчення публічну сферу й приватну сферу як галузь «малої історії» й «жіночої літератури», лягла теорія гендеру як влади – у царині суспільства і держави. У гендерних дослідженнях на пострадянському просторі, починаючи з 90-х років минулого століття (на Заході – із 70-х), влада стає ключовою проблемою в аналізі гендерних відносин (Ксенофонтowa, 2008, с. 9–18). І тут, без сумніву, особливу роль зіграв власне постмодернізм, у «постпарадигмальних» вимірах якого особливого значення набувають зміни духовних і культурних цінностей, наративів, стереотипів, мотивів, відносин, які впливають на самоідентифікацію індивіда – чоловіка й жінки в епоху постсучасності. Дослідники гендеру з упевненістю заявляють: немає метафізичних або онтологічних пріоритетів, з позицій яких диктувалася б ідеологія гендеру (Chanter, 2006, р. 5). По суті, ідеологічні гендерні конструкти, виникнувши й набравши сили, набувають статусу закону і *de facto* розглядаються як природні й тілесні. Процес «натуралізації» підтверджує інтереси домінуючих груп: стаття наділяється певним концептуальним значенням, яке витягається з ідеологічної інтерпретації того, якою вона «має бути». І тут набуває особливого значення взаємодія таких важливих у постмодернізмі теоретичних питань, як дискурс, наратив та інтерпретація.

Як стверджують теоретики, дискурс («мова, занурена в життя») існує у вигляді історії, розповіді, наративу. Зі свого боку, історії створюють і підтримують реальність. У постмодернізмі зберігається концепт «домінуючої» або «переважної» історії, що свідчить про владу наративів. М. Фуко пише, що ті, хто конструюють дискурс, контролюють знання і, відповідно, мають владу, оскільки формують актуальне поле нашого життя (Фуко, 2004). Однак проблема в тому, що «історія» як безліч наративів, культура і гендер нерозривно пов'язані: усі наративи, по суті, є гендерними «історіями», стверджує Г. Уілер (Уілер, 2011, с. 424). Гендерна належність динамічно присутня в будь-якому культуральному сенсі. Це свого роду «культуральний конструкт», який створювався – і створюється – різними «архітекторами» і, що не менш важливо, інтерпретується в постмодерністській герменевтиці відповідно до ідеологічної акцентуалізації, індивідуалізації, плюралізму та загального релятивізму постмодерністських інтерпретаторів (Vlasova, Martseniuk, 2019, pp. 99–105). Інтерпретативна сутність герменевтики, набуваючи якості однієї з основних характеристик постмодернізму, у свою чергу, утворює певну рефлексію, як зазначає Е. Гуссерль, «мінливу рефлексію»: «... різноманіття можливих напрямків погляду сутнісно належить до різноманіття сполучених один з одним і фундованих один в одному інтенціонально, і якщо ми десь виявляємо аналогічні фундування ... оголошуються аналогічні можливості мінливої рефлексії» (Гуссерль, 2009, с. 325).

Говорячи про можливість функціонування нехудожніх текстів як художніх, Ю. М. Лотман зауважує, що найчастіше текст, який письменник створює як нехудожній, читач сприймає естетично, наприклад, сучасна інтертекстуальність з її включенням у сучасний роман релігійних, історичних та інших сакральних текстів. При цьому дослідник підкреслює, що мистецтво ХХ ст. принципово дозволяє включення у газетний текст (тобто в текст маскультури) поезії тощо, таким чином використовуючи нехудожні тексти як художні (Лотман, 2010). Для нас дуже важливо, що звідси випливає найважливіша властивість культури як відкритої, нестійкої системи.

За твердженням Ф. де Соссюра, Р. Барта

та К. Леві-Строса, структуральний «make-up» міфу трансформує усталені знання відповідно до домінуючого культурного коду. Р. Барт у своїх семіологічних дослідженнях міфу виявляє, що рівні репрезентації в міфі створюють значення. Міф будується на денотативному рівні першого порядку мови, а за допомогою конотативного процесу створюється рівень другого порядку. Однак, на думку М. Панек, який рухається в руслі міркувань М. Турнієра, конотативний процес не закінчується на цьому другому рівні, цей семіологічний процес триває на третьому рівні, який, у свою чергу, реконтекстуалізує міф. Здатність міфу репрезентувати історичні корені суспільства допомагає виконанню декількох функцій, продовжує М. Панек, найважливіша з яких – можливість «просвітити» нас у власному розумінні сучасної реальності. Універсальна природа міфу корениться в його глибоко архетипічних характеристиках, що дозволяють йому апелювати до психічної структури, психологічного характеру людини. До того ж ми повинні розуміти, що міф – це дискурс, система, яка функціонує відповідно до дуже специфічних рис, як стверджують К. Леві-Строс та Р. Барт. Останній акцентує думку про те, що існують досить специфічні кореляції між структуральним «складом» тексту й реальністю, яку він передає (Panek, 2012, p. 3). М. Еліаде доводить, що деякі аспекти й функції міфологічного мислення становлять важливу складову «самої людської істоти» (Еліаде, 2010, с. 180). Розглядаючи певні аспекти сучасних міфологій, відомий теоретик звертає увагу на те, як міфологічні структури нав'язуються публіці засобами масової інформації. Варто згадати, що великий М. Еліаде, особливо відзначаючи роль і місце епосу, пов'язаного з міфологією і міфологічною поведінкою, задає питання: «... зникне коли-небудь це бажання вийти за межі свого часу, історичного і особистого, й зануритися в час «чужий», епентетичний або уявний» (Еліаде, 2010, с. 189).

У контексті нашої роботи ця думка М. Еліаде виводить на досить специфічний і надзвичайно популярний жанр масової культури – фентезі, представлений як у літературі, так і в серіалах, що базуються на літературних фентезі. Як приклад, насамперед, репрезентується телесеріал «Гра

престолів» (2011–2019), знятий для НВО Д. Беніоффом і Д. Б. Вайссом. Це один з наймасштабніших проєктів сучасного кінематографу, який твердо займає верхні позиції в найпрестижніших рейтингах усі останні роки. Коротко торкаючись жіночих образів «Гри престолів», ми не можемо не помітити, що героїня вигаданого світу серіалу, що нагадує Середньовічну Європу, – це, як правило, і сакральна постать, і «просто» жінка. Такими постають і цілителька Таліса, і «зди́чавілі» Іґрітт і Ліллі, і «східна принцеса» Дейнеріс, і «червона жриця» Мелісандра, і войовниця Брієнна, і рабиня-перекладачка Міссандея. (Цікаво, що в деяких випадках їхня професійна ідентифікація поєднується з гендерною). Традиційна міфічна «розпусність» жінки втілюється в образі однієї з головних героїнь Серсеї, що відображається в кровозмісному зв'язку зі своїм братом-близнюком. Таким чином, очевидно, що прообрази героїнь «Гри престолів» досить легко декодуються в міфології сюжету телесеріалу, проте в більшості випадків це не узагальнений образ того чи іншого міфу, це героїня, що стоїть «між світами», у конкретній наративній традиції жанру фентезі постмодернізму. Окремі образи, хоча й «мультиплікаційні», виявляються яскравими й несхожими один на одного, точніше, не схожими на свої «прообрази», представлені у відомих міфах, тобто в телесеріалі створюється якесь особливе ставлення до таких образів, до їх фемінінності загалом.

Необхідно підкреслити: фемінінність і тілесність у своєму поєднанні займають особливе місце в культурі постмодерну. Т. І. Власова наголошує: «оскільки в постмодерні тіло – джерело і чарівності, і відрази (Ю. Кристева), і досконалості, і маніпуляції (Т. де Лауретис), і руйнування, і відновлення (К. ді Стефано), тіло і тілесність є ключовими мотивами не тільки в філософії і «високому» мистецтві, але і в наративах масової культури: кіно, поп-літератури, інтернет-ресурси і т. д. З іншого боку, сучасна медицина, яка зробила величезний внесок у розвиток концепту «невизначеного тіла» продовжує удосконалювати свої технології; з кожним роком тіло людини – чоловіка і жінки – стає все більш «невизначеним» і з точки зору статі, і з точки зору віку, і з точки зору стандартів фізичної краси...» (Власова,

2018, с. 25–28). Що впливає на стандарти фізичної краси? Насамперед, це соціальні мережі. Поширення вигаданих образів значно впливає на формування сучасної української свідомості. Окрім цього, зміст глянцевого журналу є пропагандою гламурного життя. Гламурні гляцеві журнали й соцмережі наповнені сучасними міфами й про чудодійні маски для покращення молодості, і про вдалі шлюби «попелюшок», про екзотичні країни тощо. Тому, як нам здається, варто зупинитись на трансформації міфу про Попелюшку в сучасній поп-культурі.

Попелюшка – казкова героїня з добрим серцем, яка вийшла заміж за принца. Існує думка, що будь-яка дівчинка мріє з дитинства знайти свого «принца» і вийти за нього заміж. Стара, як світ, жіноча мрія про «принца», який увірветься в безрадісне життя й наповнить його щастям та розкішшю, здійснена в сотнях фільмів, але саме фільм «Красуня» став еталоном романтичних комедій, касовим кінохітом і вже культовою казкою про кохання. Безперечно, перше, на що звертають увагу багато коментаторів, це ті зміни, які зазнає міф про Попелюшку у фільмі «Красуня» (Pretty Woman), знятому в 1990 р. режисером Гаррі Маршаллом. Цікаво, що в образі головної героїні Вів'єн саме «картинка» – її «вбрання» в кардинальних змінах – відіграє одну з ключових ролей. Радикальні зміни в героїні глядач усвідомлює насамперед візуально: вона стає «справжньою леді» в розкішному вечірньому вбранні, у діамантах, які (не зовсім зрозуміло чому) повністю змінюють її манери, включаючи її мову, манеру говорити й соціалізуватися. Ці зміни змушують близьку подругу «Красуні» згадати Попелюшку: принци одружуються не просто «на звичайних дівчатах», але й на повіях також, тим більше в Голлівуді.

Романтична історія з неабиякою часткою відвертості в сексуальних сценах, можливо, не стала б настільки знаменною в трансформації міфологеми Попелюшки, якби не була позбавлена біфуркації. Багато класичних творів літератури містять цей хід, коли процеси «коливання» (флуктуації) призводять до різкого перелому в розвитку сюжету. Історія, на наш погляд, полягає не у феномені щирого, всепоглинаючого кохання мільярдера до повії, а в тому, що ця повія, спочатку позначивши свою «ціну», абсолют-

но несподівано відмовляється бути утриманкою «принца»-мільярдера. Вона раптом вирішує приміряти, як весільну сукню, роль «чистої невинної нареченої». Їй мало нового контракту з досить значною цифрою, що перевищує всі наявні припущення про оплату її професійних послуг, вона хоче, щоб герой Річарда Гіра перейшов до ролі «лицаря в блискучих обладунках», який зобов'язаний завоювати її серце, – і жодним чином інакше. У результаті героїня (у чудовому виконанні Джулії Робертс) виграє свою «ділову сутичку» з досвідченим фінансовим магнатом, який не тільки переосмислює життєві цінності, а й визнає трансформації Вів'єн як незаперечний факт. На наш погляд, йому слід було б, передусім, визнати безперечну ділову здатність Вів'єн, її залізну волю справжньої «акули» Волл-Стріт і як *de facto* свою «ділову» поразку. Саме ця кульмінація змінює значною мірою основну архетипічну структуру міфу про Попелюшку.

Ще один яскравий приклад трансформації міфологеми Попелюшки, на наш погляд, репрезентує книга Т. Веденської «Утриманки» і телесеріал К. Богомоллова з ідентичною назвою (2019–2020). Попелюшка у творі Т. Веденської максимально цинічна, розважлива й меркантильна: її мета – елітна квартира, машина, спра-салони, дорогі коштовності, фітнес-зали, солярії, хатня робітниця й прибиральниця (Веденская, 2013).

Телесеріал режисера К. Богомоллова «Утриманки» – про великі гроші, гарних жінок і заможних чоловіків, світські раути й небезпечні інтриги. Тут гарні й не дуже гарні дівчата мріють потрапити у світ гламуру, коштовностей, а головна світська сваха міста спритно прилаштовує їх у «надійні руки». Їхня доля залежить тільки від їх сексуальних якостей, беззаперечно, з неабиякою часткою «природного» жіночого інтригантства й безпринципності. В українському телесеріалі «Папик» (2020), який нещодавно вийшов на екрани, теж розповідається про «Попелюшку», яка шукає саме «папіка», що буде її утримувати. Тому доведеного до відчаю пенсіонера, який вирішив провести останню частину свого життя з «шиком», вона сприймає як успішного мільйонера-бізнесмена. Отже, історія про Попелюшку в самій своїй основі глибоко міфологічна: усі жінки продажні, відрізняється тільки «ціна», що, врешті-решт,

призводить до сліпого наслідування нав'язаних масовою культурою стереотипів, які вважаються модними й популярними.

Висновки.

Категорія статі сама собою конструюється за допомогою історично специфічного способу сексуальності, вироблення певного режиму сексуальності, який, як правило, користується культуральними міфологемами, що лежать в основі когнітивної системи мислення людини – чоловіка й жінки. Як і будь-яка ідеологія, міфологічне сприйняття, непомітно вплетене в наше життя, впливає на наше уявлення, смаки, мотивації. Останнє набуває особливої важливості в контексті масової культури початку ХХІ ст.: моральні контексти в постмодерні з їх принципово відмовою від традиційних філософських абсолютів, скептицизмом стосовно метанаративів Просвітництва, науковим релятивізмом і герменевтичною інтерпретацією створюють велике й благодатне поле для міфології загалом й міфів про жінку зокрема. Безперечно, у сучасній українській науці, як і раніше, приділяється значна увага міфу в літературі (Н. В. Зборовська, Т. І. Власова, В. Агеева, О. Кись та ін.), але останніми роками у фокусі уваги дослідників усе частіше виявляються медіакультура, відеомистецтво, телесеріали й художні фільми (М. Наїм, М. М. Мельничук, Л. Г. Дротянко, Т. Г. Кохан та ін.). І тут, без сумніву, важливу роль зіграв власне постмодернізм, у парадигмальному вимірі якого особливого значення набувають зміни духовних і культурних цінностей. Проблема також у тому, що «історія» як наратив, культура і гендер нерозривно пов'язані, гендерна належність динамічно присутня в будь-якому культуральному сенсі. З одного боку, значне піднесення ролі сексуальності, яке є сьогодні причиною (можливо, і навпаки – наслідком) безпрецедентного значення як самого фактора гендера, так і кількості гендерів, є фактом фундаментальних змін наших днів. З іншого боку, як показують наведені вище приклади, у масовій культурі, як і раніше, домінують традиційні міфологеми гендеру, безумовно, зазнаючи певних змін («Pretty Woman», «Утриманки» та ін.). Останніми десятиліттями особливої актуальності набуває зображення жіночності, особливо таких її міфологем, як «свята», «блудниця»,

«фатальна жінка» тощо. Цю лінію продовжують багато письменників і вчених нашого часу, незважаючи на ті кардинальні зміни, які додало наше століття в природу жіночого буття. Припускаючи, що «Богиня культури» консюмеризму початку ХХІ ст. – це артефакт, учені аналізують, як вона була створена, у чому полягає «виробництво» її душі. Безумовно, не варто намагатися заперечувати, що емоційний вплив – любові чи ненависті – являє собою потужний стимул у міфологізації культуральних стереотипів, що жінка – Богиня, Мадонна, Прекрасна Дама, або, з іншого боку, диявол у плоті – завжди виявлялася збудником тієї чи іншої дії. Такий погляд на жінку закономірно впливає з того факту, що в культурі жінка

завжди була – і є – «Іншим», завжди розглядалася і розглядається з позиції об'єкта, у діапазоні «речі» (М. Бахтін). Тому для появи нової динаміки щодо міфологізації фемінінності вкрай важливо позбавити фемінінність від страху патріархатної маскулінності. Якщо в минулому столітті цю місію брали на себе представниці «високої культури» – С. де Бовуар, В. Вульф та інші, то сьогодні вона виявляється в мистецькому полі масової культури, на верхньому рівні таланту: романи К. Баклі, А. Монро, М. Етвуд, Л. Моріарті та інших письменників і письменниць. Вони створюють, безумовно, поп-літературу, проте дуже високої якості, що містить у собі й розвиває багато ключових тем і міфологем «високої» літератури світових стандартів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бэм С. Л. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. Москва : РОССПЭН, 2004. 336 с.
- Веденская Т. Содержанки. Москва : Эксмо, 2013. 290 с.
- Власова Т. І. Дискурсивність тела и телесности в философии и культуре постмодерна. *Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (20-21 квітня 2018 р.)* / за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. Р. Олексенка. Мелітополь : Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2018. 198 с.
- Власова Т. І. Культура VS культуралізм в дискурсах и практиках постмодерна. *Науково-теоретичний часопис / Мелітопольський держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького*. 2016. 1(7). С.16–20.
- Гулевський С. Соціокультурна зумовленість репрезентації жіночості та мужності у телесеріалах. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: «Філософія»*. 2015. Вип. 35. С.155–165.
- Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Москва : Академический Проект, 2009. 489 с.
- Делез Ж. Эмпиризм и субъективность. Критическая философия Канта. Бергсонизм. Спиноза. Москва : ПЕР СЭ, 2001. 480 с.
- Дротянко Л. Г. Масова культура і масова свідомість в умовах глобалізації. *Вісник НАУ. Серія: «Філософія. Культурологія»*. 2013. № 1 (17). С. 5–10.
- Зборовська Н. В. Сучасна масова література в Україні як загальнокультурна проблема. *Слово і Час*. 2007. № 6. С. 3–8.
- Кохан Т. Г. Міфічні сюжети: досвід кіноінтерпретації. *Культурологічна думка*. 2018. № 14. С. 46–51.
- Ксенофонт Н. А. Власть как центральный вопрос во взаимоотношении полов и в гендерных исследованиях. *Гендер и власть: семья, общество, государство*. Москва : Ин-т Африки РАН, 2008. С. 9–18.
- Лотман Ю. М. Чему учатся люди. Статьи и заметки. Москва : Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, 2010. 416 с.
- Мельничук М. М. Науково-фантастичні фільми і самопізнання особистості. *Психологія і особистість*. 2016. № 2 (10) Ч. 2. С.175–188.
- Мухамед Наим. Телевидение в контексте глобализации культуры : автореф. дис. ... канд. филос. наук. Москва, 2003. URL: <https://www.disscat.com/content/televidenie-v-kontekste-globalizatsii-kultury> (дата звернення: 01.03.2020).
- Уилер Г. Гештальттерапия постмодерна. Москва : Смысл, 2011. 464 с.
- Усов Д. В. Міфологізація свідомості в сучасному суспільстві : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2002.
- Фуко М. Археология знания. Санкт-Петербург : ИЦ «Гуманитарная Академия», Университетская книга, 2004. 412 с.
- Элиаде М. Аспекты мифа. Москва : Академический Проект, 2010. 251 с.
- Benjamin W. The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. *Illuminations. Essays and deflrction*. New York : Schocken Books, 1969. P. 217–252.
- Chanter T. Gender: Key Concepts in Philosophy. London : Continuum, 2006. 196 p.
- Jameson F. Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism. London, New York : Verso, 2009. 438 p.
- Panek M. The Postmodern Mythology of Michel Tournier. Cambridge University Publishing, 2012. 190 p.

Smith E. L. Thomas Pynchon and the Postmodern Mythology of the Underworld. First printing Edition Peter Lang Inc., 2012. 345 p.

Vlasova T., Martseniuk L. Interpretive subjectivity and gender relativism in the theories of postmodernism. *Міждисциплінарні дослідження складних систем = Interdisciplinary Studies of Complex Systems* : [збірник наукових праць]. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. № 14. С. 99–105.

Zeisler A. Feminism and Pop Culture. New York : Seal Studies, 2009. 183 p.

Zurbrugg N. Critical Vices : The Myths of Postmodern Theory. London, New York : Routledge, 2005. 277 p.

REFERENCES

Bem, S. L. (2004). *Linzy gendera. Transformatsiya vzlyadov na problemu neravenstva polov* [Gender lenses. Transformation of views on gender inequality]. Moskva : ROSSPEN [in Russian].

Benjamin, W. (1969). *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. Illuminations. Essays and defrction.* (pp. 217–252). New York: Schocken Books.

Chanter, T. (2006). *Gender: Key Concepts in Philosophy*. London: Continuum.

Delez, Zh. (2001). *Empirizm i subektivnost. Kriticheskaya filosofiya Kanta. Bergsonizm. Spinoza* [Empiricism and subjectivity. Kant's critical philosophy. Bergsonism. Spinoza]. Moskva : PYER SE [in Russian].

Drotianko, L. H. (2013). Masova kultura i masova svidomist v umovakh hlobalizatsii [Mass culture and mass consciousness in the conditions of globalization]. Visnyk NAU. Serii: «Filosofia. Kulturolohiia» – Bulletin of NAU. Series: "Philosophy. Cultural Studies", 1 (17), 5–10 [in Ukrainian].

Eliade, M. (2010). *Aspekty mifa* [Aspects of the myth]. Moskva: Akademicheskii Proekt [in Russian].

Fuko, M. (2004). *Arkheologiya znaniya* [Archeology of knowledge]. Sankt-Peterburg: ITs "Gumanitarnaya Akademiya", Universitetskaya kniga [in Russian].

Gusserl, E. (2009). *Idei k chistoy fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii* [Ideas for Pure Phenomenology and Phenomenological Philosophy]. Moskva: Akademicheskii Proekt [in Russian].

Hulevskiy, S. (2015). Sotsiokulturna zumovlenist reprezentatsii zhinochosti ta muzhnosti u teleserialakh [Socio-cultural conditionality of representation of womanhood and manhood in television series]. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii: «Filosofia» – Problems of the humanities. Series: Philosophy*, 35, 155–165 [in Ukrainian].

Jameson, F. (2009). *Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism*. London, New York.

Kokhan, T. H. (2018). Mifichni siuzhety: dosvid kinointerpretatsii [Mythical Plots: The Experience of Film Interpretation]. *Kulturolohichna dumka – Cultural thought*, 14, 46–51 [in Ukrainian].

Ksenofontova, N. A. (2008). Vlast kak tsentralnyy vopros vo vzaimootnoshenii polov i v gendernykh issledovaniyakh [Power as a central issue in gender relations and gender studies]. *Gender i vlast: semya, obshchestvo, gosudarstvo – Gender and power: family, society, state.* (pp. 9–18). Moskva: In-t Afriki RAN [in Russian].

Lotman, Yu. M. (2010). *Chemu uchatsya lyudi. Stati i zametki* [What people learn. Articles and notes]. Moskva: Tsentr knigi VGBIL im. M. I. Rudomino [in Russian].

Melnichuk, M. M. (2016). Naukovo-fantastichni filmy i samopiznannia osobystosti [Science-fiction movies and self-knowledge of personality]. *Psykholohiia i personality – Psychology and personality*, 2 (10), part 2, 175–188 [in Ukrainian].

Mukhamed, Naim. (2003). *Televidenie v kontekste globalizatsii kultury* [Television in the context of globalization of culture]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moskva. Retrieved from <https://www.dissercat.com/content/televidenie-v-kontekste-globalizatsii-kultury> [in Russian].

Panek, M. (2012). *The Postmodern Mythology of Michel Tournier*. Cambridge University Publishing.

Smith, E. L. (2012). *Thomas Pynchon and the Postmodern Mythology of the Underworld*. First printing Edition Peter Lang Inc.

Uiler, G. (2011). *Geshtaltterapiya postmoderna* [Gestalt therapy of personality]. Moskva: Smysl [in Russian].

Usov, D. V. (2002). Mifolohizatsiia svidomosti v suchasnomu suspilstvi [The mythologization of consciousness in modern society]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

Vedenskaya, T. (2013). *Soderzhanki* [Kept women]. Moskva: Eksmo [in Russian].

Vlasova, T. & Martseniuk, L. (2019). Interpretive subjectivity and gender relativism in the theories of postmodernism. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*, 14, 99–105.

Vlasova, T. I. (2016). Kultura VS kulturalizm v diskursakh i praktikakh postmoderna [Culture VS Culturalism in the discourses and practices of postmodernism]. *Naukovo-teoretychnyi chasopys – Scientific-theoretical journal*, 1(7), 16–20 [in Russian].

Vlasova, T. I. (2018). Diskursivnost tela i telesnosti v filosofii i kulture postmoderna [Discursiveness of the body and corporeality in the philosophy and culture of postmodernism]. *Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia z mizhnarodnoiu uchastiu do 95-richchia Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho (20-21 kvitnia 2018 r.) – All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with International Participation to the 95th Anniversary of Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University (April 20-21, 2018)*. R. Oleksenko (Ed.). (pp. 7–11). Melitopol: Vyd-vo MDPU im. Bohdana Khmelnytskoho [in Russian].

Zborovska, N. V. (2007). Suchasna masova literatura v Ukraini yak zahal'nokulturna problema [Contemporary mass literature in Ukraine as a cultural problem]. *Slovo i Chas – Word and Time*, 6, 3–8 [in Ukrainian].

Zeisler, A. (2009). *Feminism and Pop Culture*. New York : Seal Studies.

Zurbrugg, N. (2005). *Critical Vices : The Myths of Postmodern Theory*. London, New York : Routledge.

Новокшонова Наталія

Аспірантка

Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

Email: novokshonovanatalia@gmail.com

Novokshonova Nataliia

Ph. D. Student

Dnipro National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan

ORCID: 0000-0002-0289-1455

Цитування: Новокшонова, Н. (2020) Міфологізація та образ жінки у дискурсах масової культури постмодерну. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (5), 28–38. doi: 10.15421/172050

Citation: Novokshonova, N. (2020). Mifolohizatsiia ta obraz zhinky u dyskursakh masovoi kultury postmodernu [Mythologization of the woman and her image in the discourses of postmodern mass culture]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (5), 28–38. doi: 10.15421/172050

Стаття надійшла / Article arrived: 04.07.2020

Схвалено до друку / Accepted: 21.07.2020

Перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні

Анна Попович, Олександр Кацьора, Ужгородський національний університет

У статті проаналізовано явище соціального підприємництва та можливості його поширення у діяльності неприбуткових організацій. Тому метою статті є окреслення перспектив розвитку соціального підприємництва в Україні та узагальнення факторів, які впливають на цей процес. Для досягнення цієї мети було використано системний аналіз (для окреслення феномену соціального підприємництва), аналіз експертних оцінок (для оцінки стану та тенденцій розвитку соціального підприємництва) та аналіз документів (для виявлення нормативних особливостей регулювання соціального підприємництва).

Встановлено, що соціальне підприємництво є ефективним методом вирішення соціальних проблем, яке має свої особливості функціонування та практики впровадження в Україні. Розглянуто становище соціального підприємництва в Україні та його нормативно-правове забезпечення. У статті окреслено основні стримуючі та стимулюючі фактори, які впливають на розвиток соціального підприємництва та його імплементації у діяльність неприбуткових організацій.

Оцінено вплив різних сценаріїв розвитку соціального підприємництва в Україні, зокрема зростання кількості соціальних підприємств у зв'язку з великою кількістю соціальних проблем в Україні, легітимізація соціального підприємництва на рівні національного законодавства та економічний розвиток української держави, що сприятиме державній підтримці соціальних підприємств, враховуючи механізми реалізації соціального замовлення. З'ясовано, що основними факторами, які впливають на розвиток соціального підприємництва є підвищення рівня соціальної свідомості громадян, законодавче визначення соціальних підприємств та їх оподаткування, фінансова підтримка соціальних підприємств на рівні держави, грантова підтримка, збільшення власних доходів неприбуткових організацій за рахунок здійснення соціального підприємництва.

Ключові слова: соціальне підприємництво, неприбуткові організації, соціальні проблеми, стримуючі фактори розвитку соціального підприємництва, стимулюючі фактори розвитку соціального підприємництва, сценарії розвитку соціального підприємництва, соціальне замовлення

Prospects of social entrepreneurship development in Ukraine

Anna Popovich, Olexander Katsora, Uzhhorod National University

The article analyzes the phenomenon of social entrepreneurship and the possibility of its spread in the activities of non-profit organizations. Therefore, the purpose of the article is to outline the prospects for the development of social entrepreneurship in Ukraine and to summarize the factors that influence this process. To achieve this goal, system analysis (to outline the phenomenon of social entrepreneurship), analysis of expert assessments (for assessment of the state and trends of social entrepreneurship) and document analysis (to identify normative especially regulation of social entrepreneurship) were used.

It is established that social entrepreneurship is an effective method of solving social problems, which has its own peculiarities of functioning and practice of implementation in Ukraine. The situation of social entrepreneurship in Ukraine and its normative-legal provision is considered. The article outlines the main deterrents and incentives that affect the development of social entrepreneurship and its implementation in the activities of non-profit organizations.

The impact of different scenarios of social entrepreneurship development in Ukraine, including the growth of social enterprises due to the large number of social problems in Ukraine, legitimization of social entrepreneurship at the level of national legislation and economic development of the Ukrainian state, which will contribute to state support of social enterprises, taking into account the mechanisms of implementation of the social order. It was found that the main factors influencing the development of social entrepreneurship are raising the level of social consciousness of citizens, legislative definition of social enterprises and their taxation, financial support of social enterprises at the state level, grant support, increase of own incomes of non-profit organizations.

Keywords: social entrepreneurship, non-profit organizations, social problems, restraining factors of social entrepreneurship development, stimulating factors of social entrepreneurship development, scenarios of social entrepreneurship development, social order

Перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні

Анна Попович, Александр Кацюра, Ужгородський національний університет

В статті проаналізовано явище соціального підприємництва і можливості його розповсюдження в діяльності неприбуткових організацій. Поєднанням цією статті є визначення перспектив розвитку соціального підприємництва в Україні і обобщення факторів, впливаючих на цей процес. Для досягнення цієї цілі були використані системний аналіз (для оцінки феномена соціального підприємництва), аналіз експертних оцінок (для оцінки стану і тенденцій розвитку соціального підприємництва) і аналіз документів (для виявлення нормативних особливостей регулювання соціального підприємництва).

Встановлено, що соціальне підприємництво є ефективним методом рішення соціальних проблем, яке має свої особливості функціонування і практики впровадження в Україні. Розглянуто положення соціального підприємництва в Україні і його нормативно-правове забезпечення. В статті позначено основні підтримуючі і стимулюючі фактори, впливаючі на розвиток соціального підприємництва і його імплементації в діяльність неприбуткових організацій.

Оцінено вплив різних сценаріїв розвитку соціального підприємництва в Україні, зокрема зростання кількості соціальних підприємств в зв'язі з великою кількістю соціальних проблем в Україні, легітимізація соціального підприємництва на рівні національного законодавства і економічне зростання українського державства, що може сприяти державній підтримці соціальних підприємств, враховуючи механізми реалізації соціального замовлення. Встановлено, що основними факторами, впливаючими на розвиток соціального підприємництва є підвищення рівня соціального свідомості громадян, законодавче визначення соціальних підприємств і їх оподаткування, фінансова підтримка соціальних підприємств на рівні державства, грантова підтримка, збільшення власних доходів неприбуткових організацій за рахунок виконання соціального підприємництва.

Ключові слова: соціальне підприємництво, неприбуткові організації, соціальні проблеми, підтримуючі фактори розвитку соціального підприємництва, стимулюючі фактори розвитку соціального підприємництва, сценарії розвитку соціального підприємництва, соціальний замовлення

Вступ.

Соціально-економічний розвиток українського суспільства супроводжується загостренням багатьох соціальних проблем, особливо в умовах воєнного конфлікту в Україні та світової пандемії коронавірусної хвороби (Covid-19). Найбільш ефективними механізмами вирішення/пом'якшення соціальних проблем у багатьох випадках є недостатньо ефективними, тому багато проблем залишаються нерозв'язаними. Це обумовлює пошук нових способів подолання соціальних проблем, наслідком чого стала поява соціального підприємництва. Світова та українська практика, низка наукових досліджень підкреслюють продуктивність соціального підприємництва у вирішенні багатьох соціальних проблем, його позитивний соціально-економічний вплив на діяльність неприбуткових організацій.

Соціальне підприємництво в Україні має свої особливості функціонування та практики впровадження у діяльність неприбуткових організацій. Це зумовлено недосконалістю національного законодавства

щодо соціального підприємництва, відсутністю механізмів підтримки соціальних підприємств з боку держави та недостатня обізнаність неприбуткового сектору у сфері соціального підприємництва. Тому залишається актуальним питання перспектив соціального підприємництва в Україні з огляду на перешкоди його розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Варто відзначити, що проблематика соціального підприємництва викликає все більший інтерес серед зарубіжних та вітчизняних науковців. На основі стану соціального підприємництва в Україні В. Назарук аналізує різні сценарії розвитку цього явища, звертаючи увагу на сприятливі та стримуючі чинники різних варіантів розвитку соціального підприємництва. В межах дослідження організаційних механізмів розвитку соціальних підприємств в Україні А. Свинчук розкриває фактори інтенсифікації та перешкод розвитку соціального підприємництва. Вона зазначає, що соціальне підприємництво в Україні переживає стадію свого зароджен-

ня, яке характеризується значно повільнішими темпами зростання кількості соціальних підприємств у порівнянні з європейським досвідом. У межах дослідження досвіду та сучасних трендів розвитку соціального підприємництва Н. Гусак виокремлює чинники, що сприяють розвитку соціального підприємництва на рівні регіону. Враховуючи збільшення кількості соціальних проблем в Україні та їх стійкість до традиційних способів вирішення, на наш погляд, існує потреба вивчення перспектив розвитку соціального підприємництва для науково-методичного та законодавчого забезпечення цього процесу, а також для врахування у діяльності неприбуткових організацій.

Метою дослідження є окреслення перспектив розвитку соціального підприємництва в Україні та узагальнення факторів, які впливають на цей процес.

Методи дослідження: для вирішення поставленої мети застосовувалися системний аналіз (для окреслення феномену соціального підприємництва), аналіз експертних оцінок (для оцінки стану та тенденцій розвитку соціального підприємництва) та аналіз документів (для виявлення нормативних особливостей регулювання соціального підприємництва).

Виклад основного матеріалу.

Враховуючи відсутність у нормативних документах і науковій літературі узгодженого тлумачення поняття «соціальне підприємництво», наголосимо, що розглядаємо його як господарську діяльність з метою отримання прибутку, який спрямовується на вирішення/пом'якшення соціальних проблем та досягнення позитивних змін у суспільстві.

Перші згадки про соціальне підприємництво у нашій державі з'явилися завдяки міжнародним донорським організаціям у середині 90-х років минулого століття, які запропонували українським неприбутковим організаціям використовувати основні принципи соціального підприємництва як один із інструментів розвитку їх фінансової стабільності (Орел, 2008, с. 90). З того часу соціальне підприємництво поступово розвивалося, хоч і не набуло широкого розповсюдження в соціальній сфері. Наразі в Україні нараховується близько 1100 організацій, які за тими чи іншими ознаками можна зарахувати до категорії «соціальне підприємство» (Долуда, Назарук, & Кірсанова, 2016, с. 5).

Низькі темпи становлення соціального підприємництва в Україні пов'язані з багатьма факторами. Серед них можемо виокремити такі: відсутність унормування соціального підприємництва в законодавстві; брак систематизованої інформації про соціальне підприємництво, низька поінформованість суспільства про цей феномен; нестача навичок ведення підприємницької діяльності неприбутковими організаціями; ситуативна робота неприбуткових організацій щодо соціального розвитку громади тощо (Поважний, & Пономаренко, 2010). На наш погляд, ключовим фактором стримування розвитку соціального підприємництва є відсутність правових механізмів підтримки та реалізації соціального підприємництва (Кацьора, 2013, с. 67). Проте у нормативно-правових документах ми можемо знайти деякі моменти правового регулювання соціального підприємництва. Так, стаття 86 Цивільного кодексу України передбачає здійснення підприємницької діяльності підприємницькими товариствами та установами: «Непідприємницькі товариства (кооперативи, крім виробничих, об'єднання громадян тощо) та установи можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню» (Цивільний кодекс України, 2020). Закон України «Про громадські об'єднання» чітко висвітлює право громадських об'єднань займатися підприємницькою діяльністю: «Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи має право здійснювати відповідно до закону підприємницьку діяльність безпосередньо, якщо це передбачено статутом громадського об'єднання, або через створені в порядку, передбаченому законом, юридичні особи (товариства, підприємства), якщо така діяльність відповідає меті (цілям) громадського об'єднання та сприяє її досягненню» (Про громадські об'єднання, 2020). Незважаючи на деякі елементи соціального підприємництва у національному законодавстві, це є недостатнім для повноцінної реалізації ідеї соціального підприємництва, його імплементації у діяльність неприбуткових організацій, а також впровадження державної підтримки соціальних підприємств.

Розв'язання цих проблем має стати вагомим кроком при формуванні соціальної політики нашої держави та дієвої допомоги соціально вразливим верствам суспільства. При вирішенні цих задач неприбуткові організації не будуть відчувати себе зайвим елементом соціальної політики та ринкової економіки, а почнуть усвідомлювати себе рівноправним учасником ринкових відносин, який має змогу конкурувати та співпрацювати з бізнесом. Також ці організації по-

чинають брати на себе завдання підвищення громадської поінформованості та посилення відповідальності уряду за прийняття рішень (Новохацький, 2005, с.7). У той же час існують чинники, які можуть стимулювати розвиток соціального підприємництва (див. табл. 1), що є плацдармом для його повноцінного функціонування.

Зважаючи на перешкоди та чинники розвитку соціального підприємництва, переважна більшість експертів вважають, що

Таблиця 1

Чинники, що сприяють розвитку соціального підприємництва	
Зовнішні чинники	Внутрішні чинники
Інформування населення про соціальне підприємництво	Підвищення кваліфікації персоналу
Грантова підтримка	Наявний досвід та імідж
Пільгове кредитування	Розширення матеріально-технічної бази
Створення мережі соціальних підприємств	Наявність партнерів та волонтерів
Соціальне замовлення	Розширення спектру послуг

Джерело. Узагальнено авторами за даними (Гусак, 2016)

розвиток соціального підприємництва є незворотним, проте прогнозують різні сценарії такого процесу залежно від соціальних, економічних та правових факторів інтенсифікації його розвитку (Гусак, 2016; Свинчук, 2016, с. 121–122; Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін, 2017, с. 70).

Серед основних шляхів розвитку соціального підприємництва експерти називають зростання кількості соціальних підприємств у зв'язку з великою кількістю соціальних проблем в Україні та зростанням кількості вразливих груп населення. Такий сценарій передбачає реакцію громадянського суспільства на соціальні виклики в умовах браку бюджетних коштів на фінансування соціальної сфери. Сприятливими чинниками такого сценарію є підтримка соціального підприємництва міжнародними донорами та поширення ефективних практик соціальних підприємств. Вагомим фактором, що актуалізує цей сценарій, є пандемія коронавірусної хвороби 2019 (Covid-2019), яка збільшує потребу в соціальній допомозі найбільш вразливих верств населення. Зростаюча криза, спричинена коронавірусним захворюванням Covid-19, може сильно вплинути на українське суспільство, адже йдеться не лише про короткострокову кризу в галузі охорони здоров'я, а про серйозну соціально-економічну кризу. Наразі важко систематизувати соціальні та

економічні наслідки поширення Covid-2019, але вже сьогодні фіксується підвищення рівня безробіття та втрата доходів працездатної частини населення. Тому можемо прогнозувати збільшення кількості соціальних проблем в Україні і як наслідок збільшення кількості соціальних підприємств.

Ще одним сценарієм розвитку соціального підприємництва, що може дати значний прогрес, є його унормування у національному законодавстві. Визначення та механізми функціонування соціального підприємництва в законодавчому полі України дозволять чітко виокремити соціальні підприємства і відмежувати їх від інших форм комерційної діяльності, а також вирішити проблему оподаткування таких підприємств. Легітимізація статусу соціального підприємництва дозволить застосовувати адресні важелі стимулювання його розвитку. Проте такий шлях розвитку соціального підприємництва залежить від змісту нормативно-правового акту та преференцій, які можуть отримати соціальні підприємства.

Стимулом для розвитку соціального підприємництва, на якому наголошують експерти, може бути економічний розвиток України. У поєднанні з попереднім сценарієм, це може стимулювати впровадження державних програм підтримки соціального підприємництва, дозволити органам місцевого самоврядування фінансувати соціальні під-

приємства через соціальне замовлення. Стимулами такого сценарію є процеси фінансової децентралізації в Україні, зокрема у соціальній сфері, а також прийняття у новій редакції Закону України «Про соціальні послуги», який посилює роль недержавних організацій у наданні соціальних послуг населенню.

Висновки.

Соціальне підприємництво в Україні знаходиться на стадії свого формування, що засвідчує нерозробленість нормативно-правових актів щодо його діяльності та підтримки з боку держави, низька поширеність у роботі неприбуткових організацій. Популяризація соціального підприємництва вимагає вивчення закордонного досвіду, розробки законодавчої бази та створення власної теоретичної основи. Розвиток соціального підприємництва можливий за умови, що неприбуткові організації та клієнти соціальної роботи побачать реальну користь для себе від підприємницької діяльності. Тобто соціальне підприємництво буде розвиватися тоді, коли зацікавлені сторони зрозуміють, що заробляти гроші краще і вигідніше, ніж отримувати їх у вигляді грантів, соціальних допомог та соціальних виплат. Також існують чинники, які можуть сприяти ефективному поширенню ідеї соціального підприємництва в

Україні, зокрема це наявний досвід соціальних підприємств, які можуть поширювати власну діяльність, підвищення кваліфікації персоналу неприбуткових організацій, грантова підтримка, яка розширює наявний потенціал таких організацій, а також впровадження механізмів соціального замовлення у громадах.

Розвиток соціального підприємництва в Україні може реалізуватися різними сценаріями, що залежатиме від таких факторів: 1) соціальні (зростання кількості соціальних проблем, підвищення рівня соціальної свідомості громадян); 2) правові (законодавче визначення соціальних підприємств та їх оподаткування); 3) економічні (фінансова підтримка соціальних підприємств на рівні держави, грантова підтримка, збільшення власних доходів неприбуткових організацій за рахунок здійснення соціального підприємництва).

Результати проведеного дослідження засвідчують необхідність наукових досліджень щодо розробки в державі національної стратегії розвитку соціального підприємництва, використання соціального замовлення як механізму підтримки соціальних підприємств з боку держави, а також роль місцевого самоврядування у підтримці соціального підприємництва.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гусак Н. Кращий досвід та сучасні тренди розвитку соціального підприємництва: Україна (результати дослідження). Київ : Школа соціальної роботи НаУКМА, 2016. 35 с.
- Долуда Л., Назарук В., Кірсанова Ю. Соціальне підприємництво. Бізнес-модель. Реєстрація. Оподаткування: посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2016. 92 с.
- Кацьора А. В. Состояние социального предпринимательства в Украине. *Общество и экономика постсоветского пространства: Международный сборник научных статей*. Вып. 3 / отв. ред. А.В. Горбенко. Липецк: Издательский центр «Гравис», 2013. С. 64–71.
- Новохацький В. Д. Неурядові організації як фактор розбудови громадського суспільства в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетр. нац. ун-т. Д., 2005. 16 с.
- Орел Ю. Л. Соціальне підприємництво: сучасний стан та перспективи розвитку. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції 11 грудня 2008 року. Харків : ХОМО «Союз молодих підприємців», 2008. С. 87–93.
- Поважний О. С., Пономаренко О. В. Державне управління розвитком соціального підприємництва в Україні. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpdduu/du/2010_152/02.pdf
- Про громадські об'єднання : Закон України від 28.04.2020 № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 15.05.2020).
- Свинчук А. Організаційні механізми розвитку соціальних підприємств в Україні: дис... канд. економ. наук: 08.00.04. Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана. Київ, 2016. 197 с.
- Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін : посібник. Київ : ТОВ «Підприємство «ВІ ЕН ЕЙ», 2017. 188 с.
- Цивільний кодекс України від 28.04.2020. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.05.2020).

REFERENCES

- Ghusak, N. (2016). *Krashhyj dosvid ta suchasni trendy rozvytku social'nogho pidpryjemnytva: Ukrajina (rezul'taty doslidzhennja)* [Best experience and current trends in social entrepreneurship: Ukraine (research results)]. Kyiv: Shkola social'noji roboty NaUKMA [in Ukrainian].
- Doluda, L., Nazaruk, V., & Kirsanova, Ju. (2016). *Socialjne pidpryjemnytvo. Biznes-modelj. Rejestracija. Opodatkuвання* [Social entrepreneurship. Business model. Registration. Taxation]. Kyiv: TOV «Aghentstvo «Ukrajina» [in Ukrainian].
- Kacjora, A. V. (2013). Sostojanye sotsial'nogho predprynimatel'stva v Ukrainy [The state of social entrepreneurship in Ukraine]. *Obshchestvo y ekonomika postsovet'skogo prostranstva: Mezhdunarodnyj sbornik nauchnykh statej – Society and Economy of the Post-Soviet Space: An International Collection of Scientific Article*. (Vol. 3, pp. 64–71). A. V. Ghorbenko (Ed.). Lypeck. Yzdatel'skij centr «Ghravys» [in Russian].
- Novokhac'kyj, V. D. (2005). Neurjadovi orghanizacii jak faktor rozbudovy ghromads'kogho suspil'stva v Ukraini: (Non-governmental organizations as a factor in the development of public society in Ukraine). *Extended abstract of candidate's thesis*. Dnipropetr. nac. un-t. D. [in Ukrainian].
- Orel, Ju. L. (2008). Socialjne pidpryjemnytvo: suchasnyj stan ta perspektyvy rozvytku [Social entrepreneurship: current state and prospects of development]. Materialy Pershoji mizhnarodnoji naukovo-praktychnoji konferenciji: *Derzhavne rehuljuvannja social'nogho pidpryjemnytva ta social'no-vidpovidal'nogho biznesu – Proceedings of the First International Scientific and Practical Conference: State regulation of social entrepreneurship and socially responsible business*. (pp. 87–93). Kharkiv: KhOMO «Sojuz molodykh pidpryjemciv» [in Ukrainian].
- Povazhnyj, O. S., & Ponomarenko, O. V. (2010). *Derzhavne upravlinnja rozvytkom social'nogho pidpryjemnytva v Ukraini* [State management of social entrepreneurship development in Ukraine]. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znppduu/du/2010_152/02.pdf [in Ukrainian].
- On public associations. № 4572-VI. (2020). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> [in Ukrainian].
- Svynchuk, A. (2016). Orghanizacijni mekhanizmy rozvytku social'nykh pidpryjemstv v Ukraini [Organizational mechanisms of development of social enterprises in Ukraine]. *Candidate's thesis*. K. Kyjiv's'kij nacional'nyj ekonomichnyj universytet im. Vadyma Ghetjmana [in Ukrainian].
- Socialjne pidpryjemnytvo: vid ideji do suspil'nykh zmin* [Social entrepreneurship: from idea to social change]. (2017). Kyiv: TOV «Pidpryjemstvo «VI EN EJ» [in Ukrainian].
- Civil Code of Ukraine. № 435-IV. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> [in Ukrainian].

Попович Анна

Кандидат соціологічних наук, доцент
Ужгородський національний університет

Email: anna.popovych@uzhnu.edu.ua

Кацьора Олександр

Старший викладач
Ужгородський національний університет

Email: oleksandr.katsora@uzhnu.edu.ua

Popovich Anna

Ph.D. of Sociological Sciences, Assoc. Prof.
Uzhhorod National University

ORCID: 0000-0001-9106-922X

Katsora Olexander

Senior Lecturer
Uzhhorod National University

ORCID: 0000-0001-9544-9297

Цитування: Попович, А., & Кацьора, О. (2020) Перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (5), 39–44. doi: 10.15421/172051

Citation: Popovich, A., & Katsora, O. (2020). Perspektivy rozvytku sotsial'nogho pidpryemnytstva v Ukraini [Prospects of social entrepreneurship development in Ukraine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (5), 39–44. doi: 10.15421/172051

Стаття надійшла / Article arrived: 06.07.2020

Схвалено до друку / Accepted: 22.07.2020

Медіапрактики та довіра населення до медіа із перспективи теорії агент-структурної інтеграції

Тарас Прокопишин, Львівський національний університет імені Івана Франка

У сучасних суспільствах дедалі більше поширюються інноваційні (партисипативні) медіапрактики, які приходять на зміну традиційним (консуматорним) медіапрактикам. На відміну від традиційних медіапрактик, коли маси населення були лише реципієнтами й пасивними споживачами інформації, сьогодні маси населення стають співавторами медіапродукту та впливають на медійний дискурс. Новітні медіапрактики поки не є інституціоналізованими і мають характер інноваційної діяльності, передумови, чинники та наслідки якої станом на сьогодні не вивчені. Поряд із прогресуючим явищем медіатизації відбуваються і кризові явища у сфері медіапрактик. Нових форм набувають вже відомі дисфункційні явища, серед яких криза довіри до медіа. Наукового осмислення вимагає нова медіареальність, зокрема у вимірі співвідношення традиційних та новітніх медіапрактик у контексті взаємозв'язку із явищем (не)довіри до медіа (зокрема до новинарних медіа). Соціологічне осмислення новітніх медіапрактик вимагає врахування двох істотних аспектів аналізованого явища: 1) інституційно-структурні характеристики медіа-системи як контексту, у межах якого відбувається реалізація традиційних та інноваційних медіапрактик; 2) характеристики масових медіапрактик, які, з одного боку, визначаються структурними можливостями медіасистеми та, з іншого боку, за умови повторюваності та масовості набувають габітуалізований характер. Виходячи з методологічних принципів теорії агент-структурної інтеграції, запропоновано схему розгортання медіапрактик населення у контекст (не)довіри до новинарних медіа. Запропонований інструмент може використовуватися для експертної та масової діагностики особливостей медіапрактик.

Ключові слова: медіадослідження, медіапрактики, агент-структурна інтеграція, довіра до медіа, партисипативні медіапрактики, медіацинізм, медіаскептицизм

Mediapractices and the population's trust in media from the perspectives of agent-structural integration

Taras Prokopyshyn, Ivan Franko National University of Lviv

In modern societies, innovative (participatory) mediapractices are becoming more widespread, replacing traditional (consumatory) mediapractices. Unlike traditional mediapractices, when the masses of the population were only recipients and passive consumers of information, today masses of the population become co-authors of mediaproduct and influence mediadiscourse. Newly established mediapractices are not yet institutionalized and are innovative activity, the preconditions, factors and consequences of which have not been studied yet. Along with the progressive phenomenon of mediatization, there are also crisis phenomenas in the field of mediapractices. Already known dysfunctional phenomena, including the crisis of trust in the media, are taking on new forms. New media reality requires scientific understanding, in particular in measuring the ratio of traditional and new mediapractices in the context of the relationship with the phenomenon of (dis)trust in media (including news media). Sociological understanding of the newly established media practices requires taking into account two essential aspects of the analyzed phenomenon: 1) institutional and structural characteristics of the media system as a context; 2) characteristics of mass media practices. Based on methodological principles of the theory of agent-structural integration, a scheme for the development of media practices in context of (dis)trust in news media is proposed. The proposed tool can be used to diagnose expert and mass mediapractices.

Keywords: media research, mediapractices, agent-structural integration, trust in media, participatory mediapractices, mediacynicism, mediaskepticism

Медиапрактики и доверие населения к медиа с перспективы теории агент-структурной интеграции

Тарас Прокопишин, Львовский национальный университет имени Ивана Франко

В современных обществах все большее распространяются инновационные (партиципативные) медиапрактики, которые приходят на смену традиционным (консуматорным) медиапрактикам. В отличие от традиционных медиапрактик, когда массы населения были только реципиентами и пассивными потребителями информации сегодня массы населения становятся соавторами медиапродукта и влияют на медийный дискурс. Новейшие медиапрактики пока не институционализированы и имеют характер инновационной деятельности, предпосылки, причины и последствия которой на сегодня не изучены. Наряду с прогрессирующим явлением медиатизации происходят и кризисные явления в сфере медиапрактик. Новые формы приобретают уже известные дисфункциональные явления, среди которых кризис доверия к медиа. Научного осмысления требует новая медиареальность, в частности в измерении соотношения традиционных и новейших медиапрактик в контексте взаимосвязи с явлением (не)доверия к медиа (в частности к новостным медиа). Социологическое осмысление новейших медиапрактик требует учета двух существенных аспектов рассматриваемого явления: 1) институционально-структурные характеристики медиа-системы как контекста, в рамках которого происходит реализация традиционных и инновационных медиапрактик; 2) характеристики массовых медиапрактик, которые, с одной стороны, определяются структурными возможностями медиасистемы и, с другой стороны, при повторяемости и массовости приобретают габитуализированный характер. Исходя из методологических принципов теории агент-структурной интеграции предложена схема развертывания медиапрактик населения в контекст (не)доверия к новостным медиа. Предложенный инструмент может использоваться для экспертной и массовой диагностики особенностей медиапрактик.

Ключевые слова: медиаисследования, медиапрактики, агент-структурная интеграция, доверие к медиа, партиципативные медиапрактики, медиацинизм, медиаскептицизм

Постановка проблеми.

Інтерес науковців із різних дисциплін до практик медіаспоживання, їхніх стрімких змін у контексті культурних та технологічних інновацій, до взаємозв'язку поміж медіаспоживанням та іншими сферами соціальної реальності (зокрема громадсько-політичною сферою) призвів до появи значного за обсягом та «строкатого» за змістом наукового дискурсу, що зростає. Станом на сьогодні низка дисциплін концентрується на такому об'єкті, як медіа та медіаспоживання. Особливе місце серед таких дисциплін належить соціології і в силу інтегративної міждисциплінарної спрямованості останньої і в силу того, що інші науки на рівні емпіричних досліджень активно запозичують соціологічні методи.

Попри значні напрацювання у медіадослідженнях досі існують значні прогалини. Такі прогалини, з одного боку, зумовлені невпорядкованістю понятійного, методологічного та теоретичного апаратів, що їх пропонують різні дисципліни та, з іншого боку, самим динамічним характером об'єкту медіа-

досліджень, його мінливістю. На відміну від традиційних медіапрактик, коли маси населення були лише реципієнтами й пасивними споживачами інформації, сьогодні маси населення стають співавторами медіапродукту та впливають на медійний дискурс. Новітні партиципативні (від англ. – to participate – брати участь) медіапрактики поки не є інституціоналізованими і мають характер інноваційної діяльності, передумови, чинники та наслідки якої станом на сьогодні не вивчені. Поряд із прогресуючим явищем медіатизації відбуваються і кризові явища у сфері медіапрактик. Нових форм набувають вже відомі дисфункційні явища, серед яких: викривлення у медіаповідомленнях об'єктивного стану речей; формування неконвенційних переконань споживачів громадсько-політичної інформації; інструменталізація медіа політичними суб'єктами з метою протестної мобілізації та делегітимізації політичних режимів; використання медіа із конфліктогенною та дестабілізаційною метою. За цих обставин відбувається криза довіри населення до медіа (зокрема до новинарних медіа, як таких, що

найбільшою мірою сфокусовані на громадсько-політичній проблематиці). Наукового осмислення вимагає нова медіареальність, зокрема у вимірі співвідношення інституціоналізованих (традиційних) та неінституціоналізованих (новітніх, партисипативних) медіапрактик у контексті взаємозв'язку із явищем (не)довіри до медіа (зокрема до новинарних медіа). Соціологічне осмислення новітніх медіапрактик вимагає конструювання відповідних теоретико-методологічних рамок, які були б спрямовані на врахування двох істотних аспектів аналізованого явища: 1) інституційно-структурні характеристики медіа-системи як контексту, у межах якого відбувається реалізація традиційних та інноваційних (партисипативних) медіапрактик; 2) характеристики масових медіапрактик, які з одного боку визначаються структурними можливостями медіасистеми та, з іншого боку, за умови повторюваності та масовості набувають габітуалізований характер і можуть спричинятися до трансформації медіа-систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Медіадослідження у соціології представлені значним обсягом наукової літератури, починаючи з праць У. Ліпмана, У. Шрама, К. Ховленда, Л. Фестінгера, Ч. Осгуда, Г. Д. Лассуелла, П. Лазарсфельда, Е. Ноель-Нойман, Ю. Габермаса, Г. Інніс, М. Маклюєна. Теоретико-методологічною основою дослідження сучасних партисипативних медіапрактик є синтез положень структурнофункціональної парадигми; теорій агент-структурної інтеграції (Е. Гіденс, Дж. Александер, Дж. Рітцер, Дж. Тюрнер, Н. Смелзер). Партисипативні медіа практики досліджуються із використанням теорії соціальних практик П. Бурдьє; теорії демократичної участі Д. Мак-Квейла; теорії комунікативної демократії Ю. Габермаса. Упродовж останніх років українська соціологія приділяла значну увагу проблематиці медіа. Так, загальнометодологічні питання соціологічного дослідження медіа-системи та її трансформацій розглядали Н. Костенко, В. Щербина, Ю. Сорока. Особливості нових медіа та динаміку медіапрактик населення досліджували А. Каверіна, О. Личковська, А. Петренко-Лисак, С. Барматова, Н. Коритнікова та ін. Метою статті є соціологічна концептуалізація взаємозв'язку медіапрактик та

довіри населення до медіа із перспективи теорії агент-структурної інтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Актуальною темою сучасного наукового дискурсу щодо масових комунікацій є тема новітніх тенденцій у інформаційно-комунікативній поведінці людини, її медіапрактиках. Поширення інтернет-технологій, пришвидшення «мобілізації» та «мобільності» соціальних акторів завдяки обігу інформації у середовищі масмедіа, загальна діджиталізація життя змінили структуру медійного поля та логіку його функціонування. Зокрема, згадані зміни стосуються розширення поведінкових репертуарів аудиторії медіа. Завдяки новим технологіям подачі та поширення контенту читачі, глядачі та слухачі отримують все більше інструментів та можливостей для того, щоб бути не лише пасивними споживачами інформації, а і співавторами контенту та впливати на медійний дискурс. Односторонній, лінійний формат поширення інформації, який був притаманний традиційним та аналоговим медіа, поступово втрачає свою актуальність. Розширюється структура комунікаційних можливостей індивідів та груп. Медійні практики все більшою мірою стають «двосторонніми», нелінійними – коли медіа не лише самостійно формують повідомлення, транслюють їх у соціум і визначають інформаційний порядок денний спільноти чи суспільства, але й численні члени суспільства отримують інструменти впливу на діяльність медіа. Одним із найбільш поширених понять, що відображають соціальний зміст цих медіапрактик є поняття партисипативності, яке характеризує особливу модальність інформаційної поведінки сучасної людини. Концептуально розмежовуються дві модальності медіапрактик: консумаційні (традиційні) та партисипативні (новітні). У розмежуванні традиційних та новітніх медіапрактик ми виходимо із міркувань Дж. Стеуера: «Традиційно процес комунікації описується у термінах передачі інформації як процес, який поєднує того, хто надсилає інформацію (англ. – sender), та того, хто її отримує (англ. – receiver)» (Steuer, 1992). З цієї точки зору традиційними медіа практиками ми називаємо ті комунікативні практики, які охоплюють значні групи людей (тобто виходять за межі міжіндивідуальних

комунікації) та у яких чітко розмежовуються виробник та споживач медіаповідомлень. Натомість масові комунікативні практики, щодо учасників яких ролі споживача та виробника медіаповідомлень є відносно мінливими ми називаємо партисипативними медіапрактиками.

Із соціологічної точки зору вкрай істотною є сталість таких практик, їхня відтворюваність, інтенсивність та взаємопов'язаність із соціокультурною та інституційною сферою суспільства. У соціокультурному вимірі медіапрактики постають як такі, що формуються та регламентуються медіакультурою. Під медіакультурою – ми розуміємо як сталі моделі індивідуальних і колективних медіапрактик у вигляді переважаючих інформаційних потреб, інтересів (медіапереваг, уявлень про якість медіа-продукції) та практик із реалізації цих потреб та інтересів (авторське визначення). Поняття медіакультури має узагальнюючий характер щодо численних і різноманітних досвідів споживачів медіа².

Допоміжними поняттями, які розкривають зміст медіакультури є: практики медіаспоживання, репертуари медіаспоживання, медіакомпетентність, медіазахисність та ін. Поняття (не)довіри до медіа і (не)довіри до новинарних медіа, зокрема, є таким, що дозволяє максимально розкрити якісні характеристики медіакультури. Зокрема, одним із вимірів таких практик є вимір довіри – сприйняття отриманих новинних повідомлень (фактологічних та оціночних) як таких, що відповідають чи не відповідають дійсності. Практична актуальність соціологічного дослідження механізмів формування (не)довіри до медіа полягає у дедалі більшій ролі, яку цей інститут відіграє у функціонуванні суспільств і одночасному зниженні рівня довіри до медіа, що зафіксовано у низці розвинутих країн світу.

Одним із понять, яке набуває популярності в публіцистичному та науковому дискурсі на тему соціальних аспектів функціонування медіа є поняття «кризи довіри». З іншого боку актуальності набуває і проблема надто некритичного сприйняття медіаповідомлень та ідеалістичного сприйняття медіареальності як цілком точного відтворення об'єктивного світу. Необхідним є вивчення особливостей «заломлення» об'єктивної реальності у реальність опосередковану

медіа, зокрема, і з увагою до ймовірних викривлень в інтересах політичних суб'єктів.

Представляє теоретичний та практичний інтерес питання про взаємозв'язок традиційних та інноваційних медіапрактик із явищем кризи довіри до медіа та потенціал партисипативних медіапрактик у подоланні такого явища як криза довіри до медіа. Ми виходимо з того, що явище кризи довіри до медіа зумовлене чинниками двох типів: 1) ті, що характеризують соціетальний контекст – політичну систему у її взаємозв'язку із медіасистемою та саму медіасистему суспільства, винятково із її складовими – інституціалізованими виробниками медіаконтенту; 2) ті, що стосуються особливостей аудиторії – споживачів медіаконтенту чи просьюмерів (водночас, виробників та споживачів медіаконтенту) – коли йдеться про інноваційні медіапрактики. Таким чином у межах запропонованого моделювання особливості медіапрактик визначаються сталими та масштабними структурами (медіасистема) та агентністю виробників та споживачів (чи третьою модальністю – просьюмерів) медіаконтенту.

Для позначення сучасного суб'єкта партисипаційних практик вживають термін «просьюмер» – людина, яка і споживає, і продукує медіаконтент, витісняючи пасивних споживачів з медійного поля³. Відповідно, у нових соціокультурних та технологічних умовах постає необхідність обґрунтування найбільш оптимальної методології вивчення сучасних медіа практик. Такою теоретико-методологічною основою вважаємо теорію агент-структурної інтеграції, що представлена в роботах Е. Гідденса, П. Бурдьє та Ю. Габермаса (Іванова, 2014). Центральне питання цього підходу: «чи слід шукати підставу [соціальних процесів] в свідомості і волі суб'єкта або необхідно відштовхуватися від структурних відносин, а дії суб'єкта можуть бути винесені за дужки?». Теорія агент-структурної інтеграції виходить з того, що в даний час на порядку денному соціальної теорії стоїть завдання інтеграції дії і структур, розрив між якими був ахіллесовою п'ятою вивчення громадської думки (Рицер, 2002).

Найвідоміші спроби інтеграції агентності та структури в єдину соціологічну

теорію представлені в теорії структури Ентоні Гідденса та теорії соціальних практик П'єра Бурдьє. Використовуючи поняття габітус і поле та їх діалектичний взаємозв'язок, дослідник намагається подолати надмірний суб'єктивізм та об'єктивізм. Практика опосередковується габітусом і соціальний світ, який постає через практику у свою чергу формує габітус. Ці метатеоретичні позиції можна застосувати для пояснення динамічних взаємозв'язків у медіа-системах.

Очевидно, що носіями агентності виступають, зокрема, журналісти, які щодня, професійно, у інституціолізованих медіасистемах, виконуючи свої професійні ролі, активно займаються створенням медіа-повідомлень, визначають зміст останніх, формують певні медіа-ефекти, зокрема у тому, що стосується довіри аудиторії до медіа. Другим носієм агентності є аудиторія. Наголосимо тут, що потік технологічних та ширших (соціокультурних, політичних, економічних) трансформацій розширили структуру комунікаційних можливостей (структура комунікаційних можливостей – авторський термін по аналогії до «структури політичних можливостей» із теорії соціальних рухів) і сьогодні недоцільно говорити про односторонність інформаційного потоку та надто жорсткий поділ поміж виробником та споживачем медіа-контенту.

Британський дослідник Дж. Вебстер розглядає агентність та структуру як частину єдиного соціального механізму (Webster, 2009). Дослідник описує конкретні способи використання медіа-структури, яку застосовують аудиторії. Вебстер пояснює вибір медіа у високоструктурованому медіа-середовищі, в якому аудиторії-агенти здійснюють вибір (під впливом також окремих психологічно визначених змінних – потреб, смаків та ін.), обмежених наявними медіаструктурами. Йдеться про застосування положень теорії структуризації Е. Гідденса, з позицій якої пояснюється процес соціальних змін, що відбувається у взаємодії агентів та структур, де повторні, систематичні дії з боку (сукупності) агентів з часом викликають зміну структур. Відповідно, медіапрактики ау-

диторій з часом можуть викликати зміни медіа-системи.

Українська дослідниця О. Личковська говорить про медіа-практики участі та партисипативні медіа: «Медіа-практики участі» або партисипативні медіа, що з'явилися в останні 10–15 роки, як типи соціальної й громадянської активності, обумовлені створенням і широким розповсюдженням «соціальних медіа»... під соціальними медіа варто розуміти ансамбль нових форм спільної комунікації виробників контенту з його споживачами, тобто спільної продукції контенту самими користувачами кінцевого продукту, коли кожний читач/передплатник блога, наприклад, може виконувати функції коментатора, репортера, фотокореспондента або редактора даного сервісу й навпаки» (Лычковская, 2013). О. Личковська приходить до висновку про те, що партисипативність стає новою домінантною формою творення й реконструювання сучасних суспільств та посилюється як у світовому масштабі, так і в Україні.

На думку дослідниці, привабливість нових партисипативних медіапрактик, їхня «переможна хода» в Україні і світі пояснюється тим, що останні підсилюють психологічні захисні механізми (наприклад, замінюють або компенсують соціальну ізоляцію й допомагають подолати невизначеність і несталість соціального життя, які значно збільшилися в сучасній ситуації соціальної кризи й довго триваючої зовнішньої агресії), але й сприяють соціальній і особистісній мобілізації, персональній комунікативній активності й включеності в соціальні процеси. Відтепер медіа перестають бути посередниками «без відповіді й без відповідальності», як їх описували філософи – постмодерністи в 70-ті й 80-ті роки минулого століття, тепер не тільки самі журналісти, але й аудиторія стають повноправними учасниками сучасних комунікативних і соціальних практик (Личковська, 2016).

У глобальному і локальному українському вимірі актуалізується проблема кризи довіри населення до медіа, зокрема до новинарних медіа. Динаміка «довіри/недовіри» до медіа в українському як і в інших європейських суспільствах має коливальний характер.

Довіра до новинарних медіа є необхідною умовою для функціонування демократичної системи, адже може свідчити про сприйняття громадянами політичної системи загалом. Проблема довіри до медіа в умовах трансформації медіапрактик населення і медіасистеми загалом, а також на фоні проблеми деструктивних інформаційних впливів та ерозії довіри до медіа є недостатньо вивченою. Недостатньо повно розроблений понятійний апарат дослідження довіри до медіа. Механізми формування довіри до традиційних та нових медіа, а також різні модальності довіри до медіа, такі як медіаідеалізм, медіаскептицизм та медіацинізм переважно залишаються поза увагою дослідників. Порівняно мало досліджень вивчають політичні кореляції довіри до засобів масової інформації з використанням методу опитування (Yariv, 2013).

Медіацинізм, тобто стійке переконання в упередженості, матеріальній зацікавленості, необ'єктивності та інших викривленнях у діяльності виробників новинарних повідомлень призводить до зниження довіри до політичних суб'єктів та, ймовірно, до зниження генералізованої довіри. Медіаскептицизм є пом'якшеним варіантом медіацинізму, більшою мірою спирається на раціональний аналіз, є більш гнучким та менш категоричним щодо новинарних медіа. Медіаідеалізм (авторський термін) полягає у некритичному, наївному сприйнятті новинарних медіаповідомлень як цілковито об'єктивних. Зауважимо, що розмежування двох перших модальностей, здавалося би, одного явища, слід здійснювати на підставі таких критеріїв як: прихильність до екстремістських ідеологій, політичний абсентеїзм, низька генералізована довіра – супутні явища медіацинізму. Натомість, медіаскептицизм, ймовірно, доцільно розглядати як нормативну модель, як ціль формування медіаграмотності громадянина в сучасному світі, наповненому, зокрема, такими явищами як гібридні конфлікти із застосуванням інформаційних атак. Скептичний та добре поінформований громадянин – це, ймовірно, відповідник представника

уважної публіки (англ. – *attentive public*), кажучи термінами Д. Розенау. До складу «уважної публіки» входять зазвичай люди з високим інтелектом та рівнем освіти, які здатні самостійно розбиратися в політичних проблемах і не будуть об'єктом маніпуляції з боку медіа.

На підставі наведених теоретизацій та виходячи з методологічних принципів теорії агент-структурної інтеграції пропонуємо використовувати як аналітичний інструмент наведену нижче схему розгортання медіапрактик населення у контекст (не) довіри до новинарних медіа. Запропонований інструмент може використовуватися для експертної діагностики особливостей медіапрактик населення, а також використовуватися у масових опитуваннях.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Проблематику сучасних українських медіа та медіапрактик населення доцільно розглядати, фокусуючись, з одного боку, на інституційно-організаційному вимірі на якому діють регулятори медіапростору, держава, політичні сили, корпорації, формалізовані та неформальні виробники медіаповідомлень. З іншого боку, необхідна увага до рівня масової свідомості та медіапрактик, зокрема у вимірі їхньої традиційності та інноваційності. Серед перспективних напрямів дослідження медіа та медіапрактик сучасного українського суспільства виділимо наступні: монополізація української медіасистеми фінансово-політичними групами; явище низької комерційної рентабельності діяльності медіаорганізацій, що посилює явище залежності редакційної політики від джерела фінансування; низький рівень соціальної відповідальності медіа-організацій; поширеними є політична заангажованість та низькі стандарти професійної етики; низький рівень медіаграмотності мас населення, вразливість населення до маніпулятивних впливів; низький рівень інформаційних запитів населення (орієнтація на спрощену форму подачі медіаповідомлень, на інфотеймент).

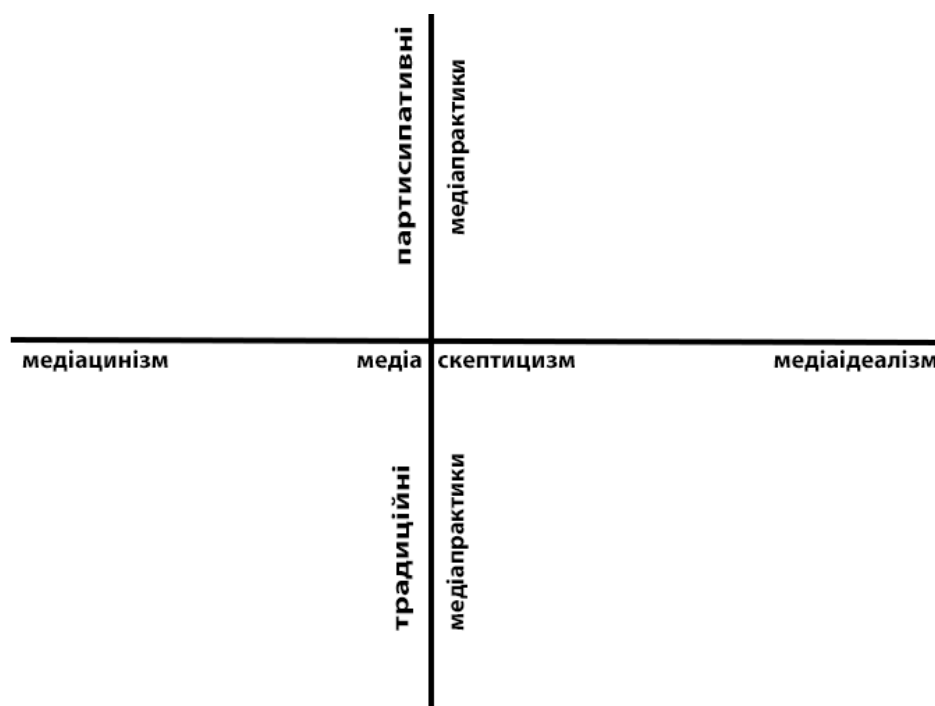

Рис. 1. Простір медіапрактик населення у контексті (не)довіри до новинарних медіа

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Блумтритт Й., Давид С. Медленные медиа. Манифест. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2010/2618> (дата обращения: 04.02.2020).

Иванова Н. О новых тенденциях в социальной эпистемологии: агент-структурный подход и «Поворот к материальному». *Вестн. Том. гос. ун-та. Философия. Социология. Политология*. 2014. №1 (25). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-novyh-tendentsiyah-v-sotsialnoy-epistemologii-agent-strukturnyy-podhod-i-povorot-k-materialnomu> (дата обращения: 04.02.2020).

Лизунова И. В. Медиакультура как диалог культур современного общества. *Библиосфера*. 2017. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mediakultura-kak-dialog-kultur-sovremennogo-obshchestva> (дата обращения: 04.02.2020).

Лычковская О. Блоги как медиа-практики участия и элементы социальных медиа в современной Украине. *Вісник Одеського національного університету*. Одеса : Астропринт, 2013. С. 30–37.

Личковська О. Партисипативні інтернет-видання в сучасному українському медіа-просторі: можливості і обмеження. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2016. Випуск 10. С. 200–221.

Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. Санкт-Петербург, 2002. 688 с.

Rosenau J. N. Citizenship between Elections. An Inquiry into the Mobilizable American. New York, 1974. 526 p.

Steuer J. Defining virtual reality: Dimensions determining telepresence. *Journal of Communication*. 1992. Vol. 42. Pp. 73–93.

Tsfati Y., Ariely G. Individual and Contextual Correlates of Trust in Media Across 44 Countries. *Communication Research*. doi: 10.1177/0093650213485972.

Webster J. G. The role of structure in media choice. In T. Hartmann (Ed.). *Media choice: A theoretical and empirical overview*. New York : Taylor & Francis, 2009. Pp. 221–233.

REFERENCES

Blumtritt, J., & David, S. (2010). The Slow Media Manifesto. Retrieved from <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2010/2618>.

Ivanova, N. (2014). New tendencies in a social epistemology: agent-structural approach and "turn to the material". *Bulletin of Tomsk state university. Philosophy. Sociology. Politology*, 1 (25). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/o-novyh-tendentsiyah-v-sotsialnoy-epistemologii-agent-strukturnyy-podhod-i-povorot-k-materialnomu>.

Lizunova, I. (2017). Media culture as dialogue of cultures in modern society. *Bibliosphere*, 4. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/mediakultura-kak-dialog-kultur-sovremennogo-obshchestva> [in Russian].

- Lychkovska, O. (2013) Blogging as participatory media practices and elements of social media in contemporary Ukraine. *Bulletin of Odesa national university*. (pp. 30–37). Odesa: Astroprint [in Russian].
- Lychkovska, O. (2016) Participative internet editions in modern Ukrainian media space: features and restrictions. *Visnyk of Lviv national university. Series sociology*, 10, 200–221 [in Ukrainian].
- Ritzer, J. (2002). *Sociological theory*. 5th ed. Saint Peterburg [in Russian].
- Rosenau, J. N. (1974). *Citizenship between Elections. An Inquiry into the Mobilizable American*. New York.
- Steuer, J. (1992) Defining virtual reality: Dimensions determining telepresence. *Journal of Communication*, 42, 73–93.
- Tsfati, Y., & Ariely, G. (2013). Individual and Contextual Correlates of Trust in Media Across 44 Countries. *Communication Research*. doi: 10.1177/0093650213485972.
- Webster, J. G. (2009). The role of structure in media choice. *Media choice: A theoretical and empirical overview*. T. Hartmann (Ed.) (pp. 221–233). New York: Taylor & Francis.

Прокопишин Тарас

Аспірант

Львівський національний університет імені
Івана Франка

Email: taras.prokopyshyn@ukr.net

Prokopyshyn Taras

Ph.D. Student

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: 0000-0001-9432-7052

Цитування: Прокопишин, Т. (2020) Медіапрактики та довіра населення до медіа із перспективи теорії агент-структурної інтеграції. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (5), 45–52. doi: 10.15421/172052

Citation: Prokopyshyn, T. (2020). Mediapraktyky ta dovira naseleennia do media iz perspektyvy teorii ahent-strukturnoi intehratsii [Mediapractices and the population's trust in media from the perspectives of agent-structural integration]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (5), 45–52. doi: 10.15421/172052

Стаття надійшла / Article arrived: 07.07.2020

Схвалено до друку / Accepted: 22.07.2020

Політологія

DOI: 10.15421/172053

УДК: 327

Greeks in Azerbaijan: epochal look at history and modernity

Huseynov Ilyas Vagif oglu, Baku Slavic University

In modern political science and social sciences, interest in cross-cultural research in the framework of various scientific methodologies is growing. The article is devoted to the study of one of the most pressing problems of our time, which is of great interest to Azerbaijan and Greece. This article describes in detail the historical situation in which the Greeks were forced to settle in the Caucasus. The article discusses the main reasons for the creation of the first Greek settlements in Azerbaijan. The author in a broad context considers the activities of the Greeks in Azerbaijan. The article analyzes the main reasons for the unification of the Greeks of Azerbaijan, and the creation of the Greek Philanthropic (charity) society. Moreover, the article focuses on the activities of the theater group "Evripidis", operating in this society. It should be noted that the football team "Embros" (Forward) was a source of pride for the Greeks living in Baku. The article also mentions the repression and mass arrests of the "Father of the Nations" against the Greeks. At the same time, it is emphasized that, as a result of Stalin's policy, the Greeks living in Baku were resettled in the deserts of Kazakhstan in difficult conditions. The article analyzes the political motives of the resettlement of Greeks from Azerbaijan. At the same time, a large place in the article is devoted to the recollections of Azerbaijani Greeks forced to resettle in inhuman conditions. Documents and their photographs from the Russian State Archive of Contemporary History and from the Russian State Archive of Socio-Political History on the resettlement of the Greeks, and according to the NKVD Directive No. 50215 of December 11, 1937, protocols No. 46, 61, 91 of the sentences of the Greeks living in the Azerbaijan SSR were first presented the scientific community of our country. The article also analyzes the integration of the Greeks into Azerbaijani society and their contacts with the multicultural environment of Azerbaijan. The article also discusses the activities of the Greek community "ARGO", created by the Greeks living in the country after the restoration of independence of Azerbaijan.

Keywords: *Greece, dialogue between civilizations, cultural diversity, historical proximity, intercultural communication, ethnocultural values, humanitarian relations, ethnic tolerance, multicultural society, mutual understanding, diaspora activity*

Греки в Азербайджані: епохальний погляд на історію і сучасність

Гусейнов Ільяс Вагіф огли, Бакинський Слов'янський Університет

У сучасній політології та суспільних науках зростає інтерес до кросскультурних досліджень у межах різної наукової методології. Стаття присвячена дослідженню однієї з найактуальніших проблем сучасності, яка представляє великий інтерес для Азербайджану і Греції. У цій статті докладно описується історична ситуація, в якій греки були змушені оселитися на Кавказ. У статті розглядаються основні причини створення перших грецьких поселень в Азербайджані. Автор в широкому контексті розглядає діяльність греків в Азербайджані. У статті аналізується основні причини об'єднання греків Азербайджану і створення Грецького філантропічного (благодійного) суспільства. При цьому в статті особлива увага приділяється діяльності театральної групи «Евріпідіс», що діє при цьому суспільстві. Слід зазначити, що футбольна команда «Емброс» (Уперед) була джерелом гордості греків, які проживають в Баку. У статті також згадується про репресії і масові арешти «Батька народів» проти греків. У той же час підкреслюється, що в результаті сталінської політики греки, що проживають в Баку, були переселені в пустелі Казахстану у важких умовах. У статті аналізуються політичні мотиви переселення греків з Азербайджану. У той же час велике місце в статті відведено спогадам азербайджанських греків, вимушених переселятися в нелюдських умовах. Документи та їх фотографії з Російського державного архіву новітньої історії і з Російського державного архіву

соціально-політичної історії про переселення греків, і відповідно до директиви НКВС СРСР № 50215 від 11 грудня 1937 року протоколи № 46, 61, 91 вироків греків, що проживають в Азербайджанській РСР вперше представлені науковому співтовариству нашої країни. У статті також аналізується інтеграція греків в азербайджанське суспільство й їх контакти з мультикультурної середовищем Азербайджану. У статті також розглядається діяльність грецької громади «АРГО», створеної греками, що проживають в країні після відновлення незалежності Азербайджану.

Ключові слова: Греція, діалог між цивілізаціями, культурне розмаїття, історична близькість, міжкультурна комунікація, етнокультурні цінності, гуманітарні відносини, етнічна толерантність, мультикультурне суспільство, взаєморозуміння, діяльність діаспори

Греки в Азербайджане: эпохальный взгляд на историю и современность

Гусейнов Ильяс Вагиф оглы, Бакинский Славянский Университет

В современной политологии и общественных науках возрастает интерес к кросскультурным исследованиям в рамках различной научной методологии. Статья посвящена исследованию одной из самых актуальных проблем современности, которая представляет большой интерес для Азербайджана и Греции. В данной статье подробно описывается историческая ситуация, в которой греки были вынуждены поселиться на Кавказ. В статье рассматриваются основные причины создания первых греческих поселений в Азербайджане. Автор в широком контексте рассматривает деятельность греков в Азербайджане. В статье анализируются основные причины объединения греков Азербайджана, и создания Греческого филантропического (благотворительного) общества. При этом в статье особое внимание уделяется деятельности театральной группы «Эврипидис», действующей при этом обществе. Следует отметить, что футбольная команда «Эмброс» (Вперед) была источником гордости греков, проживающих в Баку. В статье также упоминается о репрессиях и массовых арестах «Отца народов» против греков. В то же время подчеркивается, что в результате сталинской политики греки, проживающие в Баку, были переселены в пустыни Казахстана в тяжелых условиях. В статье анализируются политические мотивы переселения греков из Азербайджана. В то же время большое место в статье отведено воспоминаниям азербайджанских греков, вынужденных переселяться в бесчеловечных условиях. Документы и их фотографии из Российского государственного архива новейшей истории и из Российского государственного архива социально-политической истории о переселении греков, и согласно директивы НКВД СССР № 50215 от 11 декабря 1937 года протоколы № 46, 61, 91 приговоров греков, проживающих в Азербайджанской ССР, впервые представлены научному сообществу нашей страны. В статье также анализируется интеграция греков в азербайджанское общество и их контакты с мультикультурной средой Азербайджана. В статье также рассматривается деятельность греческой общины «АРГО», созданной греками, проживающими в стране после восстановления независимости Азербайджана.

Ключевые слова: Греция, диалог между цивилизациями, культурное разнообразие, историческая близость, межкультурная коммуникация, этнокультурные ценности, гуманитарные отношения, этническая толерантность, мультикультурное общество, взаимопонимание, деятельность диаспоры

The main goal of the research.

In modern times, there is a great need for a thorough study of the relations between Azerbaijan and Greece in the humanitarian sphere. Because humanitarian relations always play a “locomotive” role in the emerging and developing diplomatic, political and economic relations between the countries. The arrival of Greeks in Azerbaijan, their settlement in this area, and then their resettlement under terrible conditions during the repression is a unique event. It should be noted

that the study of the ancient history of the Greeks in Azerbaijan is of particular importance. This article discusses the historical roots and current state of cultural ties between Azerbaijan and Greece. The main objective of the study is to shed new light on the Azerbaijani-Greek relations based on the materials we collected and help to further strengthen existing ties.

The investigated level of the theme.

The history of the Greeks in Azerbaijan was first touched upon by the Greek historian Socratis

Angelidis in his book "Greeks of Azerbaijan". In addition, the book "Greeks in Azerbaijan" by the honorary head of the community of the Greeks in Azerbaijan Ivan Pilidzhev is a very important research work on the Azerbaijani-Greek relations.

The method of the research.

During the study, we used descriptive, comparative and historical methods to solve the problem.

Statement of the main material.

The Caucasus, as the few regions in the world, combines the diversity of cultures with a rich historical past with a variegated ethnic map. For centuries, it has attracted the close attention of Europeans. At the end of the 18th–19th centuries, there was a massive migration to the Caucasus of representatives of European peoples. The region has developed the conditions for rapid social and economic development while maintaining ethnocultural identity, ethnocultural values and ethnographic features. As a result, throughout the 19th and early 20th centuries, European ethnic communities formed in the Caucasus. The hospitable residents of the Caucasus have opened their doors to all the peoples who are forced to settle here. The Greeks also were among the peoples who took refuge in the Caucasus. The majority of Greeks living in the Caucasus originally came from the southern coast of the Black Sea. But what factors made the Caucasus attractive to Greek settlers? Why did the Greeks choose the Caucasus? Where did the first Greeks who came to Azerbaijan choose to settle? Let's look at the history to answer all these questions. In the VII century BC. the southern coast of the Black Sea was settled by the Greeks. The ancient Greeks called the Black Sea the Scythian,

since in ancient times the Northern Black Sea Coast was settled by Scythians, who had their own harbors in many places on the Black Sea coast. But there was another name – "Axenos Pontos" (ancient greek – Ἀξενος Πόντος), which meant "Inhospitable sea" (Vinogradov, 1958 p. 5). Later, after the successful development of the coast by Greek colonists, the sea became known as "Efxinos Pontos" (ancient greek – Εὔξεινος Πόντος) "Friendly Sea". The importance of this sea in the economic life of the people was great. The city-states of ancient Greece, creating colonies of agricultural and trade directions on the shores of Efxinos Pontos in Asia Minor, pursued both economic and political goals. They mitigated social problems in Greece itself by resettling the poor. Like their better-known mother-cities along Asia Minor's Aegean shores, the Pontic cities produced great philosophers like Diogenes of Sinope, geographers like Strabo, and many other people of learning.

From the 6th to the 15th century AD, when Pont became one of the seven parts of the Byzantine Empire, the Greeks living in this territory, in particular, in the northeast of Asia Minor (Samsun, Kerasunt, Trapezund, Sinop with the adjacent settlements), became known as "romeas", i.e. Roman subjects, and the Pontic dialect became the official language. The language of the descendants of the Greeks of Asia Minor who migrated in the 19th and early 20th centuries mainly in the Caucasus, Pontus or romeas dialect of the Greek language and differs significantly from Hellenic, modern Greek, the official language of modern Greece. A smaller part of the Pontus are the Urums who speak a special dialect of the Turkish language. The Greeks are Orthodox Christians.

Photo 1. A rough outline of the Pontus region. Source: (University of Texas Libraries, 1983)

The first Greeks, who appeared in Azerbaijan in the 40s and 50s of the 19th century, were miners (Αγγριλίδης, 2006, p. 26). The first immigrants in the Caucasus, mainly in the territory of Georgia, appeared after the Russian-Turkish wars. In Azerbaijan, the first Greeks settled in the village of Mehmana (Karabakh), where, "at the request of the parishioners", the Karabakh commandant, maj. Kalachevsky, on May 23, 1830, petitioned the Exarch of Georgia to appoint the "Urum Greek", established in the Karabakh province, a priest, "because their priests they died and there was no one to celebrate the demands of the peasants, to marry, and this could affect the moral level of those who moved" (Pilidzhev, 2015, p. 4). The request was completed, and Archpriest Vasily Andrianov was sent to the Greek settlers in the village of Mehmana (Chitlov, 2000, p. 334). In the middle of the XIX

century, a number of Greek miners was noted in the area of Ordubad and Dashkesan. Many Greeks were builders – bricklayers, carpenters, working on seasonal jobs as "migrant workers". There are references to the Greek builders of Orthodox churches in the middle of the XIX century. So "in Baku in 1850–57. the construction of the St. Nicholas Cathedral for 400 worshipers, inside the fortress at the Shamakhi Gate near the guardhouse, was executed under the contract by the Greeks of Trapezont, Semyon Gitera and Charalampy Palistov" (Yunitskiy, 1906, p. 16). The cathedral was 20 sagene high (43 meters). "The Greeks Murad Kharlamov, Dmitry Ilyev and Vasily Egorov living in the town of Shamakhi expressed a desire to build churches in the village of Alty-Agach according to the plan they presented" (Yunitskiy, 1906, p. 96). The stone temple was built in 1854-55 and was

Photo 2. Descendants of the first settlers. Mehmana village (Karabakh) Source: (Pilidzhev, 2015, p. 6)

consecrated in the name of St. Nicholas. According to the census conducted in 1897 in the native language, we see that 558 Greeks lived in the Elizavetpol province and only 2 in Zakatala district. The 1897 census in the definition of ethnicity was based on the data of the native language, i.e. only Greek-speaking romeas were counted. An interesting fact is that in the 1897 census in the Baku province it was noted from various peoples of the European communities, but there was no single Greek (Zeynalova, 2013, p. 169). The main part of the Greeks who migrated to Azerbaijan fell at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. When relocating often for the convenience of pronunciation, the surnames changed to Russian. Later, mainly in the city of Baku, which had experienced an industrial boom, the Greeks of Trapezunta, Kars and the villages surrounding them, as well as migrants from Georgia, the North Caucasus, Elisavetpolsky province and Greece

began to move in search of work and a better share. They found their home in the hospitable and international land of Azerbaijan. Among them were bricklayers, handicraftsmen, artisans and small traders, intellectuals (doctors, teachers). Many Greeks were bakers and had their own bakery. To solve internal problems, there was a need to unite, and at the first meeting of the Greeks of Baku it was decided to create a Greek Philanthropic (Charity) Society. "In the petition filed on December 7, 1907 to the mayor's office to obtain permission, it was noted that there are approximately 800 Greeks in Baku, most of whom, having moved from Asia Minor, do not know Russian and cannot send church services. For this reason, the newly created society asked the local authorities to allow the Greeks to open the Greek Church, and also, according to the Charter filed with the request, to allow poor members of the community to help, open a school, etc. Forgiveness was signed by the chairman of the

society A.N. Afanasiadi and his deputy, L.A. Elefterov. The founders of the society were Macharidis F.I., Avramidis F.N., Zanetos N.G., Papadopoulos I.I. and Mikhailidis D.D. The answer to the request was received in the affirmative (Kavkazskiy calendar, 1911, p. 524). Since then, the Greek Philanthropic Society began its charitable activities, the purpose of which was to preserve the ethnos, language, age-old customs and traditions; assisting the poor through the distribution of money from auctions, charitable performances and contributions from the wealthy Greeks, among whom M. Moisisi, A. Gennadi, who left for Greece in 1917, J. Lipiridi (repressed in 1937), and others were distinguished (Pilidzhev, 2019). In 1923, according to statistics, 1,168 Greeks lived in Azerbaijan only among the urban population, and 58 in the village of Mehmana (Angelidis). The Greeks also lived in Ganja, Sabirabad, Nakhichevan and other cities. But the main part – 914 Greeks, of whom 230 were Greek-subjects, lived in Baku. There is evidence that 734 of them considered Greek as their first language of communication, and most of them were literate (Itogi Vsesoyuznoy gorodskoy perepisi 1923 g., 1927, p. 46). There was at that time and the Greek Consulate, located opposite the current theater of Russian Drama, on the street Molokanskaya (Khagani). The reason for the large number of Greek nationals was that part of the Asia Minor Greeks retained Greek citizenship, hoping to eventually move to Greece. The other part is the Greeks, who moved to Baku from Greece before the revolution. Most of the Greeks of Baku lived in the center – next to the current Baku State Circus, on Basin Street (Fuzuli), Torgovaya (Nizami), Shamakhinka. The philanthropic society was located in a two-story building at 22 Millionnaya Street, opposite the current Baku hotel. In the courtyard system on two floors there is a governing body, a club, a Greek theater, a school, a library and a church. The school hall at the time of study was divided by partitions, which were filmed during concert and theatrical performances. Adjacent to this room is a room of 15 square meters. served as a church (closed in 1928) According to the population census in Baku in 1926, there were 700 Greeks (Volkova, 1968, p. 48). According to the memoirs of the former Baku citizen, 86-year-old professor of musicology N.F. Tiftikidi, now living in Moscow, "clearly, in the established rhythm, the church, school, club and board of society functioned. Priest Ioann Damianidi (repressed in 1937 along with two sons) served in the church in Greek on Saturdays,

Sundays and public holidays. In the 92nd Greek four-year school, as of 1921, there were 89 pupils (43 boys and 46 girls). At school (I studied there for four years – from 1928 to 1932), classes were taught in Greek by the teacher E. Pavlidi (repressed in 1937), E. Fulidi and others. Since 1924, the head of the school and the chairman of the board has been a highly cultured, impressive, extremely strict and demanding Evstafy Anastasiadi (repressed in 1937). Together with his deputy governing board P. Khaldoyanidi (repressed in 1937), he performed a complex of important and useful things: he was responsible for performances, evenings of rest, exhibitions, meetings, auctions, lotteries. The spirit of brotherhood, friendship and goodwill to each other always reigned in his small office. From the affairs at the club, as if from a stone thrown into the water, there were waves of good mood and good feelings, which for a long time charged everyone with positive emotions. Everything that happened in the club was experienced over and over again in the following days, everything was certainly discussed hotly and everywhere – at work, at school, in families, receiving one or another grade. What was happening there? In my moral, aesthetic value and educational role, I would put the theater in the first place" (Tiftikidi, 2015, p. 26). The theater in society was unprofessional. His acting basis was made up of teachers and students of the Greek school. Representatives of other professions who are attracted to Melpomene were also attracted. They were united in the theatrical society "Evripidis". The most active performers were G. Macharidi, K. Sevastopulo (repressed in 1937), Panaila Macharidi, as well as schoolchildren O. Anastasiadi, I. Lipiridi, P. Kaykhanidi and A. Khaldoyanidi. The performances were staged by professional directors E. Fulidi and her husband F. Onufriadi, who arrived in Baku from Batumi. They made a lot of productions on themes from Greek mythology, ancient legends and tales. For their reasons, the performances "Beautiful Elena", "The Adventures of Odyssey", "The Trojan War" were staged. The spectacles were performed in modern Greek and less often in Pontic. Thus, Pontics, "not burdened" with education (and there were most of them), discovered for themselves new worlds: the boundless world of the sublime and beautiful, the richest world of ideas and feelings of their great ancestors, who for centuries admired people. The repertoire of the theater also included performances in Russian and scenes from contemporary life. The latter were performed by a group called "live newspaper" – a form of political

propaganda work of the Bolsheviks that was very common in the 1920s. Theatrical performances were confined, as a rule, to revolutionary and religious holidays. Visiting performances was paid. The interest in theatrical productions was immense, the hall was always crowded. It is difficult to describe the atmosphere prevailing in the hall. The usual rumble before the start of the performance, when visitors, welcoming their acquaintances, asked the traditional question "pos iste?", Gave way to a blessed silence when the curtain was lifted, broken depending on the content of the play with explosions of laughter from the audience, sighing sympathy for the heroes of the play, then applause, which peaked at the end of the performance, when the admiring audience tried their best to thank the artists for the

joy of communicating with the beautiful. It is impossible to overestimate the enormous aesthetic, moral, and educational role of the performances for the audience, among which were a lot of yesterday's hereditary peasants who were unaware of the existence of such a miracle from miracles as stage art. For many of them, the performances turned into a "school" for the study of modern Greek. A different range of feelings, other emotions gave rise to what happened at the club after the end of the performance. Almost every theatrical performance had its continuation, which everyone eagerly awaited, especially the youth. In the hall, instantly and eagerly converted by her (all the chairs parted along the walls in such a way that a large space was freed), a new mass-action of the Pontic dances began, in

First row from left to right

Damianidi Georgiy Ivanovic
Ioannidi Dmitry Fomich
Simforov Dionis

number 2
number 1
number 12

Second row

Ioannidi Dmitry Fedorovich
Kokinos Jura
Papandopulo Georgiy Dmitrievich

number 5
number 9
number 13

Third row

Macharidis Georgiy Kiryakovich
Mavromatidi Ivan Fedorovich
Ivanov Georgiy Mikhailovich
Ivanov Leonid Mikhailovich
Damianidi Konstantin Ivanovich
Beglyarov Alec
Christodoulidi Nikos Antonovich
Kogstantinidi Konstantin Ivanovich

team captain
number 7
number 11
number 8
number 3
number 10
number 6
number 4

Photo 3. Football team "Embros" season 1928-1929, Baku. Source: (Pilidzhev, 2015)

which almost everyone was present: the artists who played the show and former spectators (except for the old people – they watched what was happening) (Tiftikidi, 2015, p. 26–29).

The pride of the Baku Greeks was the sports society and the Embros football team ("Forward"), which included the brothers G. and K. Damianidi, G. Papandopulo, G. Macharidi, D. Simforov, J. Kokinos, I. Mavromatidi, N. Christodulidi and others.

In 1937, the Pontic culture center in Baku was closed. Everything that united and united people

for three decades was lost. Dark years have begun for many nationalities of international Azerbaijan, and first of all for the indigenous nation. Mass repressions have begun that swept the whole country. The beginning of the repressions was laid down by Directive No. 50215 of December 11, 1937, signed by the People's Commissar of the Interior of the USSR N. Yezhov. She reported that the People's Commissariat of Internal Affairs (PCIA) authorities had exposed and must immediately eliminate a wide network of Greek nationalist, espionage, sabotage, insurgent, wrecking organizations whose ultimate

goal is the elimination of Soviet power in the densely populated Greeks in the territory of the Soviet Union and the establishment of a bourgeois fascist state. The Commission of the PCIA of the USSR and the Procurator of the USSR ("supreme deuce" consisting of the people's commissar of internal affairs N.Ezhov and the procurator of the USSR A.Vyshinsky) reviewed the lists received along the "Greek line" as part of the operation against the Greeks from various regions of the Soviet Union. In 90–95 % of cases, the death sentence was imposed on those arrested. A special meeting of the PCIA of the USSR and the Prosecutor of the USSR (in the same composition as the Commission) sentenced to imprisonment in labor camps (Rossiyskiy gosudarstvennyi arhiv noveyshey istorii (RGANI)). Directive No. 50215 was declassified on April 12, 2006 at the personal request of Ivan Juha and President of the Association of Greek Public Associations of the Russian Federation Ivan Savvidy by the Central Archive of the Federal Security Service Russian Federation. According to the documents provided by the central archive of the Federal Security Service of the Russian Federation, it can be seen that, in the Azerbaijan SSR, the order of the PCIA directive No. 50215 of December 11, 1937 contained three protocols. In accordance with Protocol No. 46 (dated February 7, 1938), were sentenced to death, and to correctional labor camps 9, under Protocol No. 61 (of February 15, 1938) 10, under Protocol No. 91 (of March 22, 1938) 12 Greeks (Protokoly Komissii NKVD SSSR i Prokurora Soyuzo SSR po grecheskoy linii).

The precursor of the upcoming arrests of the

Greeks in Baku was the sudden disappearance of the famous pianist Yannis Karayanidi in the city of posters. N.F. Tiftikidi recalls: "I remember well that until December 1937, the streets of Baku were full of posters announcing the upcoming concerts of Y. Karayanidi. I also remember that these posters suddenly disappeared. This happened because Yannis was repressed and spent 18 years in a concentration camp. In December 1937, in Baku, the bodies of violence in one night arrested the father, the father-in-law, the husband and brother-in-law of the artist of the Greek theater Agapi Khaldoyanidi. None of them returned, all disappeared, like a needle in a haystack" (Tiftikidi, 1996). How did the country react to these developments? Well, of course, not all, but at least those cities where the mass arrests of the Greeks could not go unnoticed. In Baku, the day after the arrest of the Khaldoyanidi family, three hundred thousand residents took to the streets. Alas, not to express solidarity with A. Khaldoyanidi. The country rejoiced on the occasion of the brilliant victory of the bloc of communists and non-partisans in the elections to the Supreme Soviet of the USSR. According to official figures, for the first week (from December 15 to December 21, 1937), 5175 Greeks were arrested throughout the country. In Azerbaijan, 36 Greeks were arrested (Dzhuha, 2006). From archival documents it can be seen that "only from 11 to 25 December, out of 904 Greeks living in Azerbaijan, 35 people were arrested. And the "operation" itself lasted until April 15, 1938, and these months were considered the most "shooting". Most of those arrested were prosecuted on false charges of belonging to an "underground sabotage

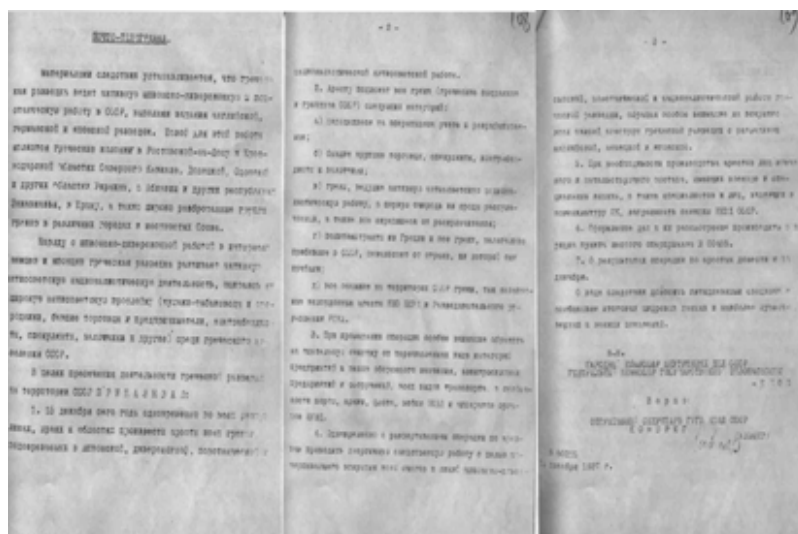

Photo 4. Directive of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR No. 50215. December 11, 1937. Source: Russian State Archive of Contemporary History (RGANI).

and rebel organization" (Tiftikidi, 2003). However, even knowledge of the Greek language or the desire to learn it was considered a crime. In 1939, some families who remained in Greek citizenship managed to leave for Greece by steamboats from Batumi and Odessa. This resettlement was facilitated by the Greek Embassy in the USSR.

In 1942, the first expulsion of the Greeks, including the Greeks of Azerbaijan, to a special settlement in Northern Kazakhstan and Siberia was carried out. The second mass expulsion came in peacetime. In 1949, tens of thousands of Greeks, mostly from the Caucasus, were sent to South Kazakhstan. In Baku, this happened on the night of June 13–14, when hundreds of Greeks were given only one hour to gather. And further they were waited by a long terrible way in freight cars in the steppe

of Kazakhstan. In the Resolution of the Central Committee of the CPSU (b) adopted in May 1949, the deportation of the Greeks was explained by "the aims of cleaning the Black Sea coast and the Caucasus from politically unreliable elements". Here is what Dmitry Simforidi writes in his memoirs: "They brought us to the cattle platform in Keshla, where cattle are usually unloaded. Filed a car for unloading to one of the freight cars standing for loading. We had to unload and plunge into the railway carriage, where even without us it was already crowded. What nightmare, in the rush of his zeal, of over-fulfillment of his plans came to be seen, at least from what was brought and laid in the middle of the carriage of one dying old man. After a comparative long stop, we

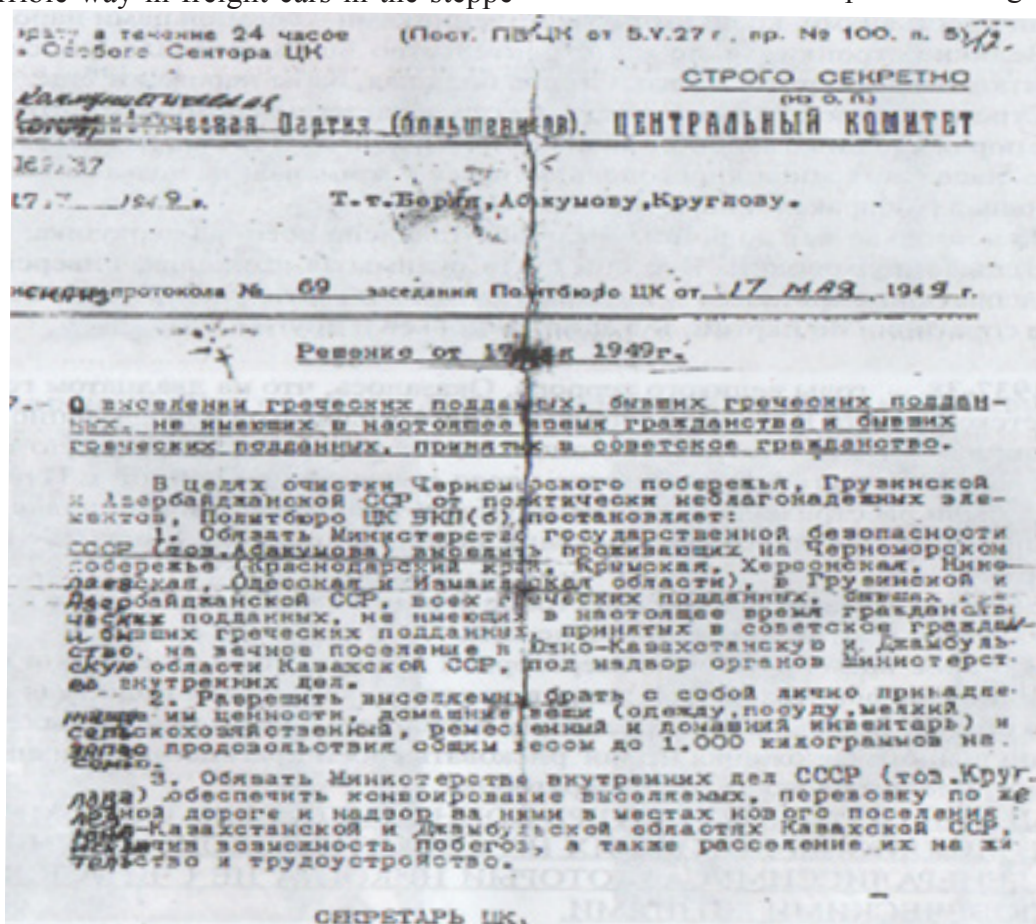

Photo 5. Strictly secret. (From the Special Folder) The decision of the Political Bureau of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks "On the eviction of Greek citizens, former Greek citizens, who are not currently citizenship, and former Greek citizens who were admitted to Soviet citizenship". Minutes No.69 Meetings of the Political Bureau of the Central Committee of May 17, 1949 Source: (Russian State Archive of Socio-Political History)

were taken to Alyat, where the same covered wagons with displaced people from Georgia and Armenia were waiting. In Alyat, Greek carriages were allocated, made up one echelon, and we moved north - accompanied by armed soldiers" (Dzhuha, 2006, 61–62).

As a result of the deportation, hundreds of Greeks in Azerbaijan lost their small homeland, lost their apartments, decades of accumulated property. There were also human losses in the unbearable conditions of transfer, which lasted more than two weeks. In his article "The Shooting of the Greek Cultural Center in Baku" N. Tiftiki writes: "In the 1930s, the "heart" of the Pontic culture center of Baku ceased to beat, which possessed tremendous magical attractiveness primarily because there everything: schooling, church service, meetings, performances, concerts and evenings of rest were marvelous the musicality and magnificence of the Greek language. Everything that united people was lost: Greek, joint singing in the church choir, group Pontic dances, for the performance of which it was necessary to hold hands. That which united all Greeks, children and old people, men and women, poor and rich, educated and illiterate, ceased to exist. It was this unification of people that was not part of the plans of the Bolshevik Mafia and its leader, who perfectly assimilated and realized the main principle of tyrants of all times – "divide and rule". He severed all those who "joined hands" in order to make it easier to deal with them one by one. And he achieved tremendous, unprecedented success in defeating the Pontic culture, which had been created for centuries, in all the regions of the Greeks' compact residence. This was done very quickly and easily, since the script and direction of the rout were in the same hands, in the hands of the executioner Stalin. And there came a long grave silence, and paralysis of human feelings began among an entire people, distinguished by an inexhaustible vitality. So the path of all the Greek diasporas ended tragically in the USSR. Thus the great light

and heat-rich hearth was extinguished; near which warmed all the Greeks of Baku. Thus, the wonderful Greek center of culture in the capital of Azerbaijan was "shot" (Tiftikidi, 2015, 32–33). After the liberation of the Greeks from the special settlement regime in Central Asia, Kazakhstan and other places of the USSR, they began to look for a permanent place of residence. There were moods of departure to Greece (Keshanidi, 2013). In 1990-1992, during the times of political instability and economic recession, more than 100 Greeks left Baku and Sumgait, mainly to Greece, and almost all, with the exception of 2–3 old people, left the village of Mehmana. In the future, after H. Aliyev came to power, the situation stabilized. In independent Azerbaijan, in the conditions of a democratized society, the Diasporas of national minorities became more active, and the opportunity to create communities appeared. The Embassy of Greece was opened in Azerbaijan in 1993, and in July 1994 the Baku Diaspora was no longer divided, but on the initiative of the Ambassador of Greece to Azerbaijan P. Caracasis, the Greek Cultural Center was opened, which after several decades united the Greeks of Azerbaijan again. In the beginning there were difficulties with the search for Greek families of old-timers and their descendants, since almost six decades of separation have made themselves felt. In 1997, the center had about 100 families and was transformed into the Greek society "Argo". The community, together with the embassy workers, celebrates the national and religious holidays of Greece, and again, after a long break, is reborn (Pilidzhaev, 2009, p. 103) Today, according to community statistics (far from complete), the diaspora – 535 people, i.e. 176 families, mainly living in Baku (there are families in Sumgait, Khachmaz, Quba, Kakh, Ganja), differs from the pre-war, representing an almost uniform community since mixed marriages among the Greeks at that time were rare. Today's Greek diaspora in Azerbaijan is a small part of the descendants of the pre-

war period, as well as immigrants from the post-war decades – from Ukraine, Georgia, Armenia and other republics. As a result of natural assimilation, many of them are half and a quarter Greeks, often with non-Greek surnames and names. Almost completely lost Pontic language. But each of the representatives of the community is proud of their belonging to the Greek nation, at the same time being a patriot of Azerbaijan. This is evidenced by this fact that in recent years, emigration has almost stopped - only a small number of Greeks left Azerbaijan, unlike the situation in neighboring republics. This is facilitated by a stable situation and the goodwill of the Azerbaijani people. A favorable international atmosphere at one time contributed to the integration of the Greeks and the manifestation of their natural inclinations - a craving for knowledge, hard work. Over a century-long history of the Diaspora, many of them have made a worthy contribution to the formation of Azerbaijan.

Conclusions.

This article conducted research in the historical, political and humanitarian spheres on Azerbaijani-Greek relations and determined new scientific results. Thus, summing up some of the results, it can be said that the Greeks living in Azerbaijan for centuries have not passed an easy way, but they currently constitute a kind of bridge between Greece and Azerbaijan.

Presidents of the Hellenic Republic Konstantinos Stephanopoulos and Karolos Papoulias, who have been on an official visit to Azerbaijan at various times, met with the Greek community in Baku. The conclusion reached as a result of the meetings was that the Greeks living in Azerbaijan are easily integrated into the multicultural society of Azerbaijan and contribute to the development of the state. It was also added that Greeks, who are citizens of Azerbaijan, play an active role in the development of friendly relations between Azerbaijan and Greece.

REFERENCES

- Angelidis, S. Gazeta "Evksinos Pontos" [Newspaper "Evksinos Pontos"]. [in Russian].
 Αγγελίδης, Σ. (2006). Οι Έλληνες του Αζερμπαϊτζάν. Θεσσαλονίκη [in Greek].
 Chitlov, D. S. (2000). *Moy narod [My people]*. Tbilisi: Kombinat pechati, 2000 [in Russian].
 Dzhuha, I. G. (2006). *Grecheskaya operatsiya [Greek operation]*. (Vol. 1). Sankt-Peterburg [in Russian].
Itogi Vsesoyuznoy gorodskoy perepisi 1923 g. [Results of the All-Union City Census 1923]. (1927). Part 4. Moskva [in Russian].
Kavkazskiy calendar [Caucasian calendar]. (1911). Tiflis [in Russian]
 Keshanidi, H. (2013). *Ideologiya vozrozhdeniya ellinizma Ponta [The ideology of the revival of Hellenism Pontus]*. Afinyi: Pechatnyy tsentr [in Russian].
 Pilidzhev, I. (2009). Greki v Azerbaydzhane [Greeks in Azerbaijan]. *Azerbaydzhane i azerbaydzhantsy v mire – Azerbaijan and Azerbaijanis in the world*, 2, 100–104 [in Russian].
 Pilidzhev, I. H. (2015). *Greki v Azerbaydzhane (Sbornik statey i vospominaniy) [Greeks in Azerbaijan (Collection of articles and memoirs)]*. Baku: "Qanun" [in Russian].
 Pilidzhev, I. (2019). *Iz istorii poyavleniya grekov v Azerbaydzhane [From the history of the appearance of the Greeks in Azerbaijan]*. Retrieved from <https://azerhistory.com/?p=20567> [in Russian].
 Protokolyi Komissii NKVD SSSR i Prokurora Soyuza SSR po grecheskoy linii [Protocols of the Commission of the NKVD of the USSR and the Prosecutor of the USSR on the Greek line]. Retrieved from http://www.greek-martirolog.ru/f_protocols/f_protocol_000.php [in Russian].
 Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv noveyshey istorii (RGANI) [Russian State Archives of Contemporary History (RGANA)]. Fund (Komissiya Shvernika). Inventory 4. Files 4–6 [in Russian]
 Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsialno-politicheskoy istorii [Russian State Archive of Social and Political History]. Fund 17. Inventory 162. File 40. List 185. Copy. [in Russian]
 Tiftikidi, N. F. (2003, January). 65 let so vremen Bolshego terror [65 years since the Great Terror]. *Grecheskaya gazeta*. Moskva [in Russian]
 Tiftikidi, N. F. (1996). Pontyskiy klub v Baku [Pontic Club in Baku]. *Gazeta "Omoniya"*. Afinyi [in Russian]
 Tiftikidi, N. F. (2015). *Rasstrel Grecheskogo kulturnogo tsentra v Baku (Pontyskiy klub) Greki v Azerbaydzhane (Sbornik statey i vospominaniy) [Shooting of the Greek Cultural Center in Baku (Pontic Club) Greeks in Azerbaijan (Collection of articles and memoirs)]*. Baku: "Qanun" [in Russian].

University of Texas Libraries. (1983). Turkey (Political). Retrieved from https://legacy.lib.utexas.edu/maps/middle_east_and_asia/turkey_pol83.jpg.

Vinogradov, K. A. (1958). *Ocherki po istorii otechestvennykh gidrobiologicheskikh issledovaniy na Chyornom more* [Essays on the history of Russian hydrobiological research in the Black Sea]. Kiev: Izdatelstvo AN USSR [in Russian].

Volkova, N. G. (1968). Izmeneniya v gorodskom naselenii Zakavkazya v kontse XIX–XX veka [Changes in the urban population of Transcaucasia at the end of the XX-XX centuries]. *Sovetskaya etnografiya – Soviet ethnography*, 6, 39–51 [in Russian].

Yunitskiy, A. (1906). *Istoriya tserkvey i prihodov Bakinskoy gubernii (1815–1905 gg.)* [History of churches and parishes of Baku province (1815–1905)]. Baku: Izd. Bakinskogo bratstva zakonouchiteley [in Russian].

Zeynalova, S. (2013). Etnokulturnye osobennosti formirovaniya Evropeyskikh obshchin na Kavkaze (XIX – nachalo XX v.) [Ethnocultural peculiarities of the formation of European communities in the Caucasus (XIX – early XXth century)]. *Kavkaz i globalizatsiya – Caucasus and globalization*, 7 (1–2), 167–184. Publisher: CA&CC Press [in Russian].

Гусейнов Ильяс Вагиф огли

Докторант

Бакинський Слов'янський Університет

Email: ilyasdiplomat@gmail.com

Huseynov Ilyas Vagif oglu

Doctoral candidate

Baku Slavic University

ORCID: 0000-0002-1061-7990

Цитування: Гусейнов, І. (2020) Греки в Азербайджані: епохальний погляд на історію і сучасність. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (5), 53–63. doi: 10.15421/172053

Citation: Huseynov, I. (2020). Hreky v Azerbaidzhani: epokhalnyi pohliad na istoriiu i suchasnist [Greeks in Azerbaijan: epochal look at history and modernity]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (5), 53–63. doi: 10.15421/172053

Стаття надійшла / Article arrived: 08.07.2020

Схвалено до друку / Accepted: 23.07.2020

Філософія

DOI: 10.15421/172054

УДК: 316.75:340.12

Роль філософії права в формуванні свідомості суспільства сучасної формації

Елеонора Скиба, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Мета дослідження – з'ясувати місце філософії права як наукового знання про правову реальність у системі формування свідомості та правової свідомості. Актуальність роботи полягає у необхідності дослідити значення філософії права як відображення правової реальності суспільства у його теоретичному аспекті та місця і значення філософії права у створенні соціально-культурного дискурсу сучасності. Яким чином це знання має відповідати на виклики сучасності? У статті розглянуто необхідність досліджування значення філософії права у процесі формування свідомості та правової свідомості особистості та осмислення, яким чином філософія права, виконуючи своє пряме призначення вивчення онтології права, може стати в нагоді подолання перманентно існуючих криз у суспільстві. Результати аналізу дозволили з'ясувати, що філософія права, виконуючи свої численні функції, стає фундаментальним підґрунтям розбудови свідомості та правосвідомості суспільства. Виявлено, що такі функції філософії права як освітньо-виховна та ціннісно-орієнтаційна вибудовують систему індивідуальних та колективних пріоритетів цінностей та логічно обґрунтовують їх важливість та універсальність для існування людини і суспільства. Проаналізовано, що філософія права допомагає встановити зв'язок між власним індивідуальним досвідом праворозуміння та набутим науковим пізнанням. Доведено, що теоретичне дослідження моделей правової реальності філософією права як галуззю наукового знання про сутність права займає істотно місце у системі вивчення соціальних цінностей. Висновки роботи доводять, що, занурюючись у систему правоосмислення, філософія права сприяє розвитку індивідуальної здатності особистості до критичного осмислення та суб'єктивної оцінки набутого знання. Встановлено значення філософсько-правової свідомості як одного із чинників подолання перманентно існуючих криз у суспільстві. Використання філософії права як методології засвоєння правової реальності сприяє формуванню та постійному відтворенню здібності обробляти інформацію на принципах справедливості, рівності та поваги до культурного різномайття.

Ключові слова: колективна свідомість, індивідуальна свідомість, правосвідомість, філософія права, філософія, функції філософії права, соціальні цінності, комунікація

The role of the philosophy of law in the development of modern consciousness

Eleonora Skiba, Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs

The purpose of the study is to find out the place of the philosophy of law as scientific knowledge of legal reality in the system of formation of consciousness and legal consciousness of society. The relevance of the work lies in the need to explore the importance of the philosophy of law as a reflection of the legal reality of society in its theoretical aspect, the place and significance of the philosophy of law in creating the socio-cultural discourse of our time; it is necessary to identify how this knowledge can and should respond to the challenges of our time. The article considers the need to study the importance of the philosophy of law in the process of the formation of consciousness and legal consciousness of the individual and to understand how the philosophy of law, fulfilling its direct purpose of studying the ontology of law, can participate in overcoming the permanently existing crises in society. The results of the analysis made it possible to find out that the philosophy of law, fulfilling its many functions, becomes the fundamental basis for the formation of consciousness and legal awareness of society. It was found that such functions of legal philosophy as educational and value-oriental build a system of individual and collective priorities of values and logically substantiate their importance and universality for the existence of man and society. It is analyzed that the philosophy of law helps to establish a connection between one's own individual experience of legal understanding and acquired scientific knowledge. It is proved that a theoretical study of legal reality models by the philosophy of law as a branch of scientific knowledge about the essence of

law occupies a significant place in the system of studying social values. The conclusions of the work prove that, plunging into the legal system, the philosophy of law contributes to the development of the individual ability of a person to critical thinking and subjective assessment of acquired knowledge. The significance of philosophical and legal consciousness as one of the factors for overcoming permanently existing crises in society is established. The use of the philosophy of law as a methodology for the assimilation of legal reality contributes to the formation and constant reproduction of the ability to process information on the principles of justice, equality and respect for cultural diversity.

Keywords: *collective consciousness, individual consciousness, legal consciousness, philosophy of law, philosophy, functions of the philosophy of law, social values*

Роль философии права в формировании сознания общества современной формации

Елеонора Скиба, Днепропетровский государственный университет внутренних дел

Цель исследования – выяснить место философии права как научного знания о правовой реальности в системе формирования сознания и правового сознания общества. Актуальность работы заключается в необходимости исследовать значение философии права как отражении правовой реальности общества в его теоретическом аспекте, места и значения философии права в создании социально-культурного дискурса современности; необходимо выявить, каким образом это знание может и должно отвечать на вызовы современности. В статье рассмотрена необходимость исследования значения философии права в процессе формирования сознания и правового сознания личности и осмысления, каким образом философия права, выполняя свое прямое назначение изучения онтологии права, может участвовать в преодолении перманентно существующих кризисов в обществе. Результаты анализа позволили выяснить, что философия права, выполняя свои многочисленные функции, становится фундаментальным основанием формирования сознания и правосознания общества. Обнаружено, что такие функции философии права, как образовательно-воспитательная и ценностно-ориентационная, выстраивают систему индивидуальных и коллективных приоритетов ценностей и логично обосновывают их важность и универсальность для существования человека и общества. Проанализировано, что философия права помогает установить связь между собственным индивидуальным опытом правопонимания и приобретенным научным познанием. Доказано, что теоретическое исследование моделей правовой реальности философией права как отраслью научного знания о сущности права занимает существенное место в системе изучения социальных ценностей. Выводы работы доказывают, что, погружаясь в систему правоосмысления, философия права способствует развитию индивидуальной способности личности критического осмысления и субъективной оценке приобретенного знания. Установлено значение философско-правового сознания как одного из факторов преодоления перманентно существующих кризисов в обществе. Использование философии права как методологии усвоения правовой реальности способствует формированию и постоянному воспроизводству способности обрабатывать информацию на принципах справедливости, равенства и уважения к культурному разнообразию.

Ключевые слова: *коллективное сознание, индивидуальное сознание, правосознание, философия права, философия, функции философии права, социальные ценности*

Постановка проблеми.

Нехтування фундаментально-теоретичним або філософським значенням будь-якої практичної діяльності призвело до того, що ця практична діяльність перетворилася на самоціль, втратила значимість як процес соціальної активності, залученості окремого індивідуума до соціально-значимої діяльності створення ко-

лективної духовності. Суворонаціленість на економічні та технологічні досягнення, причому нехтування вищою метою цього прогресу – збереження і відтворення життя усього живого – призвели до спотворення картини світу, створення соціально-культурного дискурсу відірваності потреб сьогодення від найвищих потреб суспільства. Кризи, різноманітні за сферою та за методом прояву, на

нашу думку, переконливо свідчать саме про це те, що відбувається втрата трансцендентального, найвищого, споконвічного сенсу життя, має місце відокремленість досягнень сучасності від позачасових потреб суспільства.

Досягнення у практичній діяльності мали забезпечити стабільний прогрес, але події сучасності доводять, що технологічні, економічні досягнення не гарантують сталий розвиток. Кризи різного характеру впевнено доводять, що суспільство усього світу втратило можливість контролювати загальну ситуацію щодо криз та втрачає активну роль у розбудові загальної картини світу. Зрозуміло, що є чинник, на якому ґрунтуються всі останні фактори досягнення стабільності. Ми вважаємо, що таким фактором виступає свідомість суспільства, усе те, що узагальнює морально-духовну культуру суспільства.

Усі досягнення в економіці зводяться на ніщо раніше чи пізно, якщо термін «соціальний ефект» втрачає свій реальний зміст, свою найголовнішу мету: через опосередковані засоби змусити людину розмірковувати про сенс життя, про цілі отримання матеріального добробуту. Термін «філософія життя» або споріднені терміни щодо філософії кожної окремої сфери життя повністю ігноруються практиками, сприймаються як безглуздя, як «заняття ні про що». У такому разі філософія права нехтується практиками права, існує як наука для самої науки філософія права, філософія управління зневажається менеджерами-практиками та ін.

Аналіз досліджень.

Загальні питання впливу філософії права як наукового знання досліджується як вітчизняними, так і закордонними вченими. Принципи філософії права досліджують такі вчені, як І. Кальной, О. Данільян, П. Рабінович, С. Сливка, Т. Подковенко та ін. Розробляючи своє особисте оригінальне бачення, вчені розробляють бачення цієї проблеми на схожих методологічних принципах. Серед іноземних авторів треба виділити роботи Марка Теббіта (Mark Tebbit, 2017), який зазначає, що основна мета філософії права – це розробити філософське осмислення та обґрунтування юридичних концепцій і концептів. Автор застерігає, що наукові дискусії, тобто філософські роздуми витіснені радикальними змінами у суспільстві. Теббіт акцентує увагу на тому, що саме філософія демонструє, що

в реальній практиці юридичні норми істотно розходяться з вимогами моралі. Важливим для автора є той факт, що складні проблеми взаємодії та перетинання моральних і юридичних норм є предметом дослідження філософії права. Він приходить до висновку, що в багатьох випадках юридичні норми частіше виконують функцію стримування, ніж моральних орієнтирів. Їх мета – заборонити, встановити межі, а не мотивувати до позитивних дій. Наприклад, закон не вимагає дій благодійності або допомоги, які в суспільстві можуть сприйматися як моральний обов'язок. У цьому сенсі, закон керується мінімальним вмістом моралі, в основному орієнтуючись на необхідність обмежувати будь-які протиправні дії. Цікавим є міркування Теббіта щодо співвідношення моралі та закону. Між мораллю та законом немає ніякої гармонії і балансу. На його думку не існує збігу між мораллю і законом, вимоги або сподівання на це, за вченим, є міфом. І цей міф піддавався різного роду рефлексії у зв'язку із теоретичними доробками щодо несправедливості взагалі та боротьби за рівні права. У зв'язку з цим одним із найважливіших для філософії права є питання про сутність справедливості, її визначення, та її можливості (Tebbit, 2017).

Раймонд Векс (Raymond Wacks, 2014), розмірковуючи про функції філософії права, намагається вирішити питання чи можна розглядати закон поза соціального контексту. Чи є серед спеціальних цілей закону, така як захист індивідуальних прав? Важливим питанням, на думку філософа, є проблема взаємозв'язку моральної та юридичної відповідальності, проблема справедливості покарання, концепція шкоди та багато інших.

Він наполягає, що теорія права дуже відрізняється від юридичної практики. Вчений підкреслює, що філософія права займає особливе місце, вона абстрактна. На це вказує і український вчений Сливка підкреслюючи, «що право є трансцендентним. Воно діє незалежно від свідомості людини, її буття у світі (чи поза світом), – тобто право містить невидимі приписи, абстракції, які неможливо помістити у межі звичайного мислення, чистого розуму» (Сливка, 2014, с. 90). Ми живемо в світі постійних проблем і перед обличчям несправедливості і жорстокості світу, дуже легко можна перейти до

простого грубого спрощення і риторики при спробі пояснити і висвітлити справжню природу і функцію закону і права, зазначає Вакс. Абсолютна аналітична ясність, чіткість і скрупульозність при обмірковування фундаментальної природи закону права і справедливості, чітке обґрунтування значень юридичних концепцій, на думку вченого, не є для філософії права обов'язковими, принципово суттєвими. Філософія права в цьому разі має вирішальне значення у визначенні та знаходженні ідеалів і цінностей, які визначають і підтверджують наш спосіб життя. Цю думку Вакса (Wacks, 2014) також підтримує Сливка (Сливка, 2014) зазначаючи, що філософія права, перебуваючи на віталійних, філософсько-біологічних засадах, підтримуючи життєвий порив, обґрунтовує, що право існує з антропоцентричною, метафізичною і трансцендентною метою. Тобто воно потрібне для її життя на Землі, для обґрунтування мети життя» (Сливка, 2014, с. 90).

Лері Мей та Джеф Браун (May, & Brown, 2009), аналізуючи місце філософії права, вказують, що саме філософія права допомагає зрозуміти, що закон може створити справедливість в суспільстві, якщо він працює через застосування загальних правил, але ці загальні правила непросто і нелегко пристосовуються до уже сформованих фактів життя. Це призводить до того, що застосування закону до конкретних фактів реалізується в справедливості чи несправедливості для когось. Закон базується на спробі запобігти несправедливості, але за самою природою закон може також привести і до несправедливості. Ми бачимо, що закон і справедливість знаходяться в дуже складних відносинах взаємозалежності і взаємоперетину. Необхідність глибокого аналізу, вивчення співвідношення одиничного та загального, вміння бачити всю картину загалом – філософія права допомагає побачити проблему, зрозуміти її складність, побачити сутність концепції справедливості (May, & Brown, 2009).

Кристофер Кутц (Kutz, 2007, 2014) автор багатьох досліджень щодо проблем філософії, права та моралі підкреслює важливість розуміння взаємодії індивідуальної та колективної відповідальностей. У своїй роботі він піднімає питання моралі та політичної філософії, природи політичної легітимності та

метафізики закону. Підкреслюючи особисту та колективну відповідальність людини за створення певної картини світу, автор зазначає, що деякі речі, про які ми шкодуємо, або за які нас дорікають, ми робимо навмисно і самотійно. Він звертає нашу увагу на те, що наше життя все більше ускладнюється жалюгідними фактами, спричиненими через наші дії з іншими людьми або з соціальними, економічними та політичними інститутами суспільства, де ми живемо. Намагаючись підняти свій рівень життя, ми опиняємося в ситуації, коли починаємо не звертати уваги на такі «неважливі» питання, як: а чи можна купити стіл, який виготовлено з деревини, що знаходиться під загрозою зникнення; чи морально мати прибутковий бізнес в іноземній країні, де є політичні в'язні; як бути громадянином країни, яка бомбардує населення іншої? Розуміючи складність вирішення цього питання, Кристофер Кутц зазначає, що хоча в кожному з цих випадків ми стоїмо поза тінню зла та не несемо прямої відповідальності, але все ж і не знаходимося в повному сенсі на стороні світла, підкреслюючи індивідуальну відповідальність і підкреслюючи філософсько-правову невизначеність моральності та справедливості в суспільстві.

Джефрі Мерфі (Murphy, 2013) у своїй роботі «Філософія права» відзначає, що, на його думку, філософію права потрібно розуміти як спосіб застосування раціональної логіки до права як галузі знання, принципу аналітики до самого предмету права. Мерфі вказує на особливість філософії права – це обґрунтування логічної структури закону, це логіка застосування норми закону. Філософія права не тільки дає пояснення правової концепції, але, що важливіше, через аналітичне обґрунтування юридичної норми, вона (філософія права) може коректувати застосування цієї норми закону. Здійснюючи філософський аналіз юридичної концепції, вона надає можливість зрозуміти, чому саме таким чином ця концепція має працювати і чому саме така концепція є найбільш доречною. Для Мерфі дуже важливо, що філософія права розглядає природу обґрунтування такої норми закону з точки зору моралі та ідентифікує, де таке обґрунтування може бути використано. Ця галузь знання, як зазначають вчені, переймається питанням

логічної структури будь-якого закону та виявляє, до якої міри такий аналіз роз'яснює та допомагає оцінити юридичну концепцію та її застосування на практиці.

Мета статті.

Метою дослідження є з'ясувати місце філософії права як наукового знання про правову реальність у системі формування свідомості та правової свідомості; розкрити, яким чином філософія права, виконуючи своє пряме призначення вивчення онтології права, може стати в нагоді подолання перманентно існуючих криз у суспільстві.

Основні результати дослідження.

У сучасному світі роль соціальних наук у забезпеченні стабільності розвитку стає все більш актуальною та вирішальною. Філософія та філософія права посідає дедалі вагоме місце у процесі розбудови свідомості, зокрема, правової. Ми бачимо, що досягнення будь-якою країною економічного розвитку не забезпечує цій країні сталого стабільного становища. Постійно відбуваються економічні, соціальні, екологічні кризи. Філософія та філософія права є тим потужним знаряддям, що може завдяки своїй специфіці проаналізувати внутрішню сутність проблеми і тим самим з'ясувати можливість перспективи. Соціально-економічний аналіз допомагає зрозуміти, що досягти сталого розвитку, та і взагалі стабільності існування, можна лише в умовах єдності та цілеспрямованості між різними факторами, які детермінують загальний рівень життя суспільства.

Соціально-філософське дослідження сучасного дискурсу встановило певні аспекти сталого розвитку, а саме: екологічний, економічний, демографічний, соціальний та культурологічний. Світове суспільство розуміє, що досягнути сталого розвитку не можливо тільки завдяки економічним зрушенням, технологічним досягненням.

Якісний спосіб життя не може бути побудований лише на досягненнях виробництва, сконцентрованість суспільних зусиль на виробництві як на головній меті призводить до знецінення людської особистості, її духовних, морально-етичних надбань. Суспільна цілісність як запорука стабільного розвитку має бути досягнена в усіх соціальних інститутах. Роль суспільної свідомості у розбудові політичних та економічних процесів надзвичайна. Тому така функція філософії

права як виховно-освітня дедалі більше має розумітись у суспільстві як фундаментальна. Прийшов той час, коли суспільство повинно приділити особливу увагу розвитку індивідуальної та колективної свідомості як особливого прояву активного духовного життя людини, яке реалізується через пізнання змісту реальності.

Життя доводить, що ті «примари», про які казав Бекон у своїй роботі «Новий Органон» у вигляді застарілих стереотипів, так чи інакше впливають на людську свідомість. Філософія права допомагає проаналізувати, що є суще та належне у житті, яким чином людський розум має дістатися істини у царині правотворчої діяльності. Як відомо, життя наповнене протиріччями, воно існує завдяки протиріччям. Постійні соціальні, культурні та економічні трансформації супроводжуються побудовою системи нових цінностей. Філософія права як наука допомагає людині зорієнтуватися, відшукати смисли у нових об'єктах, привнести ці нові цінності в систему свого досвіду. Вона аналізує правові явища, надаючи нам можливість бачити культурні, економічні та соціальні явища крізь юридичні норми, приписи. Встановлюючи зв'язки між культурними, економічними, правовими та соціальними явищами, з одного боку, та базовими цінностями, з іншого боку, філософія права допомагає інтегрувати соціально-правові смисли цих зв'язків. Знання з філософії права впливають на правове виховання та формування правової особистості. Вона випрацьовує методологію та механізм запровадження у правову дійсність процес вдосконалення правосвідомості, впливає на виховання загальної правової культури і, таким чином, впливає на державотворення в якості фактору загальної правової культури. Виконуючи виховно-освітню функцію, філософія права передає наступному поколінню систему здобутків правових цінностей минулого, надає можливість зрозуміти під впливом яких чинників суспільство сформувало саму таку систему цінностей. Соціально-філософський аналіз розбудови концепції правотворчості виконує важливе завдання запровадження свідомого відношення до норм та приписів у правовій культурі. Через розуміння історичного шляху формування правничої системи суспільно може сподіватися на дійсно відповідальне відношення

до правотворчих приписів. Відтворення приписів у правовій реальності суспільства самими суб'єктами права можливо лише за умови існування розвиненої особистої відповідальності та саморегуляції. Правове виховання відтворюється у процесі комунікативних відносин у соціально-культурному середовищі, під час реалізації особистістю ustalених норм. Втілення у правову дійсність правових цінностей відбувається на підставі свідомого засвоєння особистістю світоглядних концепцій. Якщо суспільство ставить на меті створити державу сталого розвитку, то мета всього виховання як завдання суспільних наук, зокрема філософії права, – формування суб'єкта права, людини, що має критичне мислення, свідомо прямує певним правовим орієнтирам, вважає за справу своєї гідності дотримуватися певних правових ідеалів. Доки суспільство метою правового виховання ставить формування законослухняної людини, такі загальнолюдські цінності, як справедливість, рівність, повага до права будуть тільки задекларованими гаслами, які не мають життєво важливої обов'язковості для особистості. Філософія права формує світогляд таким чином, що правові знання трансформуються у власні переконання, стають життєвими імперативами особистості. Коли правові знання стають власним світоглядом, набуті знання сприймаються як частина соціально-культурної спрямованості особистості. Учені відзначають, що у такому разі ми бачимо розвиток правової культури людини, соціальної групи, суспільства загалом. Соціальна цінність таких правових почуттів полягає у спрямуванні людської свідомості, а відповідно й поведінки, до духу права, його справжнього призначення, культивування цінностей права (Жданенко, 2013, с. 90).

Сучасна система виховання взагалі і правового окремо вимагає від кожного індивіда впродовж процесу соціалізації сконструювати себе як активно та відповідально діючого, компетентного та неупередженого суб'єкта права, який не обмежений стереотипами щодо віку, гендеру або нації. Виховання поваги до прав і свобод людини, особистої відповідальності як громадянина стали найважливішим завданням змісту освітньо-виховної функції сучасної філософії права. Виховання такої особистості можливе лише

при застосуванні принципу плюралізму у процесі засвоєння наукового знання. Розуміння єдності герменевтичного, феноменологічного, конкретно історичного методів, методу порівняльного аналізу із застосуванням різних прийомів, що базуються на принципах методологічного плюралізму, які враховують також особливості діалектичного методу допоможе привести свідомість людини до розуміння, що співіснування протилежностей або відмінностей у соціально-культурному просторі має вирішуватися через адаптацію, гнучкість, відкритість до трансформацій без втрати своєї особистої свободи або своїх прав та своєї індивідуальності.

Зовнішня та внутрішня міграційна, культурна та економічна політика всіх країн ставить нам за обов'язок дотримання принципу толерантності. Виховання в особистості спрямованості свідомого пошуку шляхів спілкування, здатності створювати єдність через повагу до різномайття, уміння через відмінність створювати спільність – все це є ознаками автономного суб'єкта права.

Філософія права, через формування в особистості критичного мислення надає людині зрозуміти шляхи побудови правової картини світу, проаналізувати здобутки сучасних правових доктрин і робить вагомий внесок у соціальну стабільність. Ця сфера наукового знання, розкриваючи світ буття права, допомагає зрозуміти, що через вивчення закону та праворозуміння середовища можна уявити загальну картину суспільства, і навпаки. Аналізуючи сутність права, досліджуючи розвиток правових доктрин, становлення морально-правових концепцій, філософія права сприяє не тільки розвитку правової свідомості, але й створює тим самим соціально-філософський дискурс. Наукові доробки цієї теоретичної галузі знання впливають на майбутні соціальні проекти. Дискурс, діючи як репрезентаційний аспект світу у вигляді соціально-правових процесів, відносин, соціально-економічних структур реальності, розкриває себе через «ментальний світ» правових та моральних цінностей у складному сплетінні із соціальним світом. Філософія права досліджує, які універсальні цілі переслідує право та закон і, таким чином, приймає участь у формуванні дискурсу. Дискурс, у свою чергу, не тільки репрезентує світ яким він є, він об'єднує вже наявні

і перспективні соціальні проекти. Філософія права бере участь у створенні майбутніх напрямків соціально-правових проектів. Як навчальна дисципліна вона формує навички, які допомагають особистості, зберігаючи власну ідентичність, аналітично мислити та позитивно сприймати соціально-культурне різноманіття. Досліджуючи загальні основи правової реальності, філософія права виходить за межі суто правничих питань. Вивчаючи онтологічний, антропологічний, екзистенціальний характер буття правової реальності, філософія права розглядає питання таких загально важливих цінностей, як справедливість, рівність, право, міра, добро в системі держави та окремої людини. Аналізуючи правову реальність, ми розуміємо культурний, економічний, соціальний зміст певного періоду країни. Вивчаючи правові явища крізь філософське бачення, ми виявляємо загально важливі смисли цих правових явищ, розуміємо їх як прояв культурно-історичних феноменів у формі правових явищ.

Філософія права надає можливість зрозуміти буття як загальнолюдську цінність, вона досліджує культуру, мораль через правові норми, вивчає свідомість людини на рівні правозастосування. Займаючись соціально-правовими реаліями, філософія права звертає увагу на вічні питання хаосу та порядку, смислу та цінності соціуму, людини та держави, таким чином, ця наука досліджує, що є для людини та держави найголовнішим і найважливішим, у якому на пряму має суспільство спрямувати свої зусилля, вона звертає увагу суспільства на свідомість та правову свідомість як рушійних чинників існування буд-якої спільноти.

У зв'язку з цим важливим є зауваження Кристофера Кутца (Kutz, 2007), відомого американського вченого, що філософія права порушує питання щодо вищого призначення буд-якої діяльності. У зв'язку з цим він досліджує питання взаємозалежності моралі, закону та права. На нашу думку, загострення питання індивідуальної відповідальності за життєдіяльність усієї громади є дуже актуальним. Треба зауважити, це питання було завжди за покладено за загальну мету до якої суспільство мало прямувати, наразі принцип індивідуальної та колективної взаємовідповідальності є, можливо, одним із най-

потужніших культурологічних концептів, який передає відповідальність індивідуума та спільноти за відтворення життя навіть як біологічного процесу. Вважаємо, що життя безперечно довело, самі здобутки у політичній, економічній, соціально-культурній сферах не призводять до бажаного результату стабільності або звершень, якщо втрачається сам сенс цієї діяльності – розвиток особистості як носія духовно-культурного коду людини. Минув той час, коли світову спільноту закликали визнати індивідуальну моральну відповідальність за колективні дії. Тепер уже зрозуміло, що мало висвітлювати таку відповідальність у якості гасла, треба вжити рішучих законодавчих заходів не тільки щодо заборони прямої шкоди, але й за бездіяльність у сфері духовної культури. Ми визнаємо, що увесь світ опинився в ситуації, коли гасла не працюють, логіка захисту життя спонукає суспільство знайти нову ідеологію задля виживання.

На перший план у цьому сенсі виходить найважливіша, як на нашу думку, функція філософії права та філософії, а саме: виховна-освітня. Саме філософський аналіз допомагає побачити амбівалентність будь-якого феномену дискурсу, зрозуміти перспективи розвитку та запропонувати нові соціально-культурні проекти

У цьому сенсі ми бачимо значення філософії права не як теоретичного, відірваного від життя знання (як часто сприймається пересічним громадянином), але як галузі знання, яка має суто практичне значення: як галузі, що створює найвищу цінність суспільства – особистість. Філософія права сприяє розвитку таких навичок як критичне та аналітичне мислення, творчість, емпатія, повага до різноманітності, толерантність.

На нашу думку, ціннісно-орієнтаційна функція філософії права розвиває соціальну, громадянську компетентність та компетентність культурної обізнаності. Пліуралізм, як методологічний принцип пізнання нової парадигми реальності, зокрема правової реальності, заявлений постмодерністським мисленням як принцип осмислення соціальних презентацій і дистрибуцій, привів до включення в алгоритм пізнання світу принципи множинності, фрагментарності, цінності досвіду маргінальних груп, що, немину-че, призвело до відкритого діалогу з ними

і визнання їх в якості суб'єкта. Створилась можливість включення до категорії активно діючих суб'єктів різних соціальних груп, що, безумовно, змінює загальну картину світу, включає досвід кожного на принципах рівності та справедливості.

Саме філософський аналіз привертає увагу до питання, чи є сучасна ідеологія життя життєдієвою, чи забезпечує розуміння цілей існування людини сам процес її існування, чи не порушують логіку життя людини та її постійного відтворення наявні у суспільстві стандарти життя. Розвиток комунікативної компетентності є необхідною складовою створення особистості в процесі соціалізації. Викреслювання із системи освіти прямого спілкування викладача і здобувача освіти унеможлиблює формування спеціаліста в будь-якій галузі. Стільки в процесі прямого обговорення теоретично чи практично засвоєного знання може відбуватись процес трансформації прослухування інформації та її засвоєння, через розвиток критичного мислення відбувається перехід і взаємодія між особистим інтелектуальним зусиллям, здобутою інформацією та суспільним досвідом. Розвиток суспільства через розвиток особистості передбачає активне занурення індивідуума в суспільне життя, сприймання цілей спільноти як своїх персональних цілей.

До цієї думки також приходять Мерфі та Коулен (Murphy, & Coleman, 2013). Вони акцентують нашу увагу на те, що нормативний дискурс тільки тоді є цінним, коли він цілком аналітично зрозумілий та раціонально структурований. У цьому сенсі філософія повинна артикулювати та підтримувати стандарти раціонального критицизму і боротися із темрявою, яка оточує будь-яку практику.

Філософія права, на їх думку, вивчає онтологію чи походження права, досліджуючи, яким чином створюються норми, які цінності життя вони захищають. Філософія права – це, звичайно, дискурсивна дисципліна. Її проникливо описують як мислення в повільному темпі. Як дослідники зазначають, адвокатство, особливо в усній аргументації перед апеляційним судом, часто «мислить у швидкому русі», але ключовим фактом є те, що і практика, і філософія права спираються на раціональність та логічність думки. Адвокатство, як правило, вимагає

більшої уваги до риторики, ніж філософія. Підкреслюючи важливість філософського розуміння для загальної правової практики, вони вказують, що американська юридична освіта бере свій найвідоміший педагогічний підхід («метод Сократа») з філософії. Цей метод повинен проілюструвати та навчити тієї діалектичної майстерності, якої вимагає правознавство, як дискурсивна дисципліна. Не менш важливо, також, що філософія як дисципліна стосується буквально всього, будь то наука, мистецтво, мораль чи закон. Ми завжди можемо запитати будь-яку з цих галузей людської діяльності, яка її природа, що робить його таким, яким він є? Тому філософське теоретизування природи права та правових міркувань та відмінностей між законом та мораллю є основою набуття правових знань. Це є обов'язковий предмет для всіх студентів-юристів у Європі та Америці.

Як і у багатьох галузях філософського дослідження, філософське дослідження закону з'ясовує і чітко пояснює те, що часто є неявним та неаргументованим. Завдання філософії права полягає в тому, щоб висувати припущення відкрито і піддавати їх уважному аналізу. Автори дослідження були дуже вражені, коли студенти-юристи вказали філософію права як курс, який має велике практичне значення не тому, що вони вивчили якісь закони, але тому, що ця дисципліна навчила їх розуміти логіку використання закону та навчила їх юридичним міркуванням (Murphy, & Coleman, 2013).

Філософія права, як вказує Мармор (Marmor, 2010) надає всебічний аналіз сучасних дискусій про фундаментальну природу права – питання, яке лежить в основі юридичної філософії протягом століть. Закон, здається, є фактом, але цей факт має нормативне значення: він говорить людям, що вони повинні робити. Мармор стверджує, що безліч питань, що виникають через фактичні та нормативні особливості права, насправді лежать у площині філософствування та мають на меті розкрити юридичний закон через фундаментальні положення, дослідження природи цього явища. Окрім вивчення основних питань сучасної правової думки, філософія права надає критичний аналіз людей та ідей, що домінували в цій галузі в минулі століття.

Філософія права вивчає правову поведінку, інтерпретацію права та правових інститутів з точки зору суспільних відносин, які опосередковано розкривають морально-етичні цінностей. Вона презентує неупереджено тверезу філософську рефлексію з широкого кола питань класичної філософії, акцентуючи увагу на проблемах соціальної справедливості та рівності. Дослідження у цій сфері допомагає зробити новий акцент на розумінні соціально-правових контекстів: від класичних тем онтології права до сучасної теорії демократії, від перших роздумів про права людини до новітніх тем глобальної та гендерної справедливості. Філософські дослідження теми загального розуміння категорії справедливості, однієї із найважливіших у філософії права, стали підґрунтям подальшої розробки щодо визнання соціального досвіду та значимості жінок у розбудові загальної картини світу. Вивчення сутності права та ролі природного права у створенні законодавчої системи суспільства дозволило визнати жінку суб'єктом, як і чоловіка, і як результат, визнати її юридичні та політичні права.

Сьогоднішні законодавчі вимоги щодо забезпечення рівності прав та жінок є результатом досліджень та теоретичних дискусій у різних сферах знання, включаючи філософські науки. Завдяки філософським дослідженням було доведено, що нерівність гендерних ідентичностей буде доти відтворюватися у структурах праці, влади і катексису, доки влада, як соціальний інститут не буде змушена визнати, що біологічна відмінність не може бути виправданою причиною гендерної нерівності. У процесі аналізу причин постійного відтворення нерівного становища між чоловіком та жінкою було визначено, що ліберальний плюралізм, осягаючи рівноправність в термінах «додаткової моделі репрезентації», призводить до логіки розростання політик ідентичності.

При цьому ліберальний імператив толерантності стосовно «відмінностей» внутрішньо, тим не менш, ієрархічний і є, по суті, структурним привілеєм і прерогативою «влади». Можливість створювати умови, інтерпретувати ситуації, нав'язувати моральні та культурні норми все одно залишається в руках певної групи і, навіть у межах плюралізму, колишні маргінальні групи прагнуть до встановлення нового порядку ієрархії. Тобто акцентування

уваги на відмінностях безперечно призводить до відносин підпорядкування.

Представники наукових шкіл диференціюючої соціалізації, біологічного детермінізму стоять на позиції, що гендерні відмінності є першопричина, яка неминуче веде до суперечностей, конфліктів і природним чином встановлює ієрархію. На противагу цьому філософська наука встановила, що гендерна відмінність служить виправданням нерівності, сформованої і відтвореної структурами влади у всіх сферах соціального життя. Відмінність не може бути причиною ідеології панування, домінування. Біологічна відмінність з точки зору природного права не є справедливим обґрунтуванням соціальної, політичної або юридичної нерівності між чоловіком та жінкою. Поглиблене вивчення сутності природних прав людини допомогло філософії права виявити, що акцентування на відмінностях лише маскує справжню причину – можливість легітимізувати ієрархію, підпорядкованість та нерівність становища жінки, обґрунтовуючи це біологічними відмінностями.

Легітимація фрагментації як концепту створення реальності, культурні та соціальні зміни призвели до дедалі більшої стурбованості з приводу долі окремої особистості, що, неминуче, прискорило соціальні зміни. Криза ідентичності, і, зокрема, гендерної ідентичності бачиться як наслідок вражаючих соціальних та культурних трансформацій, що відбулися після Другої світової війни і особливо в 60–70-ті р.р. минулого століття. Процеси соціальних визвольних рухів суспільства, що відбулися в кінці двадцятого століття, сигналізують про необхідність визнання автономії окремої індивідуальності. У результаті численних досліджень було визначено, що наслідком рефлексії на соціально-культурні кризи стало широкомасштабне прийняття до уваги, раніше визначеної як другорядної такої соціальної категорій, як гендер. Філософія права теоретично осмислює кризу ідентичності та гендерної ідентичності як загальносвітову проблему сучасності, зокрема на законодавчому рівні. Заява про себе «Іншого» в якості рівноправного суб'єкта в дискурсі постмодерну, вихід раніш другорядних ідентичностей з маргінального положення сигніфікує філософсько-соціальний переворот і служить

його інтенсифікації в історично закріплених стосунках між домінуючими – підлеглими і в їх відповідних моделях репрезентації.

Оскільки ці інституціональні зрушення, зрештою, підривають стабільність форм колективної ідентичності, включеної в сучасні соціальні і політичні домовленості це забезпечує множинність демократичних культурних традицій.

Кожен індивідуум унікальний у своїй гендерній характеристиці безвідносної приналежності до біологічної статі: усі індивідууми, починаючи з дитячого віку, соціалізуються в суспільстві конкретним способом щодо своєї поведінки і прояву «належних» гендерних властивостей – чоловічих чи жіночих.

Дослідження з філософії довели, що немає ні метафізичного, ні онтологічного обґрунтування переваги однієї ідентичності над іншою, й ідеологія гендерної нерівності, яку ми спостерігаємо, є лише продуктом суспільної свідомості. Було встановлено, що ідеологічні конструкти виникають, набувають привілейоване становище і легітимність та здаються природними, виходячи з соціально закріплених звичаїв та гендерних стереотипів. Для розбудови демократичного суспільства та формування свідомості на сучасних засадах такі висновки є фундаментально важливі. Філософія права теоретично обґрунтовує необхідність та логічність закріплення нового соціального становища у нормативних документах.

Вивчаючи процес формування самого змісту категорії «гендерна ідентичність», філософія права вказує на важливість прийняття до розгляду соціального фактора для повного і всебічного аналізу формування цієї категорії. Постійний розвиток соціальних наук, що досі триває, забезпечує рішення проблеми відмінностей, вирішення якої актуально для бачення трансформації змісту гендерної ідентичності. Гендерна ідентичність – це культурно-комунікативний прояв особистості через її дії, це репрезентація себе через стиль і манеру одягатися, колірні переваги, жести, міміку і ходу, спосіб комунікації і т. п. Вікові зміни або зміна соціально-ціннісних орієнтирів особистості впливають на зміст гендерної ідентичності, що виражається в зміні набору маскуліних або фемінінних характеристик, репрезентованих суспільству. Важливим інструментом

виховання поваги до культурного різномайття є освітня виховна функція філософії права.

Одним із факторів впливу на правове виховання у сучасному суспільстві є подолання постійного відтворення у свідомості особистості гендерних стереотипів. Гендерна адаптація має за мету особистісне засвоєння жінкою або чоловіком способу життя, стилю поведінки, системи гендерних цінностей відповідно до умов, що склалися у сучасному суспільстві щодо гендерних відносин. Філософія вивчає соціально-культурний дискурс щодо формування та постійного відтворення гендерних стереотипів. Власова (2006), підкреслює, що гендерні стереотипи впливають на процес обробки інформації у співвідношенні із уже сформованими уявленнями про маскуліне та фемініне, які є штучними, притаманними певному історичному періоду певної культури та закріплюють розуміння суспільством соціально-культурних проявів особистості як суто жіночих або суто чоловічих. Не зважаючи на кардинальні соціальні, політичні та економічні зміни, жінок та чоловіків і досі сприймають як осіб з протилежними соціально-культурними характеристиками. Але крос-культурний аналіз свідчить про те, що немає біологічної обумовленості гендерних стереотипів. Зміст гендерних стереотипів більш пов'язаний із наслідками соціального розподілу. Упродовж соціалізації особистості гендерні стереотипи діють в якості вже готових соціально-культурних стандартів, впливаючи на когнітивний розвиток особистості. Сучасні дослідження доводять, що біологічні фактори не є дійсними чинниками існування гендерних стратифікацій (Скиба, 2017, с. 59). Навпаки, саме соціальні, культурні чинники та економічні фактори сприяють формуванню та функціонуванню гендерної дискримінації, а саме: обмеження у правах та можливостях особи будь-якої статі, офіційними приводом чого виступає статевая приналежність. Нові суспільні відносини зумовили зміни у засобах самореалізації, сигніфікації особистості щодо репрезентації гендерної ідентичності. Сприйняття суспільством жінки як активно діючого суб'єкта, наповнення новим соціально-культурним змістом визначення «жінка-активний творець історії» спричинили нові взаємовідносини між статтями,

що будувалися через нові засоби соціально-культурного виразу гендерної самоідентифікації.

Філософія права як галузь знання, що займається дослідженням цінності і значимості права у процесі створення юридичних відносин між громадянами та між громадянами і державою, вивчає становлення справедливості, рівності, поваги до прав людини у суспільстві. Тому питання гендерної рівності є важливим для загальної системи цієї науки. Сучасне суспільство запровадило низку норм, які забезпечують гендерну рівність. Ці дії є вкрай необхідними для забезпечення дотримання прав людини, що формує відповідальне та свідоме відношення до гідності окремого громадянина і тим самим зумовлює умови соціальної стабільності та нового рівня правосвідомості. Гендерна відмінність зумовлює величезну увагу філософії права до виховання неупередженого розуміння засобів соціальної, культурної реалізації чоловіка та жінки. Метод плюралізму допомагає філософії права визначити принцип справедливості на підставі компетентності особистості. Індивідуум, проходячи процес соціалізації, формує свою особистість у соціально-культурному контексті. Під гендерною соціалізацією у сучасному суспільстві розуміється уся сукупність соціальних та культурних норм, яким має наслідувати особистість, формуючи себе як чоловік або жінка. Процес соціалізації відбувається постійно через зміни соціальних, культурних ролей чоловіка та жінки. Соціальні інститути впливають на цей процес через дисциплінарні практики. Відносини влади постійно підтримують відновлення цих норм через прийняті у суспільстві гендерні норми поведінки. Визначені суспільством норми щодо соціального та культурного значення жінки або чоловіка впливають на відносини між статтями, творять певну систему соціальної значущості особистості не на підставі особистої компетентності, а на її належності до певного гендеру. Таким чином відбувається постійне відтворення стереотипів сприйняття жіночих чи чоловічих ролей у суспільстві. Філософія права допомагає зрозуміти соціальну сутність стереотипів та проаналізувати, яким чином сприйняття індивіду через гендерні стереотипи впливають на усю систему міжособистісних відносин у всіх

сферах життя. Гендерні стереотипи широко впроваджені у культуру. Їх вплив можна побачити у стилі управління, у методах ухвалення рішень, у засобах саморепрезентації та сигніфікації індивідууму. Під час соціалізації людина переймає певні зразки поведінки у будь-якій ситуації. Саме тому процес прояву своєї гендерної ідентичності має назву перформанс, людина створює свою певну поведінкову та комунікаційну особистість, вона відтворює своє розуміння гендеру через певні соціальні практики. Дослідження правових відносин різних народів та часів допомогло філософії права дослідити, що гендерна нерівність є полем дії ідеології, яка формувалася патріархатним дискурсом. Системний, історико-філософський аналіз юридичних норм доводить, що і уявлення, і ціннісні установки відрізняються не тільки в різних культурах у межах одного суспільства, а і в межах життя одного і того ж індивідуума. Уявлення і ціннісні установки одного і того ж індивіда піддаються віковим, соціальним і іншим змінам упродовж його життя. Філософія права, базуючись на наукових дослідженнях, вирішує питання розвитку громадянської компетентності що означає здатність діяти як відповідальний громадянин і повною мірою брати участь у соціальному житті. Дуже важливо що філософія права має усі можливості для формування свідомої відповідальності та конструктивного ставлення до дотримання прав людини, що передбачає підтримання соціальної та культурної різноманітності, гендерної рівності, соціальної згуртованості: складових, які мають стати фундаментальними факторами розбудови суспільства. Філософія права виступає як методологічна основа щодо розвитку навичок критичного мислення і конструктивної участі у діяльності громади та в ухваленні рішень на всіх рівнях — від місцевого і національного до європейського та міжнародного.

Висновки.

Проведене дослідження дозволило дійти висновків, що епоха індустріалізації «викреслила», знецінила цінності духу в якості фундаментальних, найголовніших, як таких, які є ціллю самого життя. Вони у процесі досягнення економічних здобутків стали сприйматись як такі, що не мають суто практичного значення, а значить є просто

«гаслами для слабких та нікчем». Але життя доводить що людина, її дух, само буття людини є мета усіх економічних, політичних та соціальних звершень, є центром загальної системи цінностей. Частина роботи всієї спільноти – це особиста індивідуальна робота над собою, робота над відновленням власної культури в широкому сенсі цього слова – культури споживання та виробництва, екологічної та комунікативної культури і таке інше. Без розвитку комунікативної компетентності не може бути розвитку особистості, не відбувається соціалізація особистості. Здобувач освіти впродовж засвоєння будь-якого знання має взаємодіяти із іншим, саме в процесі безпосереднього спілкування та особистої взаємодії відбувається засвоєння знання та формування особистого досвіду через критичне мислення. Відтворюючи себе через комунікативні форми та засоби, людини розширює коло спілкування та набуває вміння бути зрозумілим для партнера. Через розвиток комунікативної компетентності особистість включається до кола соціально активних індивідів, які можуть об'єднатися заради єдиної цілі. Спрямовувати свої зусилля на відтворення істинних вічних цілей, виправляти себе під вимоги Вічного Логосу – це процес збереження та відновлювання в собі сутності Людини, яка відчуває в собі залежність від Природи і одночасно відповідальність за Життя Природи. Така робота, що націлена на виживання Землі і всього живого як найважливіша мета людини може бути здійснена тільки завдяки розвитку компетентностей, таких як комунікативна. У цьому сенсі призначення філософії права як галузі знання про людину та право – привести свідомість всього суспільства

до єдиного розуміння необхідності подібної індивідуальної роботи з метою колективної відповідальності за виживання. Прагнення досягти економічного розквіту не буде мати успіху, якщо колективна і індивідуальна свідомість суспільства та особистості ставитимуть досягнення технічного або економічного зростання вище, ніж розуміння важливості Життя як самого процесу, як самої цілі існування людини. Життя саме по собі для багатьох втратило свою цінність, воно перетворилося на шлях і засіб досягнення матеріальних благ, а на рівні спільнот життя перетворилося на процес досягнення політичного панування і технологічного прогресу задля підпорядкування інших. У цих умовах завдання філософії права – розвивати соціальну компетентність як вміння конструктивно спілкуватися в різних середовищах, співпрацювати в командах та вести переговори. Вона передбачає толерантність, висловлення своєї та розуміння точок зору інших людей, а також здатність формувати і підтримувати упевненість і співчуття. Філософія права, займаючись освітньо-виховною діяльністю переймається формуванням громадянської компетентності, яка передбачає здатність ефективно взаємодіяти з іншими людьми в суспільних інтересах, зокрема щодо сталого розвитку суспільства. Основою відповідального та конструктивного ставлення до громадянської компетентності є повага до прав людини. Це передбачає брати участь у демократичних обговореннях, підтримання соціальної та культурної різноманітності, дотримання вимог гендерної рівності, соціальної згуртованості, індивідуальної відповідальності за навколишнє середовище.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Жданенко С. Б. Правовий менталітет та правове виховання. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 4 (18). С.184–189.

Нова парадигма освіти у глобальному світі. URL: <http://dlse.multycourse.com.ua/ua/page/15/53> (дата доступу 04.05.2020).

Скиба Е. Ідентичність у сучасності. Чернівці: Твори, 2017. 124 с.

Сливка, С. С. Філософські принципи у праві. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 782. С.87–95.

Feinberg J., Coleman J., Kutz C. *Philosophy of Law*. Publisher: Cengage Learning, 2013. 1039 p.

Karl N. Why Philosophy Has Been Central to Legal Education for More Than a Century. URL: https://www.huffpost.com/entry/why-philosophy-of-law-has_b_4606305 (дата доступу 13.05.2020).

Kutz Ch. How Norms Die: Torture and Assassination in American Security Policy. *Ethics & International Affairs*. 2014. Vol. 28. P. 425–449.

Kutz. Ch. Complicity: Ethics Law Collect Age: Ethics and Law for a Collective Age. Publisher: Cambridge University Press, 2007. 344 p.

- Marmor, A. *Philosophy of Law*. Publisher: Princeton University Press, 2010. 181 p.
 May L., Brown J. *Philosophy of Law: Classic and Contemporary Readings*. Publisher: Wiley-Blackwell, 2009. 642 p.
 Murphy J. *Philosophy Of Law: An Introduction To Jurisprudence*. Publisher: Routledge, 2017. 260 p.
 Murphy J., Coleman J. *Philosophy of Law: An Introduction To Jurisprudence*. Routledge, 2013. 260 p.
 Tebbit M. *Philosophy of Law: An Introduction*. Routledge, 2017. 316 p.
 Wacks R. *Philosophy of Law: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2014. 168 p.

REFERENCES

- Feinberg, J., Coleman, J., & Kutz Ch. (2013). *Philosophy of Law*. Cengage Learning.
 Karl, N. (2014). Why Philosophy Has Been Central to Legal Education for More Than a Century. Retrieved from https://www.huffpost.com/entry/why-philosophy-of-law-has_b_4606305.
 Kutz, Ch. (2014). How Norms Die: Torture and Assassination in American Security Policy. *Ethics & International Affairs*, 28 (4), 425–449.
 Kutz, Ch. (2007). *Complicity: Ethics Law Collect Age: Ethics and Law for a Collective Age*. Cambridge University Press.
 Marmor, A. (2010). *Philosophy of Law*. Publisher: Princeton University Press.
 May, L., & Brown, J. (2009). *Philosophy of Law: Classic and Contemporary Readings*. Wiley-Blackwell.
 Murphy J. (2017). *Philosophy Of Law: An Introduction To Jurisprudence*. Routledge.
 Murphy, J., & Coleman, J. (2013) *Philosophy Of Law: An Introduction To Jurisprudence*. Routledge.
 Nova paradigma osvity u globalnomu sviti [New educational paradigm and global world]. Retrieved from <http://dlse.multycourse.com.ua/ua/page/15/53> [in Ukrainian].
 Skyba, E. (2017). *Identychnist u suchasnosti [Identity and society]*. Chernovtsy: Tvoru. [in Ukrainian].
 Slyvka, C. C. (2014). Filisofski pryntsipy u pravi [Philosophical principles in law]. *Visnik Natsionalnogo universitetu «Lvivska politechnika» – Journal of Lviv Polytechnic National University*, 782, 87–95 [in Ukrainian].
 Tebbit, M. (2017). *Philosophy of Law: An Introduction*. Routledge.
 Wacks, R. (2014). *Philosophy of Law: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
 Zhdanenko, S. (2013) Pravovy mentalitet ta pravove vychovane [Legal mentality and legal education]. *Visnik Natsionalnogo universitetu «Jurydychna academia imeni Jaroslava Mudrogo» – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 4, 18 [in Ukrainian].

Скиба Елеонора

Доктор філософських наук, професор
 Дніпропетровський державний університет
 внутрішніх справ

Email: eleonora.skliba@gmail.com

Skiba Eleonora

Doctor of Philosophical Science, Full Prof.
 Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs
 26, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0002-6364-5207

Цитування: Скиба, Е. (2020) Роль філософії права в формуванні свідомості суспільства сучасної формції. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (5), 64–76. doi: 10.15421/172054

Citation: Skiba, E. (2020). Rol filosofii prava v formuvanni svidomosti suspilstva suchasnoi formatsii [The role of the philosophy of law in the development of modern consciousness]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (5), 64–76. doi: 10.15421/172054

Стаття надійшла / Article arrived: 10.07.2020

Схвалено до друку / Accepted: 24.07.2020

ІНШИЙ постмодерну (природа людини і релігійно-містична культура)

Михайло Мурашкін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Метою дослідження є з'ясування і висвітлення феномену ІНШОГО постмодерну, важливості і значимості такої його характеристики, як інший всередині самої людини, який регулює і очищує, що є в природі людини, що відображено в релігійно-містичній культурі і мистецтві. Також на матеріалах психології, як паралель з ІНШИМ постмодерну, проводиться висвітлення феномена компенсаторного осяяння, важливості і значимості такої її характеристики, як спонтанна втрата незначного, неважливого, маленьких думок і суєти, що є в природі людини. Важливість і значимість компенсаторного осяяння демонструється на прикладі зв'язку з трансценденцією філософської культури, а також релігійно-містичної і естетико-мистецької культур. Коли ми говоримо про трансценденцію філософської культури, то маємо на увазі розгляд цією культурою тих станів людини, які неможливо достойно передати словами, але які все ж представлені в документалістиці як вищі стани свідомості. Методологія отримання нових знань ґрунтується на компаративному методі дослідження, зібранні характеристик іншого постмодерну і індуктивному умовиводі з цього приводу. Порівнюються документальні тексти, знаходяться узагальнення цих текстів. При цьому зіставлені різні стани людини на прикладах релігійно-містичної культури. Наукова новизна полягає в тому, що вперше розглядається такий феномен людської природи, як визнання людиною власного іншого всередині себе, що може бути зафіксоване в таких категоріях як «компенсаторне осяяння», «трансцендентне», «нумінозне», «священне». Предмет дослідження розглядається в зв'язку з трансценденцією філософської культури, з такими напрямками культури як релігійно-містичний і естетико-мистецький. Висновки. З'ясовано, що інший постмодерну як внутрішнє визнання власного іншого всередині себе, може розумітися як компенсаторне осяяння, що є невід'ємним феноменом природи людини. Інший постмодерну пов'язаний із процесом творчості при стадії «визрівання», на якій відбувається руйнація в людині її застарілої особистості. Це освітлено при демонстрації трансцендентності філософії, а також релігійно-містичної культури.

Ключові слова: *ІНШИЙ, постмодерн, релігія, містика, культура*

ANOTHER postmodern (human nature and religious-mystical culture)

Michail Murashkin, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

The aim of the study is to clarify and shed light on the phenomenon of OTHER postmodernism, the importance and significance of its characteristics as another within man himself, which regulates and purifies what is in human nature, which is reflected in religious and mystical culture and art. Also on the materials of psychology, as a parallel with OTHER postmodern, the phenomenon of compensatory enlightenment, the importance and significance of its characteristics as the spontaneous loss of insignificant, unimportant, shallow thoughts and vanity that exists in human nature. The importance and significance of compensatory enlightenment is demonstrated by the example of the connection with the transcendence of philosophical culture, as well as religious-mystical and aesthetic-artistic cultures. When we speak of the transcendence of philosophical culture, we mean the consideration by this culture of those states of man which cannot be reliably conveyed in words, but which are nevertheless presented in documentary as higher states of consciousness. The methodology of obtaining new knowledge is based on a comparative method of research, collecting the characteristics of another postmodern and inductive reasoning in this regard. Documentary texts are compared, generalizations of these texts are found. At the same time, different human states are compared on the examples of religious and mystical culture. The scientific novelty lies in the fact that for the first time such a phenomenon of human nature as the recognition of one's own other within oneself is considered, which can be recorded in such categories as "compensatory enlightenment", "transcendent", "numinous", "Sacred". The subject of research is considered in connection with the transcendence of philosophical culture, with such areas of culture as religious-mystical and aesthetic-artistic. Conclusions. It has been found that the other post-modern, as the inner recognition of one's own other within oneself, can be understood as a compensatory enlightenment, which is a non-negative phenomenon of human nature. Another postmodern is related to the creative process at the stage of "maturation", in which a person

destroys his outdated personality. This is highlighted in the demonstration of the transcendence of philosophy, as well as religious and mystical culture.

Keywords: OTHER, postmodern, religion, mysticism, culture

ДРУГОЙ постмодерна (природа человека и религиозно-мистическая культура)

Михаил Мурашкин, Днепропетровский государственный университет внутренних дел

Целью исследования является выяснение и освещение феномена ДРУГОГО постмодерна, важности и значимости такой его характеристики, как другой внутри самого человека, который регулирует и очищает, что есть в природе человека, что отражено в религиозно-мистической культуре и искусстве. Также на материалах психологии, как параллель с ДРУГИМ постмодерна, проводится освещение феномена компенсаторного озарения, важности и значимости такой ее характеристики, как спонтанная потеря незначительного, неважного, мелких мыслей и суесть, что есть в природе человека. Важность и значимость компенсаторного озарения демонстрируется на примере связи с трансценденцией философской культуры, а также религиозно-мистической и эстетико-художественной культур. Когда мы говорим о трансценденции философской культуры, то имеем в виду рассмотрение этой культурой тех состояний человека, которые невозможно достоверно передать словами, но которые все же представлены в документалистике как высшие состояния сознания. Методология получения новых знаний основывается на компаративном методе исследования, собрание характеристик другого постмодерна и индуктивных умозаключений по этому поводу. Сравниваются документальные тексты, находятся обобщения этих текстов. При этом сопоставлены различные состояния человека на примерах религиозно-мистической культуры. Научная новизна заключается в том, что впервые рассматривается такой феномен человеческой природы, как признание человеком собственного другого внутри себя, что может быть зафиксировано в таких категориях как, «компенсаторное озарение», «трансцендентное», «нуминозное» «священное». Предмет исследования рассматривается в связи с трансценденцией философской культуры, с таким направлением культуры как религиозно-мистический и эстетико-художественный. Выводы. Выяснено, что другой постмодерна как внутреннее признание собственного другого внутри себя, может пониматься как компенсаторное озарение, есть неотрицательным феноменом природы человека. Другой постмодерна связан с процессом творчества при стадии «вызревания», на которой происходит разрушение в человеке его устаревшей личности. Это освещено при демонстрации трансцендентности философии, а также религиозно-мистической культуры.

Ключевые слова: ДРУГОЙ, постмодерн, религия, мистика, культура

«Дух виступа двояким чином: як твір, тобто результат творчої дії, і як самодостатня суть (субстанція)» (Халапсис, 2017, с. 265). При розгляді ІНШОГО береться самодостатня суть (субстанція). Існує велика розбіжність розуміння як ІНШОГО постмодерну, так і супроводжувальних категорій, таких як трансцендентного, гнозису, нумінозного і священного.

Наприклад, трансцендентне. Трансцендентне – це узагальнююча категорія, і вона повинна охоплювати в своїй постійності значний зміст у природі людини. Однак трансцендентне абстрагується і відходить від людської природи. Хоча у ХХ ст. мова вже йде про те, що в трансцендентності відбувається відродження людської сутності

(Круглов, 2010, с. 104). Це відродження можна було б бачити протягом усієї історії в релігійно-містичній культурі. Але виникає необхідність все ж наблизити абстрактне розуміння трансцендентного до конкретних переживань людини задля встановлення нових особливостей тієї самої людини, її природи. На цьому шляху допомогою може бути розуміння компенсаторного осяяння людини, документальний опис якого ми маємо в багатьох напрямках культури.

Те саме можна сказати щодо ІНШОГО постмодерну. Тут ми бачимо теж розбіжності в розумінні цього «ІНШОГО» і великий рівень абстрагування, який віддаляє нас від безпосередніх проявів людської психіки. Адже ми маємо справу все-таки з тим, що

людина в своєму конкретному житті «визнає власного іншого всередині себе» (Ортис, 2003, с. 477). А це як конкретний психічний стан.

Аналіз публікацій показав, що попередні дослідження феномену ІНШОГО постмодерну мають подібне з таким феноменом, як компенсаторне осяяння, що вказує на зв'язок з тими явищами, які досліджувались в художній психіці (Адлер, 1997 с. 106). Але немає розкриття того, що ці феномени природно людські, як схильність людини до певних станів. Компенсаторні процеси при творчості у стані трансу досліджувались (Теплов, 1985, с. 268), але, що компенсувалося, не зазначалося.

ІНШИЙ постмодерну – це такий стан «Я», при якому «воно внутрішньо визнає власного іншого всередині себе – саме таке самопізнання та самооцінка притаманні постмодерністському розумінню особистості» (Ортис, 2003, с. 477). Така особистість відчуває себе іншою, не такою як раніше. Відчуває, що в її глибинах присутнє щось інше, і вона цим іншим дивиться на цей світ, дивиться зі своїх глибин. Така особистість відчуває, що «вмерла для всіх відношень, суєтних, беззмистовних. Близькі відчувають це. Я – інший. Я не такий, як раніше. А в мені присутнє це ІНШЕ» (Мурашкин, 2006, с. 123).

ІНШИЙ в постмодерні розглядається і як взагалі інша людина і як інший всередині самої людини. Розглядається по-різному. Але також розглядається як бінарна ідеологія – «Я/інший» (Ортис, 2003, с. 477). Тобто для розгляду береться людське «Я». Тому бажано його розглянути в першу чергу. Також слушно розглянути перш за все антропологічний аспект цього феномену, тому що він, цей феномен, розглядається як притаманний природі людини, і розглянути таку категорію як «Я» в сфері людського.

«Я». У містицизмі безпосередній досвід отримання вищого стану свідомості – це корінна зміна особистості, зміна його «я». У суфіїв про вищий стан, «про стан фана (переродження свого «Я»))» (Тримінгем, 1989, с. 17) говорять, коли людина народжується наново. І це не просто народження людини наново. Це ще певний арсенал відчуттів, коли людина не може уявити свою смертність. У містичній культурі існує багато

свідчень подібних переживань. Наприклад, «я приходив до такого інтенсивного відчуття мого «я», що моя особистість здавалась мені розпливающоюся в безкінечності існування; це не було неясне відчуття, навпаки – одне із самих чітких, самих безсумнівних і в той же час досконало невиразне словами; смерть уявлялась мені неможливістю, яка здавалась майже смішною, тому, що зникнення моєї особистості (якщо можна так назвати смерть) уявлялось мені не знищенням, а єдиним справжнім життям» (Джемс, 1993, с. 306).

Певні особливі стани свого «Я» можна спостерігати не тільки у містика, а і у митця, а також у тої людини, яка сприймає той чи інший мистецький твір, переживаючи катарсис. Так, наприклад, музика робить людину іншою, змінює її природу; людина виходить із себе, п'яніє, під обмежене, людське, справжнє «я» підставляє інше» (Лосев, 1990, с. 239). Людське «Я» змінюється не тільки при сприйнятті творів мистецтва. Зміна виникає в процесі творчості у самого митця. «Хтось в тебе вселяється, твоя рука виконавець, не тебе, а того. Хто – він? Те, що через тебе хоче бути» (Цветаева, 1988, с. 397). А хоче бути нове, яке знайшло вихід з складного становища, знайшло винахід, за яким можна існувати. У митця – це винахід «лірического «я», стверджуючого автономність і непорушність свого душевного буття. У цій художній картині світу і сама смерть не в змозі перервати безкінечну музику душі яка ллється» (Грехнев, 2004, с. 309). Такі відчуття людиною свого «Я» переходять і до періоду постмодерну. Але тут, у нашій сучасності, ми частіше зустрічаємо такі стани, коли людина наважується бути без усілякої надії, без усілякого свого існування, бути без усілякого буття. «Я є», як рішення бути без буття» (Бланшо, 2002, с. 255).

У постмодерністській культурі людина розкривається такою, що вже не в змозі охопити своїм розумом світ як цілісність. Світ став надто складним і доволі різним. І розумом його не схопити. У постмодерні розмова йде «про безсилля помислити ціле, як про те щоб помислити собі самого себе, – а це значить, що думка завжди знаходиться в стані окаменілості, вивиху, катастрофи» (Делёз, 2004, с. 481). «Я» в постмодерні означило стан катастрофи. Тому тут і з'являється більш чіткіше ІНШИЙ, щоб підтримати

ускладнений світ людської душі, щоб вона якось оволоділа собою при сприйнятті жахів від дійсності інформаційного суспільства. Людина, у свою чергу, «визнає власного іншого всередині себе» (Ортіс, 2003, с. 477). Цей ІНШИЙ є компенсацією тих недоліків, які перешкоджають пристосуватися до складного зовнішнього середовища. Через ІНШОГО людина деякий час може перебувати в стані досконалості.

Людина. Перш за все, виникає потреба у з'ясуванні і виявленні, чи є ІНШИЙ постмодерну і подібний йому феномен компенсаторного осяяння в природі людини, чи він приходить лише із впливом культурних цінностей. Адже компенсаторне осяяння яскраво відображено в релігійно-містичній і художньо-естетичній культурах. Над цим рефлексує і постмодернізм, виявляючи феномен ІНШОГО. Актуальність дослідження пов'язана з тим, що компенсаторне осяяння дає людині очищення від зайвих спонукань і потребує з'ясування, чи повинна людина прикладати зусилля по отриманню компенсаторного осяяння. Також встановлено важливість і значимість характеристики «відходу дрібних думок і суєти» компенсаторного осяяння як трансцендентності, що є в природі людини та відображено в релігійно-містичній культурі і мистецтві.

Існує природознавче розуміння людини як результату розвитку природи на Землі, як певного ступеня складності системи енергій і здатностей, системи, яка вже частково була наявна у попередніх формах високорозвинених тварин. Але філософська антропологія осмислює якісну специфіку людини, яка полягає у певній єдності тілесних, емоційно-чуттєвих і пізнавальних здатностей і можливостей, що надаються культурою соціального середовища. Коли ми торкаємось стану компенсаторного осяяння, то можна говорити про характеристику єдності, що виникає при зникненні усього зайвого. При виникненні компенсаторного осяяння маса дрібних думок, суєтних відходить (Мурашкин, 2006, с. 122–176). Тобто можна казати про руйнацію дрібних і суєтних думок, про руйнування ілюзій (Кристева, 2010, с. 138), помилок розуму (Бадмажапов, 1990, с. 147). Процес відходу дрібних думок і суєти, їх руйнації описаний у багатьох напрямках культури: філософській, релігійно-містичній, художній.

Дослідження важливості і значимості характеристики відходу дрібних думок і їх руйнування в ІНШОМУ постмодерну, а також у компенсаторному осяянні потребують певної статистики, коли ми можемо фіксувати подібність у різних філософських школах, релігіях і містичних вченнях, а також у мистецтві. У даному дослідженні можна продемонструвати подібність характеристики «відходу дрібних думок, їх руйнування» і її проявів на великій площині біографічних документальних матеріалів. Збираючи біографічні документальні матеріали про руйнування як характеристику іншого постмодерну, а також характеристику компенсаторного осяяння, треба враховувати той факт, що самі філософи, релігійні діячі, містики і митці фіксували свої певні стани як руйнівні, які нищать їх особисті ілюзії, хибні думки, упередженості. Це й послугує нам орієнтиром фіксувати певні стани як такі, що руйнують застаріле в свідомості людини. ІНШИЙ постмодерну в зв'язку з компенсаторним осяянням як предмет наших досліджень має таку особливість, як абсолютна спонтанність. Це те сакральне осяяння, яким не можна володіти (Кайуа, 2003, с. 253). Це вже вказує на те, що феномен, який ми досліджуємо, є в природі людини. ІНШИЙ постмодерну, а також компенсаторне осяяння як реальні явища психічного життя людини підкоряються всезагальним законам діалектики. Згідно з таким законом діалектики, як заперечення заперечення, заперечується старе. Це пов'язано з тим, що творчий процес у людині проходить через певні фази, такі як натхнення, уявлення, осяяння, нову ідею, логічну обробку цієї нової ідеї. Тут творчий процес містить новину. Тобто однією із характеристик творчої роботи думки є вирішення протиріч: створення нового неминуче пов'язане із запереченням старого (Спіркін, 1972, с. 195). Творчий процес можуть супроводжувати транс і екстаз. Можна казати про творчість у трансподібному стані (Теплов, 1985, с. 268). А компенсаторне осяяння розглядається як певний вид трансу. Творчий же процес як отримання нових значень розмежовується на такі стадії: підготовка, визрівання, натхнення або осяяння і перевірка істинності (Роменець, 2004, с. 168–169). Тобто натхнення і осяяння можуть бути однією стадією (Вудвортс, 1981, с. 255–257). А мож-

ливо, що натхнення переходить в екстаз у момент кульмінації творчого процесу – при осяянні (Ільїн, 2011, с. 127). Тут екстаз, а також і транс розуміються як супроводжуючі творчий процес. Коли ми кажемо про творчий процес і особисто про його стадію інсайту, тобто про осяяння як кульмінаційний момент, то цей кульмінаційний момент може бути і в стадії «визрівання». У процесі тривалого визрівання концепції інсайти можуть виникати кілька разів, але не мати вирішального значення для розбудови концепції загалом (Ільїн, 2011, с. 127–129). Вирішального значення може не мати і натхнення зі своїм переходом в екстаз або у транс. Натхнення може не давати успіху в творчості. Воно може бути лише поштовхом, стимулом до діяльності; більше того, лише стимулом, а не самою діяльністю. Натхнення не робить результатів, плодів творчості. Людина у творчому відношенні безплідна, хоча може переживати натхнення, екстаз, транс. Тобто натхнення може пройти без творчих результатів. Можна зазнати натхнення, екстазу і транс без усілякого зовнішнього сліду. Далеко не геній може пережити такі ж натхнення, екстаз, транс, як і геній. Натхнення, екстаз і транс не означають змістовності, яка відділяє істину від хибності, добро від зла. Натхнення і екстаз, а також транс можуть проходити без наявності певного змісту (Гончаренко, 1991, с. 246–247). Та і сам інсайт, саме осяяння може не мати вирішального значення (Ільїн, 2011, с. 127–129). А такі феномени вже нагадують компенсаторне осяяння, трансцендентність у філософській культурі, самодостатність у релігійно-містичній і художньо-естетичній культурах. Адже самодостатність не має змістовності. Тут і відчуття щастя беззмістовне (Ясперс, 1997, с. 152). Тут істини отримуються як суб'єктивна компенсація недостатнього, як певна гармонія через компенсаційні процеси. Може бути і так, що в людині заперечується стара особистість взагалі, а не будь-який один частковий умовивід. Це антропологія особливо фіксує своїми документальними дослідженнями у філософській, релігійно-містичній, художньо-естетичній культурах. Місія антропології полягає в документальному дослідженні світових культур і виявленні загальних основ людства (Морер, 2003, с. 22). Культура

грає найважливішу роль, даючи матеріали для роздумів. Тут документальні дослідження показують, що у філософській, релігійно-містичній, художньо-естетичній культурах дуже часто особистість відкидається. У ній заперечується все застаріле. Відкидаються усілякі норми і звичні уявлення, робиться перехід у «безгрунтовне» існування, існування з «ніщо» – це, напевно, єдина можливість «трансцендентної» свідомості опинитися за межами досвідного знання в її прагненні з'єднатися з Богом або Абсолютом (Висоцька, 2012, с. 66). Але це і оновлене «Я» як інший постмодерну, де це оновлене «Я» «внутрішньо визнає власного іншого всередині себе» (Ортіс, 2003, с. 477).

Філософська антропологія виділяє сутнісні ознаки людини. За Плеснером, однією з таких ознак є ексцентричність – хитання між пошуком рівноваги зі світом (рівноваги, яка у людини відсутня) та намаганням подолати цю рівновагу, яка вже отримана і вже є в суспільстві і культурі. Компенсаторний транс і його момент осяяння можна вважати ідеальною рівновагою в людині на деякий час. Цей транс залишає в людині «слід», який дає їй можливість бути більш врівноваженою. Своєю врівноваженістю компенсаторне осяяння подібне до вищих переживань самоактуалізованої особистості. Ці переживання у людини можуть виникати доволі часто. При цьому вона втрачає характеристики свого застарілого «я», відбувається трансцендентність її «я». Слід відзначити, що подібність із компенсаторним осяянням тут можна бачити в тому, що людина втрачає усю дріб'язковість своїх думок, мислення. У цьому відношенні вищі переживання синдрому самоактуалізації означень як широти (або недріб'язковості) є проявом загальної характеристики, коли розкривається здібність піднятися над звичайністю, відректися від частковостей, розширити горизонти сприйняття і у підсумку подивитися на речі в перспективі (Маслоу, 2001, с. 233).

ІНШИЙ постмодерну, інший як особистість (Ортіс, 2003, с. 477), або стан компенсаторного осяяння приходить, коли людина починає змінюватись, коли відпадають певні обмеженості, які були перешкодою росту її духовного початку. При компенсаторному осяянні це відбувається поза волею людини, спонтанно. Спонтанність вказує на

природність цього процесу. Але це може відбуватися і за власною волею, за допомогою медитації. Духовна практика може змушувати людину свідомо звільнитися від старих обмеженостей. При компенсаторному осяянні це відбувається спонтанно. Тобто буває, що це взагалі відбувається само собою, як природна частина розвитку людини (Гроф, 2001, с. 444). Це говорить про те, що подібні процеси вмонтовані в саму природу людини і демонструються релігійно-містичною і художньо-естетичною культурами.

У природу людини вмонтоване і просте забування. Якщо у людини те чи інше її відчуття не оживлюється впливом ззовні, то воно з часом забувається, зникає, руйнується. Поступово руйнація і знищення прихованих образів, спогадів відповідає процесу так званого «забування»; ми забуваємо уявлення, які не викликаються знову з їх прихованого стану відповідними відчуттями (Спенсер, & Циген, 1998, с. 434). При компенсаторному осяянні теж зникають відчуття, почуття, думки. Таке враження, що йде той самий процес забування, зникнення, руйнування. Але зникають і руйнуються відчуття, почуття і думки як головні. Вони стають просто не головними, другорядними. Зникають із поля зору як відхиляючі моменти. Частина з них руйнуються як хибні. Тобто ми бачимо, що ввімкнений творчий процес. Відходить не істинне, відходять помилковості. Це відбувається у людині стосовно її власного внутрішнього світу. Але це об'єктивно фіксують релігійно-містична і художньо-естетична культури. Природне життя свідомості людини подібне до наукової діяльності. При цьому людина творить, винаходить, – отже, виокремлює, коротко кажучи, відбирає (Пекеліс, 1986, с. 240). При компенсаторному осяянні подібні процеси призупиняються. Людина усвідомлює, що вона не туди зайшла, не те виділяє, не те відбирає, що істинний стан речей лежить в іншій площині. Людині відкривається ця інша площина як нове сприйняття, нове відчуття життя, яке передають релігійно-містична і художньо-естетична культури. Компенсаторне осяяння подібне до тих творчих переживань, які проявляються в людині в ті моменти, коли те, що вона планувала і задумувала, виявляється основаним на хибних цінностях, коли те, що задумува-

лось, здавалося ціннісним втрачає всіляку цінність. Тоді проявляється творче переживання, яке шукає нові цінності, основи, які могли б стати головними при осмисленні життєвих завдань. Тут саме творче переживання виступає як цінність, оскільки воно руйнує все застаріле, змушує відійти від дрібним думкам, що дозволить прийти до нового змісту при перегляді людиною свого життєвого шляху, знайти той ціннісний ідеал, який дасть можливість людині бути самою собою. Подібні творчі переживання збігаються з іншим постмодерну, а також із компенсаторним осяянням, бо йде процес відмирання хибних цінностей. Відбувається викорінення зараженості душевного організму від відмираючих хибних цінностей (Васильюк, 1984, с. 149).

За Геленом, філософська антропологія говорить, що людина біологічно непристосована. Біологічна непристосованість людини, про яку каже Гелен, усувається доцільною діяльністю зі створення штучного культурного середовища, суспільних інститутів. Але Гелен також розглядає людину, у природі якої надлишок спонукань. Тобто в людині є і доцільна діяльність, і гра з її надлишком спонукань. Людина багатовимірною. З роками вона змінюється. Розглядаючи життя людини як реальний хід подій, із часом можна бачити, що в молоді роки вона заражається багатьма речами. Надлишок спонукань спостерігається у високому ступені. Навіть якщо необхідно задовольнити мінімум потреб, все одно людина в свої молоді роки виходить за межі необхідного. Значна частина спонукальних сил застосовується на те, щоб утримати довгі інтереси, тобто зафіксувати їх на протигагу можливим контринтересам (Гелен, 1988: 196–197). Однак із роками людина змінюється. Надлишок спонукань знижує свою інтенсивність. Зменшують її й протиріччя у характері. У цьому відношенні у багатьох людей у похилому віці відбуваються позитивні зміни – можна нерідко спостерігати умиротвореність, відхід від дріб'язкових інтересів життя, осмислення головних цінностей, адекватну переоцінку своїх бажань і можливостей, згладжування суперечливих рис характеру (Тибилова, 1991, с. 27). Тобто з роками дріб'язковість відходить. Людина концентрується на головному в

своєму житті. Людині властиво мати надлишок спонукань, у її природі надмір емоцій, думок. Надлишок емоційної енергії властивий психічному складу багатьох людей (Ассаджоли, 1997, с. 112). Але все це треба якось регулювати – і вплив емоцій, і вплив думок. Для цього існують медитативні практики, які скрізь вмонтовані в художньо-естетичну і релігійно-містичну культури, які виробляє людина. Для цього абстрагується філософська культура в своєму розумінні трансцендентності. Так техніка усвідомленої медитації руйнує надлишкові розумові процеси і моделі поведінки, які забирають дуже багато часу протягом дня (Берч, & Пенман, 2014, с. 72). Ця усвідомлена медитація присутня у філософській категорії трансцендентності, у релігійно-містичній культурі. Про такий початок релігійно-містичної культури ми можемо прочитати у будь-якому споконвічному Святому Письмі: Ведах, Авесті, Трипітаці, Дао де цзіні, Торі, Біблії, Корані. Медитативна складова присутня у творах мистецтва. Людина, сприймаючи твір мистецтва, переживає катарсис. При цьому відбувається регулювання надлишку емоційної енергії (Ассаджоли, 1997, с. 112). У художньо-естетичній культурі для цього існує форма. Тут найважливішим способом, за допомогою якого художник-митець досягає катарсичного афекту, є знищення змісту формою (Петрушин, 2008, с. 89). Тобто мова йде про руйнування всього надлишкового в людині з метою оволодіння собою. Для цього існують певні способи медитативної практики, якими насичена релігійно-містична культура, присутні в художньо-естетичній культурі, розуміння яких вкладається в категорію трансцендентної філософської культури. Медитації ми можемо спостерігати як невід'ємний компонент у таких видах мистецтва, як медитативна музика, медитативна лірика. Доцільно відходити від такої діяльності, яка може накопичувати в людині неврівноваженість. А різні компенсаторні процеси існують, щоб зрівноважити і гармонізувати психічні прояви людини. На те й існує компенсаторний транс. Компенсація безсвідомо і впливає на свідому діяльність, регулює її безсвідомо (Юнг, 1995, с. 532). За Карлом Марксом, сутність людини – це сукупність усіх суспільних відносин. Але людина своєю

творчістю і порушує застарілі суспільні відносини в зв'язку з тим, що навколишній світ змінюється, і конче потрібні нові. У цій зміні важливу роль грає трансгресивне мислення людини, що виходить за межі певних правил, які вже застарілі і потребують перегляду. Ці правила руйнуються задля нового. У цій руйнації важливу роль відіграє компенсаторний транс, який супроводжує творчий процес.

Важлива особливість компенсаторного осяяння і його характеристики «відходу дрібних думок і суєти», подібна до трансцендентності філософа, яка спостерігається як у містика, так і у митця, – це процес руйнування істин, що вже існують у людини, в її свідомості. У містицизмі взагалі існує центральний символ – це смерть як знак для досвіду, який порушує попередні структури свідомості (Аверинцев, 2010, с. 579). Це порушення є невід'ємною частиною творчого процесу. Коли у людини в її свідомості твориться нове, то обов'язково порушується старе, застаріле, яке віджило своє. Процес руйнації відбувається у відчуттях певного стану, трансцендентного «вищого стану свідомості». Це відчуває не тільки філософ, містик, але і митець. Процес руйнації відбувається не тільки в суб'єктивних станах митця, а і взагалі у мистецтві як культурному напрямку. Особливо музика прагне руйнації, руйнації усілякого роду, згасання, зламу (Делёз, & Гваттари, 2010, с. 498). Але не тільки музика, а й живопис передає процеси руйнації. Руйнація ілюзій перетворюється на красу, що особливо чітко відчувається в жіночих портретах (Кристєва, 2010, с. 138). Митець відображає руйнацію не просто ілюзій у собі, а й у самій культурі. У цьому відношенні лірика не стільки виражає відчуття поета, скільки робить поезію митця зброєю, яка руйнує культуру (Каллер, 2006, с. 84), її ілюзорні істини. Але найголовніше, що є в цьому процесі і спостерігається в трансцендентності, – це те, що йде «відхід дрібних думок і суєти». Тобто відкидається дріб'язкове «я» (Судзуки, & Кацуки, 1993, с. 488). Це відкидання фіксують твори релігійно-містичної і художньо-естетичної культури.

Висновки. При порівнянні різних станів людини, а також при освітленні різних напрямків культури встановлено, що ІНШИЙ постмодерну, а також компенсаторне осяяння і

його характеристика «відхід дрібних думок і суєти» (Мурашкин, 2006, с. 122) є феноменом людської природи, феноменом творчих процесів. Це стадія «визрівання» у творчому процесі. Вона зводиться до руйнування цінностей попередніх структур свідомості, застарілої людської особистості. Наступна стадія творчого процесу – це «інсайт», де оновлюються цінності структур свідомості, людська особистість і її структури свідомості. Але ця стадія з'являється кілька разів і при «визріванні», не маючи особливого вирішального значення. Цей інсайт у філософській культурі відображається в категорії трансцендентності. Компенсаторне осяяння і його характеристика «відхід дрібних думок і суєти» фігурують і в релігійно-містичній, і

в художньо-естетичній культурах як значимі і важливі. Значимість і важливість пов'язані з тим, що феномен компенсаторного осяяння стосується ширшого, ніж конкретні завдання для творчості, перетворення особистості людини, що оновлюється людина, зміст таких культурних напрямків, як філософський, релігійно-містичний, художньо-естетичний. Сучасність потребує оновлення. Інший постмодерну, а також компенсаторне осяяння і така його характеристика, як «відхід дрібних думок і суєти», є схильністю в природі людини, але реалізується вона спонтанно за впливу певних культурних надбань. Такі результати дослідження були отримані через компаративний метод при порівнянні різних станів людини і проявів культурного середовища.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аверинцев, С.С. (2010). Мистика. *Новая философская энциклопедия* (В 4 т. Т. 2). Москва: Мысль.
- Адлер, Альфред. (1997). О нервическом характере. Санкт-Петербург: Университетская книга.
- Ассаджоли, Р. (1997). Психосинтез (А. П. Хомик, Пер.). Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер.
- Бадмажапов, Ц.-Б. (1990). О соотношении «психодогического» и «эстетического» в буддистской иконографической традиции. *Буддизм и культурнопсихологические традиции народов Востока* (с. 138–148). Новосибирск: Наука.
- Берч, В., & Пенман, Д. (2014). Осознанная медитация: Практическое пособие по снятию боли и стресса (Ю. Цыбышева, Пер.). Москва: Манн, Иванов и Фербер.
- Бланшо, Морис. (2002). Пространство литературы. Москва: Логос.
- Висоцька, О. С. (2012). Етика взаємодії суспільства з природою: морально-ціннісні основи екологічної культури. Дніпропетровськ: Акцент ПП.
- Василіук, Ф. Е. (1984). Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва: Издательство Московского университета.
- Вудворте, Р. (1981). Этапы творческого мышления. *Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления*. Ю. Б. Гиппенрейтер, & В. В. Петухов (Ред.). (с. 255–257). Москва: Издательство Московского университета.
- Гелен, А. О. (1988). О систематике антропологии. *Проблема человека в западной философии*. П. С. Гуревич, & Ю. Н. Попов (Ред.). (с. 152–201). Москва: Прогресс.
- Гончаренко, Н. В. (1991). Гений в искусстве и науке. Москва: Искусство.
- Грехнев, В.А. (2004). Мир пушкинской лирики <А. Пушкин. «Заклинание»>. Анализ художественного текста (лирическое произведение). Москва: РГТУ.
- Гроф, С. (2001). Тёмная ночь души. *Психология религиозности и мистицизма*. (с. 422–461). Минск: Харвест; Москва: АСТ.
- Делёз, Ж. (2004). Кино. Москва: «Ад Маргинем».
- Делёз, Ж., & Гваттари, Ф. (2010). Капитализм и шизофрения: Тысяча плато. Екатеринбург: У-Фактория; Москва: Астрель.
- Джемс, В. (1993). Многообразие религиозного опыта. Санкт-Петербург: Андреев и сыновья.
- Ильин, Е. П. (2011). Психология творчества, креативности, одарённости. Санкт-Петербург: Питер.
- Кайуа, Р. (2003). Миф и человек. Человек и сакральное. (С. Н. Зенкин, Пер.) Москва: ОГИ.
- Каллер, Д. (2006). Теория литературы: краткое введение. Москва: Астрель; АСТ.
- Кристева, Ю. (2010). Чёрное солнце: депрессия и меланхолия. Москва: Когито-Центр.
- Круглов, А. Н. (2010). Трансцендентное. *Новая философская энциклопедия* (Т. 4). Москва: Мысль.
- Лосев, А. Ф. (1990). Музыка как предмет логики. *Из ранних произведений*. Москва: Издательство «Прав-да».
- Маслоу, А. Г. (2001). Мотивация и личность (А. М. Татлыбаева, Пер.). Санкт-Петербург: Евразия.
- Морер, В. (2003). Антропология. Энциклопедия постмодернизму. Ч. Вінквіст, & В. Тейлор (Ред.). (с. 22–26). Київ: Основи.
- Мурашкин, М. Г. (2006). Записи 2000 года. Дніпропетровськ: СІЧ.
- Оргіс, Ліза М. (2003). «Я»/інший (self/other). *Енциклопедія постмодернізму*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи».
- Пекеліс, В. Д. (1986). Твои возможности, человек! Москва: Знание.
- Петрушин, В. И. (2008). Музыкальная психология. Москва: Академический Проект; Трикста.

- Роменець, В. А. (2004). Психологія творчості (3-тє вид.). Київ: Либідь.
- Спенсер, Г., & Циген, Т. (1998). Основания психологии. Физиологическая психология в 14 лекциях. Москва: АСТ.
- Спиркин, А. Г. (1972). Сознание и самосознание: монография. Москва: Политиздат.
- Судзуки, Д., & Кацуки, С. (1993). Дзэн-Буддизм: Основы Дзэн-Буддизма. Практика Дзэн. Бишкек: МП «Одиссей».
- Теплов, Б. М. (1985). Конспекты и комментарии к книге А. Анастаси «Дифференциальная психология». *Избранные труды* (Т. 2, с. 247–279). Москва: Педагогика.
- Тибилова, А. У. (1991). Восстановительная терапия психически больных позднего возраста. Ленинград: Медицина.
- Тримингэм, Дж. С. (1989). Суфийские ордены в исламе. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы.
- Халаяпис, А. В. (2017). Зеркало Клио: Метафизическое постижение истории: монография. Днепр: Середняк Т. К.
- Цветаева, М. И. (1988). Сочинения. В 2т. (Т. 2). Москва: Художественная литература.
- Юнг, Карл. (1995). Психологические типы. Санкт-Петербург: Ювента; Москва: Прогресс-Универс.
- Ясперс, Карл. (1997). Общая психопатология. Москва: Практика.

REFERENCES

- Averincev, S.S. (2010). Mistika [Mystic]. *Novaja filo-sofskaja jenciklopedija – New Philosophical Encyclopedia* (Vol. 2). Moskva: Mysl' [in Russian].
- Adler, Al'fred. (1997). *O nervicheskom haraktere [About a nervous character]*. Sankt-Peterburg: Universitetskaja kniga [in Russian].
- Assadzholi, R. (1997). *Psihosintez [Psychosynthesis]*. (A.P. Homik, Trans.). Moskva: Refl-buk; Kiev: Vakler [in Russian].
- Badmazhapov, C.-B. (1990). O sootnoshenii «psihodogicheskogo» i «jesteticheskogo» v buddistskoj ikonograficheskoj tradicii [On the relationship between "psi-hodogical" and "aesthetic" in the Buddhist iconographic tradition]. *Buddizm i kul'tur-nopsihologicheskie tradicii narodov Vostoka – Buddhism and cultural-nopsychological traditions of the peoples of the East*. (pp. 138–148). Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- Berch, V., & Penman, D. (2014). *Osoznannaja medi-tacija: Prakticheskoe posobie po snjatiju boli i stressa [Conscious meditation: A practical guide to relieve pain and stress]*. (Ju. Cybysheva, Trans.). Moskva: Mann, Ivanov i Ferber [in Russian].
- Blansho, Moris. (2002). *Prostranstvo literatury [Space of literature]*. Moskva: Logos [in Russian].
- Vysotska, O.Ye. (2012). *Etyka vzaємодії суспільства з природою: морально-ціннісні основи екологічної культури [Ethics of interaction of society with nature: moral and value bases of ecological culture]*. Dnipropetrovsk: Aktsent PP [in Ukrainian].
- Vasiljuk, F.E. (1984). *Psihologija perezhivaniya (analiz preodoleniya kriticheskikh situacij) [Psychology of experience (analysis of overcoming critical situations)]*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- Vudvorts, R. (1981). Jetapy tvorcheskogo myshleniya [Stages of creative thinking]. *Hrestomatija po obshhej psihologii. Psihologija myshlenija – Reader in General Psychology. Psychology of thinking*. Ju. B. Gippenrejtser, V. V. Petuhov (Eds.). (pp. 255–257). Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- Gelen, A.O. (1988). O sistematike antropologii [On the taxonomy of anthropology]. *Problema cheloveka v zapadnoj filosofii – The Problem of Man in Western Philosophy*. P. S Gurevich, Ju. N. Popov (Eds.). (pp. 152–201). Moskva: Progress [in Russian].
- Goncharenko, N. V. (1991). *Genij v iskusstve i nauke [A genius in art and science]*. Moskva: Iskusstvo [in Russian].
- Grehnev, V.A. (2004). *Mir pushkinskoj liriki <A. Pushkin. «Zaklinanie»>. Analiz hudozhestvennogo teksta (liricheskoe proizvedenie) [The world of Pushkin's lyrics <A. Pushkin. "Spell">. Analysis of the literary text (lyric work)]*. Moskva: RGGU [in Russian].
- Grof, S. (2001). Tjomnaja noch' dushi [Dark night of the soul]. *Psihologija religioznosti i misticizma – Psychology of religiosity and mysticism*. (pp. 422–461). Minsk: Harvest; Moskva: AST [in Russian].
- Deljoz, Zh. (2004). *Kino [Movie]*. Moskva: "Ad Marginem" [in Russian].
- Deljoz, Zh., & Gvattari, F. (2010). *Kapitalizm i shizofrenija: Tysjacha plato [Capitalism and Schizophrenia: A Thousand Plateaus]*. Ekaterinburg: U-Faktoriya; Moskva: Astrel' [in Russian].
- Dzhems, V. (1993). *Mnogoobrazie religioznogo opyta [Variety of religious experiences]*. Sankt-Peterburg: Andreev i synov'ja [in Russian].
- Il'in, E.P. (2011). *Psihologija tvorchestva, kreativnosti, odarjonnosti [Psychology of creativity, creativity, giftedness]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Kajua, R. (2003). *Mif i chelovek. Chelovek i sakral'noe [Myth and man. Man and the sacred]*. (S.N. Zenkin, Trans.) Moskva: OGI [in Russian].
- Kaller, D. (2006). *Teorija literatury: kratkoe vvedenie [Literature theory: a short introduction]*. Moskva: Astrel'; AST [in Russian].
- Kristeva, Ju. (2010). *Chernoe solnce: depressija i melanholija [Black sun: depression and melancholy]*. Moskva: Kogito-Centr [in Russian].
- Kruglov, A. N. (2010). Transcendentnoe [Transcendental]. *Novaja filosofskaja jenciklopedija – New Philosophical Encyclopedia*. (Vol. 4). Moskva: Mysl' [in Russian].

- Losev, A. F. (1990). Muzyka kak predmet logiki [Music as a subject of logic]. *Iz rannih proizvedenij – In From early works*. Moskva: Izdatel'stvo "Pravda" [in Russian].
- Maslou, A. G. (2001). *Motivacija i lichnost' [Motivation and personality]*. (A. M. Tatlybaeva, Trans). Sankt-Peterburg: Evrazija [in Russian].
- Morer, V. (2003). Antropologija [Anthropology]. *Enciklopedija postmodernizmu – Encyclopedia of Postmodernism*. Ch. Vinkvist, V. Tejlör (Eds.) (pp. 22–26). Kyiv: Osnovi [in Ukrainian].
- Murashkin, M. G. (2006). *Zapisi 2000 goda [Notes from 2000]*. Dnipropetrovs'k: SICH [in Russian].
- Ortis, Liza M. (2003). «Ja»/inshij (self/other) ["I" / other (self/other)]. *Enciklopedija postmodernizmu – Encyclopedia of Postmodernism*. Kyiv: Vid-vo Solomii Pavlichko "Osnovi" [in Ukrainian].
- Pekelis, V. D. (1986). *Tvoi vozmozhnosti, chelovek! [Your opportunities, man-century!]*. Moskva: Znanie [in Russian].
- Petrushin, V. I. (2008). *Muzykal'naja psihologija [Musical psychology]*. Moskva: Akademicheskij Proekt; Triksa [in Russian].
- Romenets, V. A. (2004). *Psihologija tvorchosti [Psychology of creativity]*. 3rd ed. Kyiv: Libid' [in Ukrainian].
- Spenser, G., & Cigen, T. (1998). *Osnovaniya psihologii. Fiziologicheskaja psihologija v 14 lekcijah [Fundamentals of psychology. Physiological psychology in 14 lectures]*. Moskva: AST [in Russian].
- Spirkin, A. G. (1972). *Soznanie i samosoznanie [Consciousness and self-consciousness]*. Moskva: Politizdat [in Russian].
- Sudzuki, D., & Kacuki, S. (1993). *Dzjen-Buddizm: Osnovy Dzjen-Buddizma. Praktika Dzjen [Zen Buddhism: Fundamentals of Zen Buddhism. Zen Practice]*. Bishkek: MP "Odissej" [in Russian].
- Teplov, B. M. (1985). Konspekty i kommentarii k knige A. Anastazi "Differencial'naja psihologija" [Abstracts and comments to the book by A. Anastasia "Differential Psychology"]. *Izbrannye trudy – Selected Works*. (Vol. 2, pp. 247–279). Moskva: Pedagogika [in Russian].
- Tibilova, A. U. (1991). *Vosstanovitel'naja terapija psihicheski bol'nyh pozdnego vozrasta [Rehabilitation therapy for the mentally ill of late age]*. Leningrad: Medicina [in Russian].
- Trimingem, Dzh. S. (1989). *Sufijskie ordeny v islame [Sufi orders in Islam]*. Moskva: Nauka. Glavnaja redakcija vostochnoj literatury [in Russian].
- Halapsis, A. V. (2017). *Zerkalo Klio: Metafizicheskoe postizhenie istorii [Clio's Mirror: A Metaphysical Understanding of History]*. Dnepr: Serednjak T.K. [in Russian].
- Cvetaeva, M. I. (1988). *Sochinenija [Essays]*. (Vol. 2). Moskva: Hudozhestvennaja literatura [in Russian].
- Jung, Karl. (1995). *Psihologicheskie tipy [Psychological types]*. Sankt-Peterburg: Juventa; Moskva: Progress-Univers [in Russian].
- Jaspers, Karl. (1997). *Obshhaja psihopatologija [General psychopathology]*. Moskva: Praktika [in Russian].

Мурашкін Михайло

Доктор філософських наук, професор
Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ
49005, Дніпро, просп. Гагаріна, 26

Email: michailmurashkin@gmail.com

Murashkin Michail

Doctor of Philosophical Sciences, Full Prof.
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin Ave., Dnipro, 49005, Ukraine

Цитування: Мурашкін, М. (2020) ІНШІЙ постмодерну (природа людини і релігійно-містична культура). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (5), 77–86. doi: 10.15421/172055

Citation: Murashkin, M. (2020). INSHYI postmodernu (pryroda liudyny i relihiino-mystychna kultura) [ANOTHER postmodern (human nature and religious mystical culture)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (5), 77–86. doi: 10.15421/172055

Стаття надійшла / Article arrived: 12.07.2020

Схвалено до друку / Accepted: 25.07.2020

Соціальна філософія та соціальна психологія: діалектика взаємовідносин

Петро Гнатенко, Інститут соціальної і політичної психології НАПН України

Сергій Шевцов, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Актуальність теми обумовлена тими постнекласичними процесами, у межах яких відбувається становлення сучасного наукового знання – стохастичність, сингулярність, інноваційність, міждисциплінарність тощо. Метою статті є прояснення концептуальних, історико-філософських, методологічних точок перетину соціальної філософії та соціальної психології як двох сфер соціально-гуманітарного знання. Висновки. Показано, що з концептуальної точки зору обидві сфери являють собою складні дослідницькі системи, які поєднують різноманітні – філософські та психологічні, аксіологічні та онтологічні, гносеологічні та світоглядні питання. З'ясовано, якщо соціальна психологія спрямована на класи індивідуальних та надіндивідуальних явищ, то соціальна філософія – на загальнолюдські засади цивілізаційного існування та розвитку суспільства як цілісної системи крізь призму людини та самоцінності гуманістичних пріоритетів. У цьому контексті встановлено, що соціальна філософія може виконувати функції метатеорії у межах певного варіанту соціальної психології, оскільки соціальна філософія здатна здійснювати рефлексивну функцію щодо світоглядних засад соціально-психологічного пізнання. Досліджено, що з історико-філософської точки зору взаємодія соціальної філософії та соціальної психології на некласичному етапі розвитку наукового знання (з другої половини XIX ст.) спостерігається їх розмежування і виокремлення останньої у самостійну сферу дослідження, а на постнекласичному етапі (з другої половини XX ст.) виникають умови для їх міждисциплінарного діалогу. Усвідомлено, що з методологічної точки зору, соціальна філософія та психологія виходять з того, що сучасний світ є відкритим, плюралістичним, неповним (відомий принцип К. Геделя), релятивним. Тому від класичних методів, які базуються на фундаменталізмі і нормативізмі, ці наукові галузі спрямовані на дослідження сингулярних явищ, відкритих систем, у яких є завжди присутнім елемент невизначеності і де у низці випадків панують флуктуаційні процеси.

Ключові слова: соціальна філософія, соціальна психологія, некласична думка, постнекласична думка, методологія, міждисциплінарність, сингулярність, експериментальність

Social philosophy and social psychology: dialectic of interaction

Petrol Gnatenko, Institute of Social and Political Psychology NAES of Ukraine

Sergiy Shevtsov, Oles Honchar Dnipro National University

Actuality of the article's topic based on post-non-classical processes of the becoming of contemporary scientific knowledge – stochastics, singularity, innovative, interdisciplinarity etc. The article's aim is clarification of conceptual, historical-philosophical, methodological points of crossing of social philosophy and social psychology as two spheres of social-humanitarian knowledge. Conclusions. Showed, these two spheres are complexity researching systems, combined different – philosophical and psychological, axiological and ontological, gnoseological and world-outlook questions from the conceptual point of view. Understood, social psychology is directed on researching of two different classes – individual and overindividual phenomenon and social philosophy is directed on universal foundations of civilization existence and development of a society as a whole system through the human being and values of humanitarian priorities. In this contest, founded, social philosophy can make functions of metatheory in boundaries of a determined variant of social psychology, because of social philosophy can carry on reflective function regarding world-outlook foundations of social-psychological knowledge. Researched, from the historical-philosophical point of view on the non-classical period (from the second half of the 19th) we can observe difference of social-philosophical and social-psychological knowledge and on the post-non-classical period (from the second half of the 20th) we can see manifestations of conditions for the interdisciplinary dialogue. Understood, from the methodological point of view social philosophy and social psychology have the same ontological optics: contemporary world is open,

plural, incomplete (famous K. Gödel's principle), relative. That's why from classical methods, based on fundamentalism and normativeness, these spheres are directed on researching of singular phenomenon, open systems, which have elements of uncertainty.

Keywords: *social philosophy, social psychology, non-classical thinking, post-non-classical thinking, methodology, interdisciplinarity, singularity, experimentalism*

Социальная философия и социальная психология: диалектика взаимодействия

Петр Гнатенко, Институт социальной и политической психологии АПН Украины
Сергей Шевцов, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Актуальность темы обусловлена теми постнеклассическими процессами, в границах которых происходит становление современного научного знания – стохастичность, сингулярность, инновационность, междисциплинарность и т. д. Цель статьи – прояснение концептуальных, историко-философских, методологических точек пересечения социальной философии и социальной психологии как двух сфер социально-гуманитарного знания. Выводы. Показано, что с концептуальной точки зрения обе сферы представляют собой сложные исследовательские системы, объединяющие различные – философские и психологические, аксиологические и онтологические, гносеологические и мировоззренческие вопросы. Уяснено, что социальная психология направлена на исследование классов индивидуальных и сверхиндивидуальных явлений, тогда как социальная философия – на общечеловеческие основания цивилизационного существования и развития общества как целостной системы сквозь призму человека и самооценности гуманистических приоритетов. В этом контексте установлено, что социальная философия способна выполнять функции метатеории в границах определенного варианта социальной психологии, поскольку социальная философия способна осуществлять рефлексивную функцию относительно мировоззренческих оснований социально-психологического знания. Исследовано, что с историко-философской точки зрения на неклассическом этапе развития научного знания (со второй половины XIX в.) наблюдается разделение социально-философского и социально-психологического знания, а на постнеклассическом (со второй половины XX в.) возникают условия для их междисциплинарного диалога. Осознано, что с методологической точки зрения, социальная философия и психология исходят из того, что современный мир является открытым, плюралистичным, неполным (известный принцип К. Геделя), релятивистским. Поэтому от классических методов, которые основаны на фундаментализме и нормативизме, эти области знания направлены на исследование сингулярных явлений, открытых систем, в которых всегда есть элемент неопределенности и в ряде случаев господствуют флуктуационные процессы.

Ключевые слова: *социальная философия, социальная психология, неклассическая мысль, постнеклассическая мысль, методология, междисциплинарность, сингулярность, экспериментальность*

Актуальність роботи.

Побудова матеріалу даної статті базується на двох протилежних припущеннях. З одного боку, є відома думка І. Канта про те, що наука повинна оберігати власні межі, оскільки їх розмивання негативно відображається на якості наукового знання. Це – класичний підхід, реалізований у проекті «Критики чистого розуму», де важливим було встановлення меж теоретичного пізнання світу у протилежність практичному відношенню до нього. З іншого боку, сучасний стан існування наукового знання характеризується як постнекласичний і для нього притаманні

такі риси, як міждисциплінарність, інноваційність, креативність, комунікативність та водночас увага до стохастичних процесів, які відбуваються у сучасному суспільному житті з її ірраціональністю, непередбачуваністю, невизначеністю.

В усвідомленні складних реалій сьогодення соціальна філософія та соціальна психологія йдуть певним чином пліч-о-пліч, їх взаємодія грає важливу роль для розвитку таких різних напрямків як постколоніальні студії, соціальна синергетика, соціальна робота тощо.

Ступень наукової розробки проблеми. Відомо, що взаємодія соціальної філософії

та соціальної психології містить три періоди. У першому – з VI ст. до н. е. до середини XIX ст. – спостерігається період накопичення знань та існування соціальної психології у межах соціальної філософії. Насправді, якщо ми звернемось до соціально-філософських праць Платона, Аристотеля, Августина Аврелія, Н. Макіавеллі, Т. Мора, Т. Кампанелли, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Г. В. Ф. Гегеля, М. Штірнера, К. Маркса, О. Конта тощо, то поряд з суто філософськими питаннями (що є добро, справедливість, влада та ін.) ми виявимо і психологічні питання (вплив на свідомість, здатність до сприйняття тих, чи інших ідей, проблематика вікових змін тощо). На другому етапі – з середини XIX ст. до першої третини XX ст. – соціальна психологія виокремлюється з філософії у самостійну галузь знання і для неї є притаманним описовий характер. Тут важливими, з одного боку, є праці А. Бена, Г. Спенсера, М. Лацаруса, Х. Штейнтала, В. Вундта, К. Штумпфа, К. Бюлера тощо, а з іншого – Е. Гуссерля, А. Райнаха, А. Пфендера та ін. Нарешті, на третьому етапі, починаючи з 20-х рр. XX ст., соціальна психологія стає емпіричною наукою, завдяки працям В. Макдугалла, Е. Росса, В. Меде, Ф. Олпорта, М. Вергеймера, К. Коффки, В. Келера, В.Дж. Сідіса тощо. І саме тут виникають можливості для міждисциплінарного діалогу як в окремих межах соціальної філософії та психології, так і в їх взаємодії.

Мета статті – прояснення концептуальних, історико-філософських, предметних, методологічних точок перетину соціальної філософії та соціальної психології як двох сфер соціально-гуманітарного знання.

Виклад основного матеріалу.

Перш за все визначимось з певними концептуальними межами обох наукових напрямків. В. Андрущенко визначає соціальну філософію наступним чином: «Це – світоглядно-методологічна наука, яка вивчає загальнолюдські засади цивілізаційного існування та розвитку суспільства як цілісної системи крізь призму людини та самоцінності гуманістичних пріоритетів, через співвідношення головних чинників життєдіяльності людей в історичному просторі та часі» (Андрущенко, 2000, с. 17). У цьому визначенні предмета соціальної філософії для нас важливим є те, що в ньому зроблено акцент про загально-

людські засади цивілізаційного існування та розвитку суспільства, як цілісної системи, крізь призму людини. Це зауваження є дуже важливим, оскільки йдеться про конкретну людину з її почуттями, емоціями, врешті, з її індивідуальною психологією.

У свою чергу, енциклопедичний підхід до соціальної філософії такий, що вона являє собою певний розділ філософії, що певним чином описує якісну своєрідність суспільства, його закони, соціальні ідеали, генезис та розвиток, долю та перспективи, а також логіку соціальних процесів. Домінантною рисою соціальної філософії як сукупності соціально-нормативних вчень можна вважати встановлення норм суспільного життя, але ж не розглядання її у конкретній дійсності (Гнатенко, 2017, с. 1021).

Також існує визначення соціальної філософії як автономної дослідницької галузі, яка аналізує суспільство, історію та людину як суб'єкта діяльності і соціокультурних взаємодій (Момджян, 2010 с. 609). При цьому виокремлюються два типи соціальної філософії. З одного боку, це – вальюативна або ціннісна соціальна філософія, яка міркує про сенс людського існування у суспільстві та історії, обговорює бажані форми суспільного життя, можливого визначення історії та норм гідного існування, що відповідають вищим, за точкою зору того, чи іншого філософа, цінностям людського буття. З іншого боку, існує рефлексивна соціальна філософія, яка займається аналізом сутності та існування соціальної реальності як певної підсистеми цілісного світу. Тобто рефлексивна соціальна філософія досліджує суспільство, історію та людину в аспекті суцього – власної логіки їх існування, яка не завжди залежить від ціннісних переваг суб'єкту і є об'єктом знання, що підлягає верифікації. Узагалі однією з найважливіших проблем соціальної філософії є прояснення субстанційної основи суспільного життя, яка надає соціетальні властивості її різноманітним суб'єктам, об'єктам, організаційним проявам, обумовлює їх якісну самото (Момджян, 2010 с. 609).

Звернемось до визначення соціальної психології. М. Слюсаревський визначає соціальну психологію як наукову дисципліну, що вивчає: «не зовнішні вияви соціальної

поведінки і взаємодії, а «прихований» за ними особливий клас психічних явищ... одні з цих явищ є індивідуально локалізованими, інші – надіндивідуальними... вони можуть бути зумовлені як взаємодією, спільною діяльністю людей, так і їхньою одвічною, «позаінтеракційною», успадкованою єдністю» (Слюсаревський, 2018, с. 33). Звідси витікає концепт соціально-психологічного мислення, яке «спрямовано на пізнання та опанування індивідуальних і надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки» (Слюсаревський, 2018, с. 34).

Якщо ми оглянемо артикульовані вище визначення соціальної філософії та психології, то можемо спостерігати їх комплементарність. Якщо соціальна філософія вивчає загальнолюдські засади цивілізаційного існування та розвитку суспільства як цілісної системи крізь призму людини, то ці засади неможливо усвідомити поза дослідженням класу психічних явищ, які мають індивідуально та надіндивідуально локалізований вимір у межах даного суспільства. З іншого боку, дослідження саме цих класів психологічних явищ допомагає усвідомленню якісної своєрідності певного суспільства, його законів, ідеалів. Скажімо, у країну з монархічним та патерналістським укладом життя дуже важко інкорпоровати речі, пов'язані з ліберально-демократичними ідеями, цінностями (ринкова економіка, громадянське суспільство, верховенство права, персонорієнтованість тощо). Тобто вони можуть експліцитно декларуватись, але ж імпліцитно залишаться на рівні певних декларацій, оскільки все, що пов'язано зі змінами у менталітеті громадян, має дуже складний і далеко неоднозначний характер.

Торкаючись історико-філософського аспекту взаємодії соціальної філософії та соціальної психології, зосередимось на останніх двох етапах, що були позначені у ступені наукової розробки проблеми. З другої половини XIX ст. по першу третину XX ст. відбувається відокремлення соціальної психології від соціальної філософії. На нашу думку, це обумовлено і інспіровано, з одного боку, загальною ситуацією у науко-

вому знанні, а з іншого – внутрішніми особливостями розвитку соціально-філософського та соціально-психологічного знання.

Загальна ситуація у науковому знанні у цей період пов'язана з виникненням неklasичного типу мислення, появою нових об'єктів дослідження, зміною норм, ідеалів, методів дослідження. Ньютоніанська механістична картина світу перестала бути тотальною. На межі XIX–XX ст. відбувається розрізнення природничо-наукового та гуманітарного знання і взагалі у цей час диференційні процеси починають панувати у сайєнтистському ставленні до світу. У філософії гегелівський спекулятивний тип мислення втратив свій авторитет і як наслідок спостерігається поворот філософії не лише до емпіричних та описових методів, а взагалі до психологічної проблематики. Це відома ситуація, коли на межі XIX–XX ст. у Германії кафедри філософії перейменовувались або очолювались представниками психологічних наук. У поверненні інтересу до філософії та водночас наданні нового поштовху психологічному знанню відіграв феноменологічний рух, починаючи з Ф. Брентано, К. Штумпфа і особливо Е. Гуссерля, А. Пфендера, А. Райнаха, М. Шелера тощо (Шпигельберг, 2002).

Соціальна психологія включила в себе розгляд теорії психології народів, видатними представниками якої були німецькі вчені XIX ст. філософ М. Лацарус та мовознавець Г. Штейнталь. Народна психологія розглядається ними у трьох різних аспектах: психологічному, антропологічному та історичному. Розглядаючи народну психологію з психологічної точки зору, вони стверджують, що людина від природи покликана жити в суспільстві, тільки в суспільстві з собою подібними, людина може реалізувати свої людські можливості, стати тим, ким вона покликана бути, а це відбувається лише внаслідок впливу на нього суспільства. Істинно людське життя, духовна діяльність можлива лише у суспільстві, коли людина спілкується з собі подібними. Дух є продуктом людського суспільства, а духовна діяльність, у свою чергу, виступає істинним життям і призначенням людини.

З точки зору М. Лацаруса і Г. Штейнтала: «Індивідуум є предмет індивідуальної психології; продовження цієї психології

складає психологія суспільної людини або людського суспільства, яку ми називаємо народною психологією» (Штейнталь, с. 88–89). У цих словах фактично знаходиться зміст того явища, яке у XX ст. отримало назву «соціальна психологія», хоча в їх часи вона не набула наукового статусу і містила в собі деякі термінологічні і психологічні неточності. Людство, як пишуть німецькі вчені, поділяється на народи, і цей поділ повинна довести народна психологія. При цьому народна психологія не виключає зі свого розгляду жодного народу, жодного інституту людського суспільства. Таким чином, поряд з наукою про дух індивіда виникає наука про дух народу, тобто вчення про елементи і закони духовного життя народів. Завдання цієї нової науки полягає в тому, щоб пізнати психологічну сутність духу народу і його діяльність, відкрити закони, за якими внутрішня духовна діяльність народу – у житті, мистецтві та науці – розпочинається, піднімається, поглиблюється або помирає – показати причини – початок, розвиток та падіння особистості народу.

До витоків соціальної психології також відноситься філософсько-психологічні пошуки В. Вундта у діапазоні від етнічної до експериментальної психології. В. Вундт полемізує з М. Лацарусом і Г. Штейнталем щодо предмету психології народів. З його точки зору психологічні особливості індивідів не співпадають з психологічними особливостями народів, тут необхідно повернення до мови, міфів. Саме у цьому контексті психологія народів взаємодіє з естетикою, філософією, філософією релігії, а також з філософією історії.

Наступним кроком у становленні соціально-психологічного знання є психологія мас Г. Лебона та Г. Тарда. Перш за все, Г. Лебон зупиняється на аналізі слова «натовп», зазначаючи, що під цим словом розуміють збори індивідів незалежно від їх національної та професійної приналежності, а також незалежно від того, яка мета цього зібрання. Проте цілком інший сенс набуває зміст поняття «натовп», коли ми його вживаємо у психологічному аспекті. Г. Лебон відзначає, що за певних умов і лише за цих умов зібрання людей репрезентує цілком нові риси, що відрізняються від тих, які характеризують окремих індивідів, що

входять до складу цього зібрання. Свідома особистість зникає, причому почуття та ідеї всіх окремих одиниць, що складають ціле, та має назву «натовп» приймає один і той самий напрямок. Г. Лебон показує, що можуть бути різні категорії натовпу. Проте якими б не були індивіди, які складають натовп, якими б не був їх спосіб життя, занять, їх характер чи розум, їх перетворення в натовп достатньо для того, щоб у них створився образ колективної душі, що змушує їх почувати, думати і діяти цілком інакше, ніж думав би, діяв і чув кожний з них окремо. Дії натовпу непередбачувані, його поведінка непередбачувана, тому натовпом дуже важко керувати. Імпульсивність натовпу визначає й інші риси його поведінки. Серед них – заперечення можливості колізій між бажанням натовпу і реалізацією цих бажань. У цьому відношенні він подібний первісному дикуну. Кількісний фактор створює ілюзію безмежної могутності натовпу. У натовпі дурень і вчений однаковою мірою позбавляються здатності до спостережень. Усе це призводить до того, що натовп однобічно сприймає оточуючу діяльність. Домінуюче функціонування несвідомого зумовлює перебільшення ролі почуттів. Ситуація ускладнюється ще й тим, що сила почуттів збільшується через відсутність відповідальності.

Г. Тард, як і Г. Лебон, ставить питання про те, яким саме чином формується натовп, яким чином маса людей абсолютно індивідуальних один до одного з'єднуються в одне ціле, створюють єдиний ланцюг, діють в одному і тому напрямку, в одному і тому самому плані. За Г. Тардом, це відбувається завдяки симпатії, завдяки дії сил, що направлені на дію у повному напрямку. Він справедливо зазначає, що якою би не була законною та мета, яка створює натовп, поява останнього безсумнівно є кроком назад у соціальній еволюції, оскільки, чим тісніший соціальний зв'язок, тим більше він стає випадковим. Усі ці люди, на думку Г. Тарда, між якими, як кров між клітинками нашого організму, циркулює екзальтоване почуття їх солідарності, що є наслідком їх взаємного збудження – усі вони одразу стають цілком чужими останньому людству, які не входять в їх групу, стають не здатними співчувати стражданню інших людей, які нещодавно були їх братами і співвітчизниками, а тепер

стали для них цілком чужими або навіть ворогами, здатними лише для того, щоб їх вбивати або грабувати.

Третій період становлення соціальної психології у якості експериментальної науки відбувається, починаючи з 20-х рр. XX ст. до сьогодні. І тут необхідно відзначити, що цей процес відбувається на тлі таких фундаментальних процесів, як виникнення поряд з класичним та некласичним, постнекласичного типу раціональності з його увагою об'єктів, що знаходяться у постійному становленні, тобто потребують урахування таких властивостей, як сингулярність, саморегуляція, дисипація, емерджентність тощо. Сьогодні у кризовому стані перебуває методологія як класична, так і некласична, оскільки нові предметні поля вимагають пошуку нових засобів дослідження. Саме про це йдеться у праці Дж. Ло «Після методу: безлад і соціальна наука» (2015).

На сучасному етапі соціальна психологія має яскраво виражений експериментальний характер і являє собою сукупність різноманітних дослідницьких програм (якщо використати концепт І. Лакатоса): проекти В. Меде, Г. Олпорта, Дж. Морено, Дж. Г. Міда, Т. Куна тощо. Кажучи про різноманітність напрямків у сучасному соціально-психологічному знанні, звернемось до фундаментальної колективної монографії «Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку» (2018). У підрозділі «Теорії соціальної психології» видатний вітчизняний дослідник соціальної психології М. Слюсаревський виокремлює десять найрезонансніших наукових ідей, якими займається соціальна психологія: атитюда як пояснювального принципу саморегуляції соціальної поведінки; динамічного цілого як засадничого принципу інтерпретації групових інтересів; лібідо як принципу пояснення феноменів групового лідерства і солідарності членів групи; комфортності/нонкомфортності як вихідного пункту теоретизувань із приводу соціального впливу в групі; групоцентризму як пояснювального принципу теорій міжгрупових відносин; символічно опосередкованої комунікації та соціальної ролі як центральних концептів теорії структури особистості, рольової поведінки і референтної групи; колективного та соціального не-

свідомого як джерела теоретичних уявлень про надперсональні регулятори індивідуальної та масової поведінки; позитивних і негативних підкріплень як способу пояснення та модифікації соціальної поведінки; здорового глузду («наївної психології») як підґрунтя теорії соціального пізнання; конструювання реальності як основи альтернативних соціально-психологічних теорій (Слюсаревський та ін, 2015, с. 72–73). Навколо цих десяти ідей групуються понад п'ятидесяти сучасних шкіл соціальної психології.

Соціальна філософія є органічною частиною філософії як такої. Усі процеси, що відбуваються у філософії взагалі на сучасному етапі, знаходять своє відображення і в соціально-філософській думці. На сучасному етапі спостерігається стільки шкіл та напрямків, кількість яких перевищує весь попередній період існування філософського знання. Умовно сучасна філософія розподіляється на сайєнтичну (англ. science – наука) та антропологічну. У межах першої можна казати про соціально-філософську думку неокантіанства (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, Е. Кассіер), неогегельянства (О. Кожев, Ж. Іпполіт), позитивізму (Т. Парсонс, Р. Мертон) неопозитивізму, еволюційної епістемології (К. Поппер, С. Тулмін, І. Лакатос) тощо. У межах другої артикулюються соціально-філософські думки феноменології (А. Шюц, А. Сікурел, Б. Вальденфельс), герменевтики (Г. Ноль, П. Рікер), психоаналізу (А. Адлер, В. Райх, Г. Маркузе, Ж. Лакан), екзистенціалізму (К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Г. Марсель), структуралізму (К. Леві-Строс, Ц. Тодоров, У. Еко), постструктуралізму (Р. Барт, Ж. Бодрійяр, Ж. Делез, М. Фуко), комунікативної філософії (К.-О. Апель, Ю. Габермас). Тому і соціальна психологія, і соціальна філософія є виразами плюралізму, відкритості світу, його принципової неповноти, згідно з К. Геделем, та релятивізму.

Методологічні особливості соціальної філософії та психології визначаються особливостями дослідницького предметного поля. І тут потрібно відмітити, що з визначенням цього поля в обох напрямках є значні труднощі.

На думку В. Москаленко, можна виокремити кілька показників, які є спільними для різноманітних тлумачень предмету соціальної

психології: по-перше, це – індивід, як одиниця аналізу, по-друге, це – вплив на індивіда інших індивідів, по-третє, це – відповідність предмету правилам особливого способу пізнання. Але ж ці спільні показники не відміняють тих обставин, на які вказує М. Слюсаревській, міркуючи про складність предмету соціальної психології (Слюсаревський та ін., 2015, с.18–22). Перефразовуючи Б. Рассела, можна висловитись, що соціальна психологія є нічийною землею між психологією та соціологією: вона виникла на перетині обох цих напрямків, але ж не зводиться до жодного з них, а будь-які спроби цього зведення є редукціонізмом. Справа у тому, що поняття «психічні явища» не передає всі нюанси, які складають предметне коло соціальної психології: індивідуальні психічні явища потребують власних специфічних методів дослідження, а у разі надіндивідуальних психічних явищ – групових, колективних, масових потрібно ураховувати їх знакову (символічну, семіотичну) природу. Звідси пригадані вище понад п'ятдесят наукових шкіл у галузі соціальної психології: бігевіористська школа атитюда (Е. Богардус, Л. Бернард), школа функціонального підходу (Г. Келмен, Д. Кац), дуального процесу (Р. Петті, Дж. Касіоппо), групової динаміки (К. Левін), продуктивної групи (І. Стайнер, А. Інгер), групового лідерства (З. Фройд), соціального впливу меншості (С. Московічі), впливу групової більшості (С. Аш), символічного інтеракціонізму (Дж. Мід) тощо.

Соціальна психологія має яскраво виражений емпіричний та експериментальний характер і використовує низку методів та методик. Поряд з такими класичними методами, як спостереження, експеримент, аналіз документів, узагальнення незалежних характеристик, опитування, тестування, існують методики вивчення соціальних відносин і взаємозв'язків, вивчення різних видів спілкування, діагностики соціальних конфліктів, вивчення національно-психологічних особливостей людей, сімейних відносин, соціально-психологічна діагностика особистості, масових та інших соціально-психологічних явищ.

Сучасна соціальна філософія також має міждисциплінарний характер. Справа у

тому, що у коло соціальної філософії падають такі різноманітні сфери культури як історія, економіка, право, політика, екологія тощо. І таким чином, соціальна філософія містить низку наукових полів: соціальна онтологія, соціальна гносеологія або епістемологія, соціальна аксіологія, соціально-філософська антропологія, історіософія тощо. Тому і в соціальній філософії ми спостерігаємо мозаїку методологій: поряд з класичною позитивістсько-марксистською методологією існують неокантіанська, веберіанська, герменевтична, феноменологічна, структуралістська, постструктуралістська тощо.

Висновки.

Діалектика взаємодії соціальної філософії та соціальної психології розкрита у концептуальних, історико-філософських, предметних, методологічних точок їх перетину. З концептуальної точки зору обидві сфери соціально-гуманітарного знання являють собою складні дослідницькі системи, які поєднують у собі різноманітні – філософські та психологічні, аксіологічні та онтологічні, гносеологічні та світоглядні питання. Якщо соціальна психологія спрямована на класи індивідуальних та надіндивідуальних явищ, то соціальна філософія – на загальнолюдські засади цивілізаційного існування та розвитку суспільства як цілісної системи крізь призму людини та самоцінності гуманістичних пріоритетів. У цьому контексті, соціальна філософія може виконувати функції метатеорії у межах певного варіанту соціальної психології, оскільки соціальна філософія здатна здійснювати рефлексивну функцію відносно світоглядних засад наукового пізнання.

Відносно історико-філософського зрізу взаємодії соціальної філософії та психології, окреслені останні два етапи їх співіснування, де спочатку на некласичному етапі розвитку наукового знання відбувається відокремлення соціальної психології у самостійну сферу дослідження (М. Лацарус, Г. Штейнталь, В. Вундт, Г. Лебон, Г. Тард тощо), а потім на постнекласичному етапі виникають умови для їх міждисциплінарного діалогу (В. Меде, Г. Олпорт, Дж. Морено, Дж.Г. Мід, Т. Кун, Дж. Ло тощо).

З методологічної точки зору, соціальна філософія та психологія виходять з того, що сучасний світ є відкритим, плюралістичним, неповним (відомий принцип К. Геделя), релятивним. Тому від класичних методів, які базуються на фундамен-

талізмі і нормативізмі, ці наукові галузі спрямовані на дослідження сингулярних явищ, відкритих систем, у яких є завжди присутнім елемент невизначеності і де у низці випадків панують флуктуаційні процеси.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Андрушенко В. П. Історія соціальної філософії (західноєвропейський контекст). Київ : Тандем, 2000. 416 с.
 Гнатенко П. И. Национальная психология : монография. Днепропетровск : Поліграфіст, 2000.
 Гнатенко П. И. Психология агрессивности человека : монография. Киев : Наукова думка, 2017. 171 с.
 История философии: Энциклопедия. Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002. 1376 с.
 Ло Дж. После метода: беспорядок и социальная наука. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2015. 352 с.
 Момджян К. Х. Социальная философия. *Новая философская энциклопедия в 4-х т.* Т. 3. Н–С. Москва : Мысль, 2010. С. 609–611.
 Основи соціальної психології / за ред. М.М. Слюсаревського. Київ : Талком, 2018. 580 с.
 Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку / М. Слюсаревський, В. Жовтянська, О. Суший, В. Татенко та ін. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 296 с.
 Шпигельберг Г. Феноменологическое движение. Историческое введение. Москва : Логос, 2002. 608 с.
 Штейнталь Х., Лацарус М. Мысли о народной психологии / пер. с нем. П. Гильтебрандта. *Филологические записки*. Вып. I, II, V. Воронеж, 1864.
 Barrett Jacob. Social Reform in a Complex World. *Journal of Ethics & Social Philosophy*, April. 2020. Pp. 103–132.
 Ellemers Naomi. Morality and the Regulation of Social Behavior. London. Routledge, 2017. 292 p.
 Lukes Steven. Power, Truth and Politics. *Journal of Social Philosophy*. Special 50th Anniversary Issue. 2019. Pp. 562–576.
 Mario Gregory R. The Psychology of Human Values. London. Routledge, 2016. 308 p.
 Peels Rik (Ed.). Perspective on Ignorance from Moral and Social Philosophy. 2017. 245 p.
 Verkuyten Maykel. The Social Psychology of Ethnic Identity. London. Routledge, 2018. 336 p.

REFERENCES

- Andrushenko, V. P. (2000). *Ístoriya sotsial'noĭ filosofii (zakhidnoĕvropeys'kiy kontekst) [The history of social philosophy (Western European context)]*. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].
 Gnatenko, P. I. (2000). *Natsional'naya psikhologiya [National psychology]*. Dnepropetrovsk: Poligrafist [in Russian].
 Gnatenko, P. I. (2017). *Psikhologiya agressivnosti cheloveka [Psychology of human aggression]*. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
Istoriya filosofii: Entsiklopediya [History of Philosophy: Encyclopedia]. (2002). Minsk: Interpresservis; Knizhnyy Dom [in Russian].
 Law, J. (2015). *Posle metoda: besporядok i social'naya nauka [After method: Mess in Social Science Research]*. Moscow: Izdatel'stvo Instituta Gaydara [in Russian].
 Momjan, K. H. (2010). Social'naya Filosofia [Social Philosophy]. *Novaya Filosofskaya enciklopediya v 4 t. – New Philosophical Encyclopedia in 4 volumes*. (pp. 609–611). Moscow: Mysl' [in Russian].
 Slyusarevs'kyi, M. M. (2018). *Osnovy sotsial'noyi psykholohiyi [Fundamentals of Social Psychology]*. Kyiv: Talkom [in Ukrainian].
 Slyusarevs'ky, M., Zhovtyans'ka, V., Sushyj, O., & Tatenko, V. et al. (2018). *Social'no-psyhologichne myslennya: geneza, osnovni formy ta perspektyvy rozvytku [Social-Psychological Thinking: genesis, basic forms and prospects of development]*. Kropyvnyts'ky: Imeks-LTD [in Ukrainian].
 Shpigel'berg, G. (2002). *Fenomenologicheskoe dvizhenie. Istoricheskoe vvedenie [Phenomenological Movement. Historical Introduction]*. Moscow: Logos [in Russian].
 Shteyntal', Kh., & Latsarus, M. (1864). *Mysli o narodnoy psikhologii [Thoughts on the folk psychology]*. *Filologicheskiye zapiski – Philological notes*. (No. I, II, V). Voronezh [in Russian].
 Barrett, J. (2020). Social Reform in a Complex World. *Journal of Ethics & Social Philosophy*, April, 103–132.
 Ellemers, N. (2017). *Morality and the Regulation of Social Behavior*. London. Routledge.
 Lukes, S. (2019). Power, Truth and Politics. *Journal of Social Philosophy*. Special 50th Anniversary Issue, 562–576.

- Mario Gregory, R. (2016). *The Psychology of Human Values*. London. Routledge.
Peels, R. (Ed.). (2017). *Perspective on Ignorance from Moral and Social Philosophy*.
Verkuyten M. (2018). *The Social Psychology of Ethnic Identity*. London. Routledge.

Гнатенко Петро

Доктор філософських наук, професор
Інститут соціальної і політичної психології
НАПН України

Email: ulysses1967@gmail.com

Gnatenko Petro

Doctor of Philosophical Science, Full Prof.
Institute of Social and Political Psychology NAES
Ukraine

Шевцов Сергій

Доктор філософських наук, професор
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Email: ulysses1967@gmail.com

Shevtsov Sergiy

Doctor of Philosophical Science, Full Prof.
Oles Honchar Dnipro National University

ORCID: 0000-0002-2187-5936

Цитування: Гнатенко, П., & Шевцов, С. (2020) Соціальна філософія та соціальна психологія: діалектика взаємовідносин. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (5), 87–95. doi: 10.15421/172056

Citation: Gnatenko, P., & Shevtsov, S. (2020). Rol filosofii prava v formuvanni svidomosti suspilstva suchasnoi formatsii [Sotsialna filosofiia ta sotsialna psykholohiia: dialektyka vzaiemovidosyn]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (5), 87–95. doi: 10.15421/172056

Стаття надійшла / Article arrived: 13.07.2020

Схвалено до друку / Accepted: 28.07.2020

Концепция Л. Н. Толстого о непротавлении злу насилием и её духовная направленность

Вячеслав Кузьменко, Днепропетровский государственный университет внутренних дел

По мнению Л. Толстого, сущность человека заключается в осознании противоречия между присущей ему жаждой жизни и неизбежностью смерти. В «Исповеди» Л. Н. Толстой пишет, что возможность духовного поиска выхода из существующей дилеммы заключается в осознании православной веры. Однако многие люди не сразу приходят к «вере». Подход человека к осознанию этого противоречия – высшая духовность. Именно в «вере» человек способен избавиться от мыслей о развращении души и, соответственно, перестать совершать зло и не может противостоять злу с помощью насилия.

По словам Л. Толстого, к которому он приходит, любовь заключена в сердце человека. Это положение было понято не только богословами, но и философами, оно яркое, жизнеутверждающее, как утверждает мыслитель, положение любви в человеческом сердце раскрывается в заповедях Христа.

В «Исповеди» Л. Н. Толстой пишет, что пришел к проблеме непротавления злу через пятьдесят лет. Хотелось бы отметить, что он косвенно решает это как в романе «Война и мир», так и в романе «Анна Каренина». Указанная проблема всегда актуальна для него. Вспомните изображения капитана Тушина и Анатолия Курагина. Автор не против, но полностью их разводит. Противоречивым, однако, живущим в «любви» представляется и образ Безухова. То же самое можно сказать и о Вронском, и об Анне Карениной, и о ее муже. Но мыслитель обратился непосредственно к проблеме непротавления злу через пятьдесят лет. Об этом наглядно свидетельствуют его религиозные, публицистические и художественные произведения.

Может ли человек, живущий в состоянии ненасилия, в состоянии любви к своим соседям, быть вовлеченным в решение проблем личной жизни, или вера нуждается в этом наверняка. Мыслитель отвечает на этот вопрос в исповеди. Отметим, что Л. Н. Толстой решает проблему непротавления злу во всей его полноте, как он утверждает, под влиянием знаний и жизненного опыта, под влиянием всего, что ему дано с детства.

Ключевые слова: сущность бытия человека, непримиримое осознание, период, противоречие, жажда жизни, неотвратимость смерти, духовный поиск, постижение православной веры, высшая духовность

L. N. Tolstoy's concept of non-resistance to evil by violence and its spiritual orientation

Viacheslav Kuzmenko, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

According to L. Tolstoy, the essence of human being consists in the realization of the contradiction between his inherent thirst for life and the inevitability of death. In "Confession", L. N. Tolstoy writes that the possibility of a spiritual search for a way out of the existing dilemma consists in comprehending the Orthodox faith. However, many people do not immediately come to "faith". A person's approach to the realization of this contradiction is the highest spirituality. It is precisely in "faith" that a person is able to get rid of thoughts about the corruption of the soul, and accordingly, stop committing evil, and is able not to resist evil with violence.

According to L. Tolstoy, to whom he comes, love is enclosed in the heart of man. This provision was understood not only by theologians, but also by philosophers, it is bright, life-affirming, as the thinker states, the position of love in the human heart is revealed in the commandments of Christ.

In "Confession", L. N. Tolstoy writes that he came to the problem of non-resistance to evil after fifty years. I would like to note that, implicitly, he solves it both in the novel "War and Peace" and in the novel "Anna Karenina". The indicated problem is always relevant for him. Recall the images of captain Tushin and Anatol Kuragin. The author does not oppose, but completely breeds them. Contradictory, however, living in "love" is represented and the image of Bezukhov. The same can

be said about Vronsky, and about Anna Karenina, and about her husband. But the thinker turned directly to the problem of non-resistance to evil after fifty years. This is clearly evidenced by his religious, journalistic and artistic works.

Can a person, living in a state of non-violence, in a state of love for his neighbors, be engaged in solving private life problems, or does faith need this for sure. The thinker answers this question in Confession. Note that L. N. Tolstoy solves the problem of non-resistance to evil in its entirety, as he claims, under the influence of knowledge and life experiences, under the influence of everything that has been given to him since childhood.

Keywords: *social philosophy, social psychology, non-classical thinking, post-non-classical thinking, methodology, interdisciplinarity, singularity, experimentalism*

Концепція Л. М. Толстого про непротівлення злу насильством та її духовна спрямованість

В'ячеслав Кузьменко, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

На думку Л. Толстого, сутність людини полягає в усвідомленні суперечності між притаманною йому спрагою життя та неминучістю смерті. У «Сповіді» Л. Н. Толстой пише, що можливість духовного пошуку виходу з наявною дилемою полягає у розумінні православної віри. Однак багато людей не одразу приходять до «віри». Підхід людини до усвідомлення цього протиріччя це найвища духовність. Саме завдяки «вірі» людина здатна позбутися думок про зіпсування душі і, відповідно, припинити чинити зло і не може протистояти злу насильством.

За словами Л. Толстого, до якого він приходить, любов укладена в серці людини. Це положення розуміли не лише богослови, але й філософи, воно яскраве, життєстверджуюче, як стверджує мислитель, положення любові в людському серці розкривається в заповідях Христа.

У «Сповіді» Л. Н. Толстой пише, що до проблеми непротівлення злу він прийшов після п'ятдесяти років. Я хотів би зазначити, що він неявно вирішує це як у романі «Війна і мир», так і в романі «Анна Кареніна». Вказана проблема для нього завжди актуальна. Згадаймо образи капітана Тушина та Анатолія Курагіна. Автор не виступає проти, але повністю їх розводить. Суперечливим, однак, таким, що живе у «любві», зображений і образ Безухова. Те саме можна сказати і про Вронського, і про Ганну Кареніну, і про її чоловіка. Але мислитель звернувся безпосередньо до проблеми непротівлення злу після п'ятдесяти років. Про це яскраво свідчать його релігійні, публіцистичні та художні твори.

Чи може людина, яка живе в стані ненасильства, у стані любові до ближніх, займатися вирішенням проблем приватного життя, чи віра потребує цього точно. Мислитель відповідає на це питання у Сповіді. Зауважимо, що Л. Н. Толстой вирішує проблему непротівлення злу в повному обсязі, як він стверджує, під впливом знань та життєвого досвіду, під впливом усього, що йому дано з дитинства.

Ключові слова: *сутність буття людини, непримиренне усвідомлення, період, протиріччя, жага до життя, невідворотність смерті, духовний пошук, осягнення православної віри, вища духовність*

Актуальность темы исследования.

По мысли Л. Н. Толстого, сущность бытия человека, но лишь это осознаётся им в определённый период жизни, состоит в неприменном осознании противоречия между присущей ему жаждой жизни и неотвратимостью смерти. В «Исповеди» Л. Н. Толстой пишет о том, что возможность духовного поиска выхода из сложившейся дилеммы состоит в постижении православной веры. Однако, к «вере» многие люди приходят не сразу. Подход человека к осознанию выхода из указанного

противоречия – это высшая духовность. Именно находясь в «вере», человек способен избавиться от мыслей о тлене души, а соответственно, перестать совершать зло, способен не противиться злу насильем.

По убеждению Л. Н. Толстого, к которому он приходит, в сердце человека заключена любовь. Указанное положение осмыслено не только теологами, но и философами, оно яркое, жизнеутверждающее, как утверждает мислитель, положение о любви в человеческом сердце раскрывается в заповедях Христа.

В «Исповеди» Л. Н. Толстой пишет о том, что к проблеме непротivления злу насиліем он пришёл после пятидесяти лет. Однако, хочется отметить, что подспудно он решает её и в романе «Война и мир», и в романе «Анна Каренина». Отметим – обозначенная проблема всегда для него актуальна. Вспомним лишь образы капитана Тушина и Анатоля Курагина. Автор не противопоставляет, но напрочь разводит их. Противоречивым, однако, живущим в «любви» представлен и образ Безухова. То же самое можно утверждать и о Вронском, и о Анне Карениной, и о её муже. Но напрямую к проблеме непротivления злу насиліем мыслитель обратился после пятидесяти лет. Об этом ярко свидетельствуют его религиозные, публицистические и художественные произведения.

Может ли человек, живя в состоянии ненасилія, в состоянии любви к ближним, заниматься решением частных жизненных проблем, или ему для этого непременно необходима вера. На этот вопрос мыслитель даёт ответ в «Исповеди». Отметим, что Л. Н. Толстой решает проблему о непротivлении злу насиліем во всей её полноте, как он утверждает, под влиянием знаний и опытов жизни, под влиянием всего того, что дано ему с детства.

Цель статьи – раскрыть, что указанная проблема могла быть осмыслена лишь человеком, находящимся в состоянии высшей духовности.

Укажем, что проблему, выдвинутую Л. Н. Толстым о непротivлении злу насиліем, рассматривали со своих позиций многие авторы. В. И. Гусев-Рощинец (2009); Балу Адин (1908); И. А. Ильин (2012; 2019); А. А. Гусейнов (1995; 2005); Г. А. Голубева (2007); И. В. Дмитриевская (2013); Д. Ю. Квитко (1928); М. А. Лукацкий (2018); Ю. И. Сохряков (2000); Б. В. Емельянов (2010); И. Г. Широкова (2006); Ван Ланьцзюй (2018); О. Н. Ордина (2008); А. Д. Сухов (2001); Н. Г. Иванов (2018); И. Н. Кубиков (1928); Н. Н. Гусев (1936); Я. С. Лурье (1993); Г. А. Талиашвили (1951); Б. В. Титлинов (1907); В. А. Пьецух (2008).

Многие из перечисленных выше авторов анализировали не только художественные, но и теоретические, публицистические, а также религиозные произведения мыслителя. Большинство из них сходится в мысли о

том, что непротivлению злу насиліем посвящено все творчество Л. Н. Толстого, особенно это выделяется после 1878 года.

Основной текст.

В начале «Исповеди» Л. Н. Толстой утверждает, что его сознательная жизнь началась с 18 лет, когда он ушел со второго курса университета. В это время Л. Н. Толстой, по его собственному признанию не верил уже ни во что, из того, чему его учили (Толстой, 1983, с. 106). В видении Л. Н. Толстого, о чём он так же сообщает в «Исповеди», его жизнь подразделяется на два этапа, второй начинается после пятидесяти лет. Каждый из этапов разительно отличаются друг от друга. По его мысли, речь идет об изменении, которое является духовным просветлением – о радикальной смене нравственных основ жизни.

Исходя из избранной цели статьи остановимся на нравственном основоположении жизни Л. Н. Толстого. Однако, вновь укажем, нас интересует вся жизнь мыслителя, поскольку подспудно он постоянно осознавал, что жизнь прекрасна, но она всё же конечна.

Время от времени, становясь старше, а соответственно, мудрее каждый человек по-своему оценивает прожитое, иногда давая различным эпизодам собственной жизни самые противоположные оценки. Сказанное зависит от множества разнообразных факторов. «Невольно мне представилось, что там где-то есть кто-то, который теперь потешается глядя на меня как я целые 30-40 лет жил, жил учась, развиваясь, возрастая, телом и духом, и как я теперь совсем окрепнув умом, дойдя до той вершины жизни, с которой открывается вся она, – как я дурак дураком стою на этой вершине, ясно понимая, что ничего в жизни и нет, и не было, и не будет. ... Я не мог придать никакого разумного смысла ни одному поступку моей жизни. Меня только удивляло то, как мог я не понимать этого в самом начале. Всё это так давно всем известно». (Толстой, 1983, с. 118). Можно осмысливать и переосмысливать лишь то, что уже прожил, лишь те знания, которые получил. Переосмысливая прожитую жизнь мы часто воспринимаем всё сизнова. Именно это и происходит с Л. Н. Толстым.

По утверждению приведенных в обзоре литературы авторов начало жизни Л. Н. Толстого было безоблачным. Он по

наследству получил титул графа, кроме того значительное материальное состояние. Однако после бурной молодости всегда наступает период успокоения, а соответственно, переосмысление прожитого. Сказанное ощущается уже в «Севастопольских рассказах».

Особо отметим, мыслитель, как и большинство представителей его писательского круга, был наделён уникальной способностью – анализировать происходящее в свете православных традиций. Вспомним лишь Безухова в период Бородинского сражения.

Можно смело заявить, что философствование Л. Н. Толстого – это философствование в рамках православной веры. Об этом он утверждает в поздних религиозных произведениях «Что такое религия и в чем сущность ее?» «Царство божие внутри нас», к которому он движется постепенно, шаг за шагом. Эти произведения родились не в одночасье. Можно заявлять о том, что мыслитель их выстрадал.

Он в постоянном поиске смысла жизни, того, что постичь до конца невозможно. Смысл жизни не в достижении своих краткосрочных целей. Он ни с чем несоизмерим, бесконечен. Человек не в состоянии приблизиться к пониманию бесконечности. Его существование на планете Земля ограничено, конечно. Именно об этом постоянно утверждает Л. Н. Толстой в своих произведениях. Как нам кажется его поздние религиозные произведения это всего лишь указание на завершение его творчества, завершение осмысления собственной многогранной жизни. «Мир живёт. В мире жизнь. Жизнь – тайна для всех людей. Один называет её бог, другие – сила. Всё верно – она тайна. Жизнь разлита во всё. Всё живёт вместе, и всё живёт – отдельно: живёт человек, живёт червь. (Эту отдельную живую жизнь наука называет организмами.) Это нелепое слово – неясное. То, что они называют организмом, есть сила жизни, обособленная местом и временем и неразумно заявляющая требование жизни общей для своей обособленности. Это обособление жизни само в себе носит противоречие. Оно исключает всё другое. Всё другое исключает его. Оно, кроме того, самого себя. Своим стремлением к жизни оно уничтожает себя: всякий шаг, всякий акт жизни есть умирание» (Толстой, 1986, с. 349). В указанном отрывке мыслитель не только раскрывает используемую учёными-естественниками

терминологию. Он раскрывает наше представление о безграничности жизни, о невозможности её полного осмысления каждым живущим на планете Земля человеком. В своём познании жизни мы непременно приходим к абсурду в её описании.

Следует особо выделить философско-педагогическую деятельность Л. Н. Толстого. Она, на наш взгляд утверждает принцип непротивления злу насилием. Педагогика, всегда стремление в будущее, утверждение жизни, способ приобщения к жизни нового поколения, способ социализации его в обществе.

Л. Н. Толстой с философской позиции осмысливает, что есть процессы обучения, образования, воспитания. Мыслитель приходит к этому, в нашем понимании, довольно рано, что непременно говорит о его высокой духовности. Можно смело утверждать, Л. Н. Толстой делает попытку конструирования дидактической системы.

В философско-педагогических построениях Л. Н. Толстого отражено видение человеческих способностей, единство чувственного и рационального, природного и духовного. Л. Н. Толстой одним из первых, после рождения науки Нового времени (XVII–XVIII столетий) показал необходимость философского осмысления педагогики в XIX столетии. В его представлении, основанием дидактических построений должны быть философские и научные представления о человеке.

Л. Н. Толстой принадлежит к числу тех мыслителей, которые не только заявили о существовании правил обучения, но и попытались их объяснить. Мыслитель стремился выявить правила управления развитием человека. Знание этих правил ставилось им в зависимость, в первую очередь, от определения антропологических особенностей человека.

Особо подчеркнём, содержание принципов обучения Л. Н. Толстого отлично от конструируемых в Новое время. На него оказало значительное влияние развитие науки первой половины XIX столетия. Система обучения, в его видении, должна учитывать в первую очередь национальные особенности культуры. «Школа есть одна из тех органических частей государства, которая не может быть рассматриваема и оцениваема отдельно, ибо достоинство её состоит только в большей или меньшей ответственности её ос-

новным частям государства. Школа хороша только тогда, когда оно осознала те основные законы, которыми живёт народ. Прекрасная школа для степной русской деревни, удовлетворяющая всем потребностям своих учеников, будет весьма плохая школа для парижанина, и самая лучшая школа XVII века будет самой дурной самой школой в наше время; и наоборот, самая плохая школа средних веков, в своё время была самой лучшей школы в наше время, ибо более соответствовала своему времени и стояла всё-таки наравне с общим требованием, ежели не впереди, тогда как наша, стоит позади него. Ежели задача школы, допуская самое общее определение, состоит в передаче всего выработанного и созданного и в ответании на те вопросы, которые жизнь представляет человеку, то нет сомнения, что в средневековой школе и предания были ограниченнее, и вопросы, представляющиеся в жизни, были удобоваримее, и задача школы более удовлетворялась» (Толстой, 1983, с.19–20).

По убеждению Л. Н. Толстого, те расчленения, которые существуют в сфере духа, уже существовали «в теле», а этим последним предшествовали структурные закономерности природного мира. Именно этот принцип в антропологических воззрениях мыслителя создаёт возможность смыслополагающей деятельности сознания.

Анализ весьма непродолжительной педагогической деятельности Л. Н. Толстого позволяет утверждать о философских основаниях обучения в его постепенно складывающейся системе, – на наш взгляд, культурно-исторических инвариантах, принимающих при изменениях мировоззренческих и научных установок новые варианты содержания.

Различные способы исследований можно применить в отношении человека и предметных областей его деятельности, обучение – одна из них. Различными инструментами можно действовать, развивая рассудочную способность. У Платона была математика, Аристотель проанализировал для этой цели логику, сделав её самостоятельной наукой. Л. Н. Толстой представил свой инструментарий в виде языковых структур. Именно знание лингвистических построений позволит человеку осмыслить собственную историю, собственную литературу. «В Германии 9/10 школьного народного населения выносят из

школы механическое умение читать и писать и столь сильное отвращение к испытанным ими путям науки, что они впоследствии уже не берут книги в руки. Пусть те которые несогласны со мной, укажут мне на книги, читаемые народом; даже баденский Гебель, даже календари и народные газеты читателя, как редкие исключения. Неопровержимым доказательством того, что в народе нет образования, служит то что нет народной литературы и, главное, что десятое поколение нужно посылать так же насильно в школу, как и первое. Мало того, она приучает в эти шесть лет к лицемерию и обману вытекающим из протиестественного положения, в которое поставлены ученики, к тому положению путаницы и сбивчивости понятий, которое называется грамотностью» (Толстой, 1983, с. 14) можно с уверенностью утверждать, что философско-педагогические построения Л. Н. Толстого – это значительный вклад в европейскую культуру.

Отметим, в различные культурно-исторические периоды влияние философии на педагогику происходило по-разному. Это обусловлено многообразием философских систем, в рамках которых формировались исходные понятия, имеющие первостепенное значение в педагогике. По мысли Л. Н. Толстого: «Проследив ход истории философии педагогики, вы найдёте в ней не критерием образования, но напротив, одну общую мысль, бессознательно лежащую в основании всех педагогов, несмотря на их частое между собой разногласие, мысль, убеждающую нас в отсутствии этого критерия ума. Все они от Платона и до Канта стремятся к одному – освободить школу от исторических уз, тяготеющих над нею, хотят угадать то, что нужно человеку, и на этих более или менее верно угаданных потребностях строят новую школу» (Толстой, 1983, с. 12–13).

Отметим, образование – это непременно составляющая духовного состояния человека. О своём духовном состоянии мыслитель пишет: «Духовное состояние это выражалось для меня так; жизнь моя есть какая-то кем-то сыгранная надо мной глупая и злая шутка. Несмотря на то, что я не признавал никакого «кого-то», который бы меня сотворил, эта форма представления, что кто-то надо мной подшутил зло и глупо, производя меня на свет, была самая естественная

мне форма представления» (Толстой, 1983, с.118). Образование для мыслителя столь же естественно, как и сотворение его богом. Обучение и образование в представлении мыслителя – это одна из самых естественных форм духовного состояния человека. Именно у себя в «Ясной поляне» он создаёт школы для крестьян. Он не понимает, почему дети покидают их. Однако крестьянские дети не видят перспектив в обучении. Это не их «духовное состояние». Зачем им обучившись грамоте в дальнейшем заниматься сельскохозяйственными работами.

Л. Н. Толстой, на наш взгляд, столкнулся с социальной проблемой, которую в то время не мог разрешить. Подчеркнём, указанная проблема не относится к «духовности» человека. Чем ниже уровень «духовности» человека, тем труднее решаемы проблемы образования в обществе. Однако, готовность и стремление к решению этой проблемы указывают на высокую духовность Л. Н. Толстого. Отметим, мысли о философских основаниях образования, обучения и воспитания приходят к Л. Н. Толстому почти одновременно с такими же, которые родились в сознании К. Д. Ушинского, а также, почти одновременно путешествия мыслителя, как и выдающегося педагога К. Д. Ушинского по Европе.

Подчеркнём, в указанное время в государстве, несмотря на уже складывающуюся систему образования, всё же и вследствие крепостного права и существующей системы «недорослей» среди дворянского сословия сохранилось достаточное количество малообразованных людей. Л. Н. Толстой, который пребывал в те времена в высоком духовном здравии, вынудил себя на создание философско-педагогической теории.

Мы не ставим целью анализировать различные духовные состояния Л. Н. Толстого которые он описывал в «Исповеди» и других религиозных произведениях. Однако можно смело утверждать о его целостности. Его жизнь им полностью осмыслена. Он это прекрасно осознаёт.

Однако в своих духовных самоистязаниях, на наш взгляд, его судьба схожа с судьбой Печорина, духовные состояния которого весьма трудно объяснить. Но сказанное нами вытекает лишь из тех его суждений, в которых Л. Н. Толстой размышляет о том, что до

конца никем не разгадано – сущности бытия человека в этом мире. «Случилось то, что случилось с каждым заболевшим смертельной внутренней болезнью. Сначала появляются ничтожные признаки недомогания, на которые больной не обращает внимания, потом признаки эти повторяются чаще и чаще и сливаются в одно нераздельное по времени страдание» (Толстой, 1983, с. 116).

Смело можно утверждать, Л. Н. Толстой всегда справлялся со своим «страданием». Сказанное прослеживается и в его произведениях, даже поздних таких как «Крейцера соната» (1887–1879), «Воскресение» (1889–1899), «Отец Сергей» (1898). Их художественное содержание столь же выразительно, как и в прежних, речь идёт о таких же житейских противоречиях, как и в «Анне Карениной». В указанных произведениях постоянная борьба зла и добра, непротивление злу насилием.

Во всех произведениях Л. Н. Толстого описана борьба с «внутренней болезнью» – соответственно, непротивление злу насилием.

На наш взгляд, Л. Н. Толстой постоянно мыслит над проблемой, что может спасти человека от «внутреннего конфликта» с самим собой – душевного страдания. Безусловно, «внутренний конфликт» не преодолеваем увеличением материального состояния, почитанием со стороны знакомых людей. «Ну хорошо, у тебя будет 6000 десятин в Самарской губернии, 300 голов лошадей, а потом? ...» (Толстой, 1983, с. 116). Вопрос о хозяйственном прогрессе, и не только о нём занимает мыслителя. По его убеждению, любой вид прогресса в том числе и хозяйственный, кроме того и научный, не избавят человека от «внутреннего конфликта». Прогресс – лишь одна из составляющих материального и духовного существования человека. Он не затрагивает духовности. Но всё же человек знакомый со смертью, вспомним наиболее яркое из произведений «Смерть Ивана Ильича», не испытывает стремления расстаться с жизнью. Он ставит перед собой всё новые и новые цели, хотя он не всегда в состоянии их достичь.

По утверждению авторов, чьи имена приведены в обзоре литературы к статье, после вступления в пятидесятилетний возраст, перед Л. Н. Толстым встала неразрешимая проблема о границах человеческого разума. Мыслитель вплотную подошёл к концепции

о непротівлені злу насилієм. Проблема потребує рішення, которое и стремится отыскать мыслитель. На наш взгляд, непротівление злу насилієм – одна из форм изыскиваемого ответа на поставленный вопрос. Человек, постоянно находящийся в поисках сути бытия – таковым, как нам кажется, видит Л. Н. Толстой индивида. Человек постоянно не согласен со своим «я». В своём осознании бытия человек стремится не замечать ни быстро текущего время, ни постоянного приближения смерти. Однако, его бытие стремительно исчезает. Каждый человек, по мысли Л. Н. Толстого, непременно стремится к тому, чтобы его жизнь как в собственных глазах, так и в глазах близких ему людей постоянно обретала значимость.

В «Исповеди» мыслитель пишет о том, что совершенствование различных сфер человеческой жизни, окружающей природы – различного рода прогресс, не приносит удовлетворения разуму. Лишь постоянное благое, безоблачное состояние души, на взгляд мыслителя, позволяет ощущать себя удовлетворённым.

По убеждению ряда авторов, чьи имена приведены в начале статьи, одним из поздних литературных произведений Л. Н. Толстого, позволяющим отыскать ответ на вопросы, на что способен разум, и в чём смысл жизни является роман «Отец Сергей». В этом произведении Л. Н. Толстой обращается к жизни простых людей, крестьян. Они не обладают выработанными человечеством знаниями, полны всевозможных предрассудков, однако, они не боятся предстоящей смерти, соответственно им знаком ответ на вопрос о смысле жизни.

Вывод.

На наш взгляд Л. Н. Толстой утверждает не только необходимость поиска, но и существование смысла жизни, хотя разум, находясь в своих границах, никогда не сравнит конечную жизнь с бесконечностью – с вечным. Однако, это великий духовный труд, отыскание смысла жизни.

Из смысла произведений Л. Н. Толстого можно сделать вывод — он рационалист. Но в «Исповеди» он указывает на то, что вера в соотношении с разумом укажут на смысл жизни. Вера одновременно и ограничивает разум и удостоверяет его существование. Самостоятельно разум не всегда в состоянии понять, что жизнь обесмыслена, в том случае если она зла. Лишь непротівление злу насилієм придаст жизни смысл. По Л. Н. Толстому, бесконечность, в которой жизнь обретает смысл, обрётённая непротівлением злу насилієм – это бог – то, что человек познать не в состоянии. Именно поэтому человеку необходима вера. Бог, по Л. Н. Толстому – бесконечное добро, осмысливая которое человек осознаёт смысл жизни. По убеждению мыслителя, именно с понятием бог напрямую соотносится понятие душа. Постичь идею о боге означает для каждого постичь его идею о бытии Мира. Отметим, что у Л. Н. Толстого собственное осмысление бога. В его понимании, в боге все люди соединяются между собой. В нём нет ни молодости, ни старости ни убожества. Понятие бога, по Л. Н. Толстому, в полной степени выражает и понятие смысла жизни, которое непременно должно быть сопряжено с понятием о непротівлении злу. Постигание этих понятий, по Л. Н. Толстому – великая духовная работа каждого человека.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Балу Адин. Учение о христианском непротівлении злу насилієм / пер. с англ. Адин Балу; с предисл. И. Горбунова-Посадова. Москва : Посредник, 1908. 151 с. Ван Ланьцзюй. Транскультурные философские параллели: система образов романа Л. Н. Толстого «Война и мир» в свете идей Конфуция и Лао-цзы. Иркутск : Изд-во ИГУ, 2018. 211с.

Голубева Г. А. Этика : учебник. Москва : Экзамен, 2007. 318 с.

Гусев Н. Н. Летопись жизни и творчества Л. Н. Толстого. Москва, Ленинград : Academia, 1936 (тип. «Печатный двор»). 874 с.

Гусев-Рошинец В. И. Непротівление злу насилієм. Москва : Казаров, 2009. 199 с.

Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика. Москва : Гардарики, 2005. 470 с.

Гусейнов А. А. Великие моралисты. Москва : Республика, 1995. 350 с.

Дмитриевская И. В. Метафизика злого сердца: проблема онтологизации зла в бытии мира и человека. Москва : Флинта, 2013. 352 с.

Емельянов Б. В., Малышев М. А. Русская мысль по-русски и по-испански. Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2010. 222 с.

- Иванов Н. Г. Беседы о преступлении и наказании в пределах уголовного права и не только, умножающие скорбь. Москва : Юрлитинформ. 2018. 142 с.
- Ильин И. А. О сопротивлении злу силой. Москва : Даръ, печ., 2019. 479 с.
- Ильин И. А. Основы христианской культуры. Москва : ЛитРес, 2012. 141 с.
- Квитко Д. Ю. Философия Толстого. Москва : Коммунист, 1928. 302 с.
- Кубиков И. Н. Лев Толстой. Москва; Ленинград : Гос. изд-во, 1928. 149 с.
- Лукацкий М. А. Культура и образование в трудах Льва Толстого и Эриха Фромма – мыслителей, изменивших наше понимание мира. Москва : МАКС Пресс, 2018. 182 с.
- Лурье Я. С. После Льва Толстого: Ист. воззрения Толстого и пробл. XX в. Санкт-Петербург, 1993. 166 с.
- Ордина О. Н. Русская религиозная философия XIX века: И. Киреевский, К. Леонтьев, Ф. Достоевский, Л. Толстой. Киров : Старая Вятка, 2008.
- Пьецух В. А. Русская тема. Москва : Глобулус, 2008. 350 с.
- Сохряков Ю. И. Национальная идея в отечественной публицистике XIX начала XX вв. Москва : Наследие, 2000. 254 с.
- Сухов А. Д. Яснополянский мудрец: Традиции русского философствования в творчестве Л. Н. Толстого. Москва, 2001. 143 с.
- Талиашвили Г. А. Лев Толстой и Грузия. Тбилиси : Заря Востока, 1951. 116 с.
- Титлинов Б. В. «Христианство» гр. Л.Н. Толстого и христианство евангелия. Санкт-Петербург : тип. Монтвида, 1907. 183 с.
- Толстой Л. Н. Собр. Соч. Т.16. Публицистические произведения 1855–1886. Воспитание и образование. Москва : Художественная литература, 1983. 447 с.
- Толстой Л. Н. Собр. соч. Т. 21. Дневники 1847–1894. Москва : Художественная литература, 1886. 575 с.
- Толстой Л. Н. Собр. Соч. Т. 16. Публицистические произведения 1855–1886. Исповедь. Москва : Художественная литература, 1983 447 с.
- Широкова И. Г. Этика. Москва: Приор, 2006. 160 с.

REFERENCES

- Balu, A. (1908). *Uchenie o khristianskom neprotivlenii zlu nasiliem [Teaching about Christian non-resistance to evil by violence]*. (A. Balu, Trans.). Moskva: Posrednik [in Russian].
- Van Lanteziui. (2018). *Transkulturnye filosofskie paralleli: sistema obrazov romana L. N. Tolstogo «Voina i mir» v svete idei Konfutsia i Lao-tzy [Transcultural philosophical parallels: the system of images of Leo Tolstoy's novel "War and Peace" in the light of the ideas of Confucius and Lao Tzu]*. Irkutsk: Izd-vo IGU [in Russian].
- Golubeva, G. A. (2007). *Etika [Ethics]*. Moskva: Ekzamen [in Russian].
- Gusev, N. N. (1936). *Letopis zhizni i tvorchestva L. N. Tolstogo [Chronicle of the life and work of L. N. Tolstoy]*. Moskva, Leningrad: Academia [in Russian].
- Gusev-Roshchin, V. I. (2009). *Neprotivlenie zlu nasiliem [Non-resistance to evil by violence]*. Moskva: Kazarov [in Russian].
- Guseinov, A. A., & Apresian, R. G. (2005). *Etika [Ethics]*. Moskva: Gardariki [in Russian].
- Guseinov, A. A. (1995). *Velikie moralisty [Great moralists]*. Moskva: Respublika [in Russian].
- Dmitrievskaia, I. V. (2013). *Metafizika zlogo serdca: problema ontologizatsii zla v bytii mira i cheloveka [Metaphysics of the Evil Heart: the Problem of Ontologizing Evil in the Life of the World and Man]*. Moskva: Flinta [in Russian].
- Emelianov, B. V., & Malyshev, M. A. (2010). *Russkaia mysl po-russki i po-ispanski [Russian Thought in Russian and in Spanish]*. Ekaterinburg: Izd-vo Uralskogo un-ta [in Russian].
- Ivanov, N. G. (2018). *Besedy o prestuplenii i nakazanii v predelakh ugovornogo prava i ne tolko, umnozhaiushchie skorb [Conversations about crime and punishment within the limits of criminal law and not only, multiplying grief]*. Moskva: Iurlitinform [in Russian].
- Ilin, I. A. (2019). *O soprotivlenii zlu siloi [On resistance to evil by force]*. Moskva: Dar, pech. [in Russian].
- Ilin, I. A. (2012). *Osnovy khristianskoi kultury [Foundations of Christian culture]*. Moskva: LitRes [in Russian].
- Kvitko, D. Iu. (1928). *Filosofia Tolstogo [Philosophy of Tolstoy]*. Moskva: Kommunist [in Russian].
- Kubikov, I. N. (1928). *Lev Tolstoi [Lev Tolstoy]*. Moskva; Leningrad: Gos. izd-vo [in Russian].
- Lukatskii, M. A. (2018). *Kultura i obrazovanie v trudakh Lva Tolstogo i Erikha Fromma – myslitelei, izmenivshikh nashe ponimanie mira [Culture and Education in the Works of Leo Tolstoy and Erich Fromm – Thinkers Who Changed Our Understanding of the World]*. Moskva: MAKS Press [in Russian].
- Lure, Ia. S. (1993). *Posle Lva Tolstogo: Ist. vozzreniia Tolstogo i probl. XX v. [After Leo Tolstoy: East. views of Tolstoy and probl. XX century]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Ордина, О. Н. (2008). *Russkaia religioznaia filosofia XIX veka: I. Kireevskii, K. Leontev, F. Dostoevskii, L. Tolstoi [Russian religious philosophy of the 19th century: I. Kireevsky, K. Leontiev, F. Dostoevsky, L. Tolstoy]*. Staraia Viatka [in Russian].
- Petcukh, V. A. (2008). *Russkaia tema [Russian theme]*. Moskva: Globulus [in Russian].
- Sokhriakov, Iu. I. (2000). *Natsionalnaia ideia v otechestvennoi publicistike XIX nachala XX vv [The National Idea in Russian Journalism of the 19th and early 20th centuries]*. Moskva: Nasledie [in Russian].

- Sukhov, A. D. (2001). *Iasnopolianskii mudretc: Tradicii russkogo filosofstvovaniia v tvorchestve L. N. Tolstogo* [*Yasnopolyansky sage: Traditions of Russian philosophizing in the works of L. N. Tolstoy*]. Moskva [in Russian].
- Taliashvili, G. A. (1951). *Lev Tolstoi i Gruzii* [*Lev Tolstoy and Georgia*]. Tbilisi: Zaria Vostoka [in Russian].
- Titlinov, B. V. (1907). «*Khristianstvo*» gr. L.N. Tolstogo i khristianstvo evangeliia [*"Christianity" gr. L.N. Tolstoy and Christianity of the Gospel*]. Sankt-Peterburg: tip. Montvida [in Russian].
- Tolstoi, L. N. (1983). Publitsisticheskie proizvedeniia 1855–1886. Vospitanie i obrazovanie [Publicistic works 1855-1886. Upbringing and education]. *Sobr. soch. – Collected Works*. (Vol. 16). Moskva: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- Tolstoi, L. N. (1986). Dnevnik 1847–1894 [Diaries 1847–1894.]. *Sobr. soch. – Collected Works*. (Vol. 21). Moskva: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- Tolstoi, L. N. (1983). Publitsisticheskie proizvedeniia 1855–1886. Ispoved [Publicistic works 1855-1886. Confession]. *Sobr. soch. – Collected Works*. (Vol. 16). Moskva: Khudozhestvennaia literature [in Russian].
- Shirokova, I. G. (2006). *Etika* [Ethics]. Moskva: Prior [in Russian].

Кузьменко В'ячеслав

Доктор філософських наук, професор
Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ

Email: kuzmenko.v.v@gmail.com

Kuzmenko Viacheslav

Doctor of Philosophical Sciences, Full Prof.
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Цитування: Кузьменко, В. (2020) Концепція Л. М. Толстого про непротивлення злу насильством і її духовна спрямованість. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (5), 96–104. doi: 10.15421/172057

Citation: Kuzmenko, V. (2020). Kontseptsiiia L. M. Tolstoho pro neprotyvleniia zlu nasylstvom i yii dukhovna spriamovanist [L. N. Tolstoy's concept of non-resistance to evil by violence and its spiritual orientation]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (5), 96–104. doi: 10.15421/172057

Стаття надійшла / Article arrived: 15.07.2020

Схвалено до друку / Accepted: 28.07.2020

Історія

DOI: 10.15421/172058

УДК: 394.014

О некоторых изменениях в материальной культуре современного городского населения Азербайджана (по материалам города Сумгайыт)

Севда Амиршахова, Институт археологии и этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана

Статья посвящена изменениям, происходящим в области этнической культуры в городах Азербайджана на примере города Сумгайыт. В городах социальные и культурные процессы проходят более интенсивно, чем в селах. В результате постоянных миграционных процессов в городах различные культуры и жизненные уклады вступают во взаимодействие между собой, иногда конфликтуют, а во многих случаях ассимилируются. В результате этих процессов формируется специфический образ жизни, свойственный каждому городу и обусловленный этнической культурой основного его населения. Основной целью исследования является выявление этнокультурных изменений, происходящих в образе жизни и материальной культуре населения города Сумгайыт, второго по величине и промышленной значимости города Азербайджана. Как показывают результаты обследования городского жилища в Сумгайыте, несмотря на стандартизированный внешний вид современных городских квартир, локальные этнокультурные особенности сохраняются в предметной среде, структуре и цветовой гамме интерьеров. Проведенное исследование дает основание полагать, что, несмотря на интенсивное взаимодействие между различными социокультурными группами, составившими население Сумгайыта, в настоящее время в городе не сформировались общие, характерные для всего города, стереотипы городской культуры и образа жизни. В связи с этим, и внутреннее убранство жилых домов часто не соответствует характеристикам и традиционным представлениям разных групп населения. Установлено, что интерьер квартир в целом и их специфические этнические особенности часто зависят от типа жилья. Проведенное исследование дает основание полагать, что массовая культура, которая стремительно распространяется в Сумгайыте и в целом в Азербайджане, обуславливает распространение глобализованного, главным образом, западного образа жизни и современных стереотипов поведения.

Ключевые слова: город, Сумгайыт, жилище, материальная культура, интерьер, этнокультурные традиции, восточный стиль, европейский стиль

About some changes in the material culture of the modern urban population of Azerbaijan (based on materials from the city of Sumgayit)

Sevda Amirshakhova, Institute of archeology and ethnography of the National Academy of Sciences of Azerbaijan

The article is devoted to the changes taking place in the field of ethnic culture in the cities of Azerbaijan on the example of the city of Sumgait. In cities, social and cultural processes are more intense than in villages. As a result of constant migration processes in cities, different cultures and ways of life come into interaction with each other, sometimes conflict, and in many cases assimilate. As a result of these processes, a specific lifestyle is formed that is characteristic of each city and is determined by the ethnic culture of its main population. The main objective of the study is to identify ethnocultural changes taking place in the lifestyle and material culture of the population of Sumgait, the second largest and industrial city of Azerbaijan. As the results of the survey of urban housing in Sumgayit show, despite the standardized appearance of modern city apartments, local ethnocultural features are preserved in the subject environment, structure and color scheme of the interiors. The study suggests that, despite the intense interaction between the various sociocultural groups that made up the population of Sumgayit, at present the city has not formed common stereotypes of urban culture and lifestyle typical for the whole city. In this regard, the interior decoration of residential buildings often does not correspond to the characteristics and traditional ideas of different population groups. It

was found that the interior of the apartments as a whole and their specific ethnic characteristics often depend on the type of housing. The study suggests that the popular culture, which is rapidly spreading in Sumgait and in Azerbaijan as a whole, determines the spread of a globalized, mainly Western way of life and modern stereotypes of behavior.

Keywords: city, Sumgait, housing, material culture, interior, ethnocultural traditions, oriental style, European style

Про деякі зміни в матеріальній культурі сучасного міського населення Азербайджану (за матеріалами міста Сумгайит)

Севда Амиршахова, Інститут археології та етнографії Національної Академії Наук Азербайджану

Стаття присвячена змінам, що відбуваються в галузі етнічної культури в містах Азербайджану на прикладі міста Сумгайит. У містах соціальні та культурні процеси проходять більш інтенсивно, ніж в селах. У результаті постійних міграційних процесів в містах різні культури і життєві уклади вступають у взаємодію між собою, іноді конфліктують, а в багатьох випадках асимілюються. У результаті цих процесів формується специфічний спосіб життя, властивий кожному місту і обумовлений етнічною культурою основного його населення. Основною метою дослідження є виявлення етнокультурних змін, що відбуваються в способі життя і матеріальній культурі населення міста Сумгайит, другого за величиною і промисловою значущістю міста Азербайджану. Як показують результати обстеження міського житла в Сумгайите, незважаючи на стандартизований зовнішній вигляд сучасних міських квартир, локальні етнокультурні особливості зберігаються в предметному середовищі, структурі і колірній гамі інтер'єрів. Проведене дослідження дає підстави вважати, що, незважаючи на інтенсивну взаємодію між різними соціокультурними групами, які склали населення Сумгайита, на даний час в місті не сформувалися загальні, характерні для всього міста, стереотипи міської культури і способу життя. У зв'язку з цим, і внутрішнє оздоблення житлових будинків часто не відповідає характеристикам і традиційним уявленням різних груп населення. Встановлено, що інтер'єр квартир загалом і їх специфічні етнічні особливості часто залежать від типу житла. Проведене дослідження дає підстави вважати, що масова культура, яка стрімко поширюється в Сумгайите і загалом в Азербайджані, обумовлює поширення глобалізованого, головним чином, західного способу життя і сучасних стереотипів поведінки.

Ключові слова: місто, Сумгайит, житло, матеріальна культура, інтер'єр, етнокультурні традиції, східний стиль, європейський стиль

Постановка проблемы.

После восстановления независимости Азербайджанской Республики в жизни населения страны произошли серьезные экономические, политические и культурные изменения. Эти изменения продолжают оказывать существенное влияние на образ жизни людей, их традиционную культуру и моральные ценности. Интенсивные изменения, происходящие в области культуры, более выражены в городах. В результате постоянных миграционных процессов в городах различные культуры и жизненные уклады вступают во взаимодействие между собой, иногда конфликтуют, а во многих случаях ассимилируются. В результате этих процессов формируется специфический образ жизни, свойственный каждому городу и обусловленный этнической культурой основного его населения.

Цель исследования.

В связи с этим основной целью исследования является выявление этнокультурных изменений, происходящих в образе жизни и материальной культуре населения города Сумгайит, второго по величине и промышленной значимости города Азербайджана.

Основное содержание.

Форма и содержание современного городского жилища, несмотря на значительное влияние унификации, продолжают сохранять этнокультурные особенности. Согласно мнению многих исследователей (Этнический стиль в интерьере, с. 237), в материальной культуре этнические особенности под влиянием глобализации не исчезают полностью, а очень часто проявляют себя в системе знаков и символов. Действительно, как показывают результаты обследования городского жилища в Сумгайите, несмотря на стандарти-

зированный внешний вид современных городских квартир, локальные этнокультурные особенности сохраняются в предметной среде, структуре и цветовой гамме интерьеров (Шкаратан, 1987, с. 130).

С этнологической точки зрения изучение интерьера дома, расположение различных предметов внутри комнат предполагает разные подходы. Одним из таких подходов является изучение связи между элементами традиционной культуры и планировкой современного дома. Например, если в доме практически повседневно идут характерные для этнической культуры процессы (традиционные семейные отношения, ритуалы, связанные с традиционными праздниками, осуществляются религиозные обряды и т. д.), то предметное обеспечение этих процессов, как правило, осуществляется предметами традиционной материальной культуры (Этнический стиль в интерьере). Согласно другому подходу, в интерьере современного жилого дома традиционная культура проявляется только во время определенных церемоний (Этнический стиль в интерьере). Например, использование предметов, необходимых для свадьбы. В азербайджанских семьях такими ритуальными атрибутами являются «келле генд» (сахарная голова), специальные зеркала и «хонча» (подарочная корзина или поднос, в основном дарится на свадьбу). В повседневной жизни эти предметы во внутреннем убранстве квартиры, как правило, не представлены, но они используются во время свадебной церемонии, и временно занимают определенное место в интерьере.

В последние годы этнологические исследования объектов материальной культуры, особенно жилища, в определенной степени, размыли грань между понятиями материальной и духовной культурой (Бромлей, Штробах, 1989, с. 6). В связи с этим, в интерьере жилого дома традиция отражается в символическом, содержательном и утилитарном взаимодействии человека с окружающей средой (Бромлей, 1977, с. 176). Следует отметить, что исторически для Азербайджана в традиционных интерьерах жилых домов важное значение имели настенные проемы, предназначенные для различных целей (ниши, полки и т. д.) (Азербайджанская этнография, 2007, с. 82). В таких домах все бытовые процессы, характерные для повсед-

невной семейной жизни (еда, сон, отдых, работа по дому и т. п.), осуществлялись на полу. Поэтому пол обычно покрывали толстым слоем смеси соломы и глины, а после его высыхания штукатурили белой глиной. В зависимости от материальных возможностей домовладельца, на такой пол стелили войлок (гарбит), палас, килим, ковер, «габа» (большой ковер) и т. д., на который укладывали небольшие коврики из дубленой овчины, а также подушки и матрасы (Азербайджанская этнография, 2007, с. 82). Некоторые из вышеперечисленных элементов можно наблюдать и в интерьере современного городского жилья в Сумгайыте. Например, в современных квартирах широко используются ковры, коврики и т. п. Очень часто они имеют символическое, а не функциональное значение. Согласно результатам некоторых исследований, в организации внутреннего пространства жилья очень часто проявляются особенности менталитета народов (Шилингер, 2016). Так, прагматичные американцы стремятся к максимальной функциональности своих домов. В связи с этим не случайно они часто совмещают гостиную с кухней. Однако в домах скандинавских народов наблюдается их северная сдержанность. Прямоугольные, просторные комнаты обставлены самым необходимым набором мебели. В этом смысле скандинавский интерьер напоминает японский интерьер, в котором много места и мало предметов. Японская эстетика настаивает на принципе «все лишнее, безобразно». Согласно такому подходу, пустые пространства придают интерьеру особую элегантность. Именно поэтому японцы, как правило, хранят предметы домашнего обихода в настенных шкафах (Пронников, & Ладанов, 1985, с. 46).

Изучение взаимосвязи между этнокультурной традицией и интерьером жилых домов в Сумгайыте представляет собой большой интерес, который обусловлен особенностями формирования населения этого города, его культурной и промышленной значимостью в жизни Азербайджана. Динамика роста численности его населения привела к проявлению многочисленных взаимосвязанных между собой социальных, экономических и культурных проблем. Проведенное нами исследование дает основание полагать, что, несмотря на интенсивное взаимодействие

между различными социокультурными группами, составившими население Сумгайыта, в настоящее время в городе не сформировались общие, характерные для всего города, стереотипы городской культуры и образа жизни. В связи с этим, и внутреннее убранство жилых домов часто не соответствует характеристикам и традиционным представлениям разных групп населения. Так, некоторые особенности интерьера очень часто обусловлены временем переселения различных групп населения в Сумгайыт, регионом их происхождения и этнокультурной принадлежностью. Переезжая в Сумгайыт из разных регионов страны, люди сохраняли при этом свои этнокультурные особенности и одновременно с этим воспринимали особенности городской жизни, что находило отражение в интерьере их домов. В ходе этносоциологического опроса в рамках нашего исследования, проведенного в Сумгайыте, респондентов спрашивали: «Есть ли у них в доме предметы домашнего обихода, традиционные для жителей Азербайджана?». Согласно результатам опроса, 72,3 % респондентов заявили, что такие предметы имеются в их домах. Среди тех, кто положительно ответил на этот вопрос, можно выделить две группы. В первую группу вошли ответы тех, кто в ряду характерных для азербайджанского народа предметов упомянули только ковер. Таковых оказалось почти 97 % опрошенных. Во вторую группу вошли респонденты, которые отмечали и ковер, и какой-то другой предмет домашнего обихода. Таковых оказалось 43,2 % респондентов, положительно ответивших на вопрос о наличии у них традиционных предметов. Помимо ковров, эти респонденты в основном упоминали сундуки, традиционные ниши («тахча») и матрасы.

Наблюдения свидетельствуют о том, что интерьер квартир в целом и их специфические этнические особенности часто зависят от типа жилья. На сегодняшний день в Сумгайыте существует четыре основных типа жилых домов: традиционные особняки («дома с двориками»), жилые дома советских времен, современные многоэтажные дома («новостройка») и современные особняки. Каждый из этих типов имеет внутреннее пространство согласно своим характеристикам. Так, одной из характерных черт традиционных частных домов («дворовых домов») в Сумгайыте является прямая связь между домом и двором. Наблюдения показывают, в таких пространствах между домом и двором нет функционального и психологического разделения. Понятие «моего дома» означает и сам дом, и прилегающий к нему двор. По этой причине такие дворы, как правило, обставлены даже какой-то, обычно, старой мебелью. Такие дома во многом повторяют характеристики традиционного азербайджанского народного жилища, и в то же время отражают особенности интерьера современных азербайджанских квартир, сформированных под влиянием современных городских элементов. В интерьерах современных квартир (построенных как в советское время, так и за последние десятилетия) сохранилось и много традиционных этнокультурных элементов. Наличие гостиной, отдельных и относительно закрытых спален, а также некоторые предметы домашнего обихода, являются одними из таких элементов.

Важное место в квартирах сумгайытцев, так же как большинства жителей других городов, занимают мебель и другие предметы домашнего обихода. Различные гарнитуры, такие как мебель для гостиной, для спальни, кухонная мебель украшают современные дома в зависимости от материальных возможностей жильцов. В то же время следует отметить, что выбор мебельных комплектов, особенно для гостиных и спальных комнат, падает в основном на комплекты с множеством предметов, темного цвета и, как правило, в восточном (арабском, турецком) стиле. Так, эти мебельные гарнитуры украшены восточным орнаментом, сиденья, как правило, обтянуты яркой дорогой тканью. Это, в свою очередь, можно рассматривать как проявление традиционных стереотипов, присущих для интерьера жилых помещений азербайджанцев.

В настоящее время гостиная все еще остается самой важной частью азербайджанского жилища. В этой комнате расставлена самая ценная мебель, дорогие предметы и посуда. Наблюдения показывают, что дорогая посуда на мебели имеет, главным образом, символическое, чем функциональное назначение. Как правило, они выступают в качестве индикатора уровня материальной обеспеченности. Спальная комната, как и в традиционном азербайджанском доме, остается относи-

тельно закрытой, «запретной зоной», и в нее могут войти только члены семьи и близкие родственники. Это один из факторов, свидетельствующих о сохранности этнокультурных традиций в городской среде. Еще одним из таких факторов является покрытие полов и стен комнат коврами. В некоторых домах можно даже увидеть сундуки, что является типичным предметом интерьера для традиционных азербайджанских домов. Они обычно сохраняются как часть приданого и часто передаются из поколения в поколение. Цветовая гамма интерьера дома также имеет особое значение в контексте выявления этнокультурных особенностей современного городского жилья. Неслучайно, выбор цветов часто обусловлено той этнокультурной традицией, к которой принадлежат люди. По этой причине одним из факторов, который сильно влияет на внутреннее пространство и цветовую гамму, является географическое положение страны (Шилингер, 2016). Этнографические наблюдения дают основание полагать, что люди из южных, теплых стран, где много солнечного света, как правило, предпочитают иметь в интерьере яркие цвета. Интересно, что аналогичные цвета чаще предпочитают и северные народы, такие как скандинавы. Однако, этот выбор обусловлен, скорее всего, другой причиной. Отсутствие естественного солнечного света сделало желтый и белый цвета популярным в этих странах. Возможно, на выбор цвета азербайджанцами влияет расположение страны на перекрестке Европы и Азии. По этой причине в традиционной азербайджанской культуре восточные традиции часто совмещаются с западными традициями. Так, в интерьерах домов азербайджанцы часто используют как яркие цвета, характерные для восточных культур, так и черный, белый и серый цвета, которые чаще встречаются в западной культурной традиции.

При изучении этнокультурных особенностей интерьера жилых домов в Сумгайыте можно выделить несколько типов взаимодействий между традициями и интерьером домов. Первый тип можно назвать символическим взаимодействием. В данном случае речь идет о предметах интерьера, которые утратили свое утилитарное значение и стали своеобразными символами этнокультурной принадлежности людей. Для городских жи-

телей Азербайджана здесь можно привести пример медной посуды, особенно медных подносов. Среди предметов азербайджанского традиционного жилища большой медный поднос всегда служил символом процветания, индикатором социальной принадлежности человека и символом мечтаний о процветании и беззаботной жизни. В современных домах медные подносы потеряли свое первоначальное символическое значение, но приобрели другие значения. В сознании современных людей они ассоциируются с понятиями этнокультурной принадлежности и традиций и становятся своеобразными их символами. Тем самым, символом этнокультурной принадлежности человека становится не сама вещь, а ее символическое содержание.

Второй тип проявления этнокультурных традиций – это отношение человека к отдельным вещам. В этом случае традиции проявляются не в самих вещах, а в их восприятии, ассоциативной связи с понятием традиционных ценностей. Например, передававшиеся из поколения в поколение медные горшки, лампы и т. п., когда-то выполняли определенную утилитарную функцию, теперь же они являются напоминанием о конкретных людях, родном доме, «малой родине». Именно этот тип этнокультурных традиций более выражен в интерьерах домов различных групп сельских мигрантов в Сумгайыте. При проведении опроса в анкету были включены вопросы для выявления факторов, влияющих на формирование предметной среды современного жилья в Сумгайыте, а также взаимодействия этих факторов с предметной средой традиционного жилья. Результаты опроса дают основание полагать, что существует несколько факторов, влияющих на формирование внутреннего убранства городского жилья. К таким факторам относятся местоположение жилого дома (центр – периферия), тип дома (старые особняки, жилые дома советских времен, современные особняки и современные высотные здания), наличие двора, его структура, площадь квартиры и т. д. От этих факторов во многом и зависит устойчивость этнокультурных традиций в интерьере домов жителей Сумгайыта. Обобщая данные, собранные в ходе опроса, можно сделать следующие выводы:

– Среди жителей Сумгайыта доминирует отношение к традиционным дворам

как к естественному продолжению домов и квартир. С этой точки зрения можно выделить два типа восприятия пространства двора. Первый тип – двор воспринимается как структурная часть дома, «как комната без потолка». Такие дворы не имеют функционального разделения пространства. Эти дворы обставлены конкретным стационарным оборудованием.

Второй тип – двор воспринимается как некое «полуосвоенное» пространство. Такой двор связан с пространством квартиры при определенных условиях, например, при проведении хозяйственных работ, но после окончания этих процессов он становится общей или «ничейной» областью.

– В целом, большинство жителей Сумгайыта выказывают желание, чтобы интерьер их домов соответствовал этнокультурным традициям. В действительности, однако, создание интерьера в соответствии с традиционной культурой не является основным критерием выбора для подавляющего большинства респондентов.

– По результатам опроса можно отметить, что традиционные черты, наблюдаемые в интерьерах домов жителей Сумгайыта, не воспринимаются ими как таковые. Многие жители Сумгайыта видят традиционность интерьера во внешнем виде некоторых предметов и их функциональном назначении. Это относится к предметам (сундукам, коврам, матрасам и т. д.), характерным для традиционных жилищ, сохранившихся в жилых домах, или же изготовленных в качестве сувениров.

Изучая этнокультурные особенности в интерьерах современных квартир, мы приходим к выводу, что этнические традиции, проявляющиеся в предметной среде, зачастую не воспринимаются людьми именно как этнические традиции. Тот факт, что большинство населения Сумгайыта воспринимают отдельные предметы в качестве традиционных элементов в своих квартирах, является результатом преобразования некоторых традиций и связанных с ними предметов в символы этнической культуры. Помимо жилища, важное место в системе материальной культуры занимает одежда и украшения. Очевидно, что и они претерпели сильные изменения в современном городе, существенно отошли от традиций и подверглись унификации. Однако это не означает,

что современная одежда и украшения не несут в себе этнокультурных характеристик и не должны входить в сферу интересов этнологии. Как уже неоднократно отмечалось во многих исследованиях, некоторые элементы материальной культуры, хотя и принимают стандартизированную форму, тем не менее, сохраняют определенные этнокультурные особенности (Демшина). Эти особенности отражаются в выборе формы, цвета современной одежды, сочетания различных видов одежды, повседневной и праздничной одежды. Наряду с природно-географическими условиями, морально-нравственные взгляды, мировоззрение, социально-экономическая и культурная жизнь также играют большую роль в формировании культуры одежды (Велиев, 2010, с. 89). Традиционная азербайджанская одежда, особенно женская, исторически отличалась разнообразием расцветок, сложностью стиля шитья и пошива, а также разнообразием видов и форм.

С середины XIX в. ремесленное производство стало значительно уступать фабрично-промышленным изделиям, которые стали широко распространяться среди азербайджанского населения. В этот период ткани и одежда, импортируемые в Азербайджан из России, Ирана и стран Европы, стали преобладать над местными изделиями. Согласно Ф. Велиеву, дешевые виды тканей, такие как «французская ткань», «русская ткань», «прохоровское белье», а также другие фабричные ткани, считались более выгодными при изготовлении одежды (Велиев, 2010, с. 98). Современная одежда жителей Сумгайыта, по форме, соответствует стандартизированному «европейскому стилю». В отличие от традиционной одежды, современную одежду можно разделить на несколько разновидностей. В частности, домашняя одежда, рабочая одежда, одежда для отдыха и т. д. При этом женская одежда больше следует современным тенденциям моды, чем мужская одежда, которая является более консервативной. Особого внимания заслуживают современные свадебные платья. Традиционно свадебные платья считаются одним из важных атрибутов этнической культуры. Однако в Сумгайыте и в этом виде одежды наблюдаются определенные тенденции к унификации. Как правило, современные свадебные платья состоят из длинных, в основном белых

платьев, вуалей и перчаток. В последнее время среди большинства городских жителей широко распространилось правило, согласно которому эту одежду сдают в аренду, что во многом обусловлено их дороговизной. Хотя следует заметить, что состоятельные семьи нередко заказывают свадебные наряды даже из Европы.

Мужской свадебный наряд, как правило, состоит из классического темного костюма. В этот комплект входит белая рубашка и темный галстук. В последнее время богатая часть населения города предпочитает использовать смокинги с «бабочкой» в качестве мужских свадебных нарядов. Такая униформа полностью соответствует европейским стандартам. Как можно видеть, в материальном оснащении одного из наиболее консервативных элементов традиционной культуры свадебной обрядности, также произошли радикальные изменения, и этнокультурные элементы в свадебных нарядах практически исчезли. Особое место в традиционной женской одежде азербайджанцев занимают головные уборы. Следует отметить, что исторически в Азербайджане женские головные уборы были более консервативными элементами, чем другие виды одежды. В прошлом было много типов головных уборов, которые отражали социально-экономическое положение азербайджанских женщин. Некоторые исследователи считают, что на Востоке большое количество и разнообразие женских головных уборов было обусловлено традицией покрытия голов не только в общении с незнакомцами, но и дома (Велиев, 2010, с. 110). Начиная с середины XX в., многие виды женских головных уборов, в частности рубанд, никаб и др. вышли из употребления. Однако в конце того же века и с начала XXI в. вышеназванные атрибуты женской одежды вновь стали возвращаться в женский гардероб. Рост степени религиозности населения в последние годы, в том числе среди женщин, обусловило возвращение таких элементов женской одежды, как никаб и хиджаб. И как показывают наблюдения, число женщин, надевающих хиджаб, постепенно увеличивается и в Сумгайите.

В результате этносоциологического опроса, проведенного среди населения Сумгайита, было установлено, что большинство респондентов в повседневной своей жизни не используют какие-либо элемен-

ты национальной одежды. На вопрос анкеты «Используете ли Вы в настоящее время какой-либо элемент национального костюма?» 83,8 % респондентов ответили отрицательно. В то же время при анализе ответов респондентов на этот вопрос по возрастным и гендерным группам заметны некоторые различия в ответах на этот вопрос. Так, среди женщин 21,6 % респондентов ответили положительно на этот вопрос, тогда как среди мужчин этот показатель составил только 12,4 %. Ответы на вопрос анкеты: «Какой именно элемент национального костюма Вы используете?» в женской и мужской группах мы получили одинаковые показатели. Следует отметить, что этот вопрос задавался только тем респондентам, кто положительно ответил на вопрос об использовании элементов национального костюма. Подавляющее большинство женщин из этой категории, 92,3 %, ответили, что носят платок, как правило, «калакаи». В этой группы были и верующие женщины, которые отметили использование хиджабов и никабов. Как уже упоминалось выше, только 12,4 % мужчин в повседневной жизни используют тот или иной элемент национальной одежды. Среди этой группы большинство, как правило, носят головные уборы в национальном стиле, «папахы».

Анализируя результаты опроса по возрастным группам, можно сделать вывод о том, что респонденты, которые используют национальные элементы в повседневной одежде, в основном относятся к старшим возрастным группам. Так, 74,7 % респондентов-женщин, использующих отдельные элементы национальной одежды, были старше 60 лет. В возрастной группе 20–59 лет те, кто использовал элементы национальной одежды, как правило, считают себя верующими.

В основном такая же тенденция наблюдается в мужской группе респондентов. Среди тех, кто использует определенные элементы национальных костюмов, 82,3 % старше 60 лет. Эта цифра не случайна, поскольку «папахы», изготовленные в национальном стиле, обычно встречаются у мужчин старшего поколения. В то же время следует отметить, что и среди среднего, и молодого поколения есть респонденты, склонные надевать национальные «папахы». Хотя они составляют небольшую часть этих возрастных групп, это указывает на определенную тенденцию.

Эта тенденция отражается в возвращении к национальным корням, использовании традиционных элементов материальной и духовной культуры, что можно считать своеобразным протестом против тенденций глобализации и унификации, наблюдаемых у многих народов. Чтобы определить отношение разных групп респондентов к традиционной одежде, в ходе опроса задавался вопрос: «Хотели бы Вы купить какую-либо одежду, относящуюся к национальному костюму, но не имеющуюся в продаже?». На этот вопрос 56,7 % респондентов ответили положительно и 32,5 % отрицательно. Примечательно, что большинство респондентов ответивших утвердительно составили женщины – 72,3 %. Можно полагать, что такой результат не случаен, поскольку, согласно наблюдениям, наряду со стремлением женщин одеваться по современной моде, также возникает желание использовать элементы традиционной одежды.

Мужчины, которые хотели купить какой-либо элемент национальных костюмов, составили 37,7 % опрошенных респондентов. Большая часть этой группы старше 60 лет. Среди респондентов-мужчин те, кто хочет купить традиционную одежду, в основном имеют в виду «папаху». Среди респондентов среднего возраста и молодых людей, которые хотели бы купить традиционную одежду, не смогли ответить на вопрос, какой именно предмет они хотели бы купить. При анализе вопросов анкеты о традиционной одежде, учитывалась и продолжительность пребывания респондентов и их семей в Сумгайите. В ходе анализа респонденты были в основном разделены на две группы. В одну группу вошли респонденты, которые проживали в Сумгайите со своими семьями в течение 30–50 лет, а во вторую группу вошли респонденты, которые переехали в Сумгайит за последние 20 лет. Ответы респондентов из этих групп на указанные вопросы несколько

отличались. Так, респонденты, принадлежащие ко второй группе, используют тот или иной элемент традиционной одежды чаще, чем первая группа. Это показывает, что среди тех, кто недавно переехал в Сумгайит из села, есть те, кто сохранил определенные элементы традиционной одежды. В определенной степени это могут быть вещи, оставленные их старшими родственниками. Вполне вероятно, что респонденты или их семьи, которые проживают в Сумгаите до 50 лет, больше не имеют таких традиционных элементов одежды. В то же время среди респондентов, принадлежащих ко второй группе, больше людей, которые хотят купить какой-либо элемент традиционной одежды, чем в первой группе. Так, во второй группе эти респонденты составили 62,5 %, а в первой группе 49,6 % были те, кто хотел купить какой-то элемент традиционной одежды. Здесь мы снова сталкиваемся с определенными изменениями этнического сознания в контексте современных процессов глобализации. В то время, когда исчезают традиции и ускоряется культурная унификация, многие люди, особенно городские жители, все больше интересуются этнической историей и культурой, и это отражается на приобретении и сохранении объектов, в том числе с характерными этническими символами. Скорее всего, мы наблюдаем эту тенденцию среди тех, кто продолжает жить в Сумгайите.

Проведенное исследование дает основание полагать, что массовая культура, которая стремительно распространяется в Сумгайите и в целом в Азербайджане, обуславливает распространение глобализированного, главным образом, западного образа жизни и современных стереотипов поведения. При этом такой образ жизни кажется более привлекательным для городской молодежи. Тем самым, следует отметить, что массовая культура становится доминирующей силой в культуре современных городов Азербайджана.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Азербайджанская этнография. В 3 томах. Том 2-й. Баку : Шарг-Гарб, 2007. 449 с. (на азербайджанском языке).
Велиев Ф. И. Материальная культура Азербайджана в XIX начале XX веков. Баку : Шарг-Гарб, 2010. 424 с. (на азербайджанском языке)
Демшина А. Ю. Этнотенденции в пространстве современной моды. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/etnotendentsii-v-prostranstve-sovremennoy-mody>.
НТР и национальные процессы / под ред. Шкаратан О. И. Москва : Наука, 1987. 248 с.
Пронников В.А., Ладанов И.Д. Японцы. Москва : Наука, 1985. 351 с.

- Свод этнографических понятий и терминов / под общей ред. Бромлея Ю. В., Штробах Г.). Вып.3. Москва : Наука, 1989. 223 с.
- Сертакова И. Н., Мудрецова Т. В. Символика и культурно-историческое значение украшений в традиционной культуре. URL: <http://www.analiculturolog.ru/journal/archive/item/866-34-2.html>.
- Современные этнические процессы в СССР / под ред. Бромлея Ю.В. Москва : Наука, 1977. 562 с.
- Шилингер Е. Квартира в этническом стиле: особенности национального интерьера. 2016. URL: <https://his.ua/article/kvartira-v-etnicheskom-stile-osobennosti-natsionalnogo-interera-2016-05-05>.
- Шкаратан О. И. и др. Этносоциальные проблемы города. Москва : Наука, 1986. 284 с.
- Этнический стиль в интерьере. URL: <https://www.keramogranit.ru/articles/etnicheskie-stili-interera/>

REFERENCES

- Azerbajdzhanskaja etnografija [Azerbaijan ethnography]*. (2007). In 3 vols. (Vol. 2) Baku: Sharg-Garb [in Azerbaijani].
- Bromley, Ju. V. (1977). *Sovremennye etnicheskie processy v SSSR [Modern ethnic processes in the USSR]*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Bromley, Ju.V., & Shtrobah, G. (Eds.). (1989). *Svod etnograficheskikh ponjatij i terminov [Code of ethnographic concepts and terms]*. (No. 3). Moskva: Nauka [in Russian].
- Certakova, I. N., & Mudrecova, T. V. *Simvolika i kul'turno-istoricheskoe znachenie ukrashenij v tradicionnoj kul'ture [Symbolism and cultural and historical significance of jewelry in traditional culture]*. Retrieved from <http://www.analiculturolog.ru/journal/archive/item/866-34-2.html> [in Russian].
- Demshina, A. Ju. *Etnotendencii v prostranstve sovremennoj mody [Ethnotendencies in the space of modern fashion]*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/etnotendentsii-v-prostranstve-sovremennoj-mody> [in Russian].
- Etnicheskij stil' v inter'ere [Ethnic style in the interior]*. Retrieved from <https://www.keramogranit.ru/articles/etnicheskie-stili-interera/> [in Russian].
- Pronnikov, V. A., Ladanov, I. D. (1985). *Japoncy [Japanese]*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Shilinger, E. (2016). *Kvartira v etnicheskom stile: osobennosti nacional'nogo inter'era [Apartment in ethnic style: features of the national interior]*. Retrieved from <https://his.ua/article/kvartira-v-etnicheskom-stile-osobennosti-natsionalnogo-interera-2016-05-05> [in Russian].
- Shkaratan, O. I. (Ed.). (1987). *NTR i nacional'nye processy [Scientific and technological revolution and national processes]*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Shkaratan, O. I. et al. (1986). *Etnosocial'nye problemy goroda [Ethnosocial problems of the city]*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Veliev, F.I. (2010) *Material'naja kul'tura Azerbajdzhana v XIX- nachale XX vekov [Material culture of Azerbaijan in the XIX - early XX centuries]*. Baku: Sharg-Garb [in Azerbaijani].

Аміршахова Севда Гусейнага кизи

Докторант

Інститут археології та етнографії Національної
Академії Наук Азербайджану

Email: ilyasdiplomat@gmail.com

Amirshakhova Sevda Guseynaga kizi

Doctoral Candidate

Institute of archeology and ethnography of the
National Academy of Sciences of Azerbaijan

Цитування: Аміршахова, С. (2020) Про деякі зміни в матеріальній культурі сучасного міського населення Азербайджану. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (5), 105–113. doi: 10.15421/172058

Citation: Amirshakhova, S. (2020). Pro deiaki zminy v materialnii kulturi suchasnoho miskoho naselennia Azerbaidzhanu [About some changes in the material culture of the modern urban population of Azerbaijan]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (5), 105–113. doi: 10.15421/172058

Стаття надійшла / Article arrived: 15.07.2020

Схвалено до друку / Accepted: 29.07.2020

ЮВІЛЯРУ

Знаний шукач і провідник правди історії (до 80-річчя доктора історичних наук, професора О. М. Бута)

Валентин Іваненко, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Well-known seeker and guide to the truth of history (to the 80th anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor O.M. But)

Valentyn Ivanenko, Oles Honchar Dnipro National University

Загальновідомо: історію творять і пишуть люди. Їй не тільки видатні, визнані на національному або планетарному рівні – державні та громадські діячі, політики, митці, науковці, бізнесмени, спортсмени... Саме вони найчастіше перебувають в епіцентрі суспільної уваги, осідають в історичній пам'яті, про них постійно згадують, говорять, пишуть, їх успіхи ставлять у приклад іншим. Проте, на жаль, так буває далеко не завжди і не всюди, оскільки в силу самої своєї природи людині властиво за повсякденною метушнею, буденними клопотами, гострими проблемами забувати про вагомий, подвизницький діяння багатьох непересічних особистей минулого й сьогодення.

І тим приємніше, справедливіше, що така невітшна участь, на щастя, оминула українського патріота, нашого друга, колегу – доктора історичних наук, професора Олександра Микитовича Бута, котрий відзначає цього року своє 80-ліття, чиє життєве кредо можна, певно, сформулювати у двох ключових, фундаментальних словах – віра і вірність. Віра в Україну, її народ, її велике майбутнє (включаючи обов'язкове подолання нинішніх лихих часів рідного Донбасу та його повернення в лоно матері – України) – і вірність цій непохитній впевненості, щоденна сумлінна й копітка праця на ниві улюбленої, раз і назавжди обраної сфери життєдіяльності – історичної освіти і науки. Творче, громадське, особисте переплелися у нього в органічну й нерозривну єдність, його цілісна, успішна натура стала для численних учнів, колег, друзів своєрідним дороговказом високого професіоналізму, моральності, інтелігентності і мудрості, дивовижної працьовитості, честі і порядності послідовної боротьби за правду історії, за збереження непростой, подеколи контрверсійної, але загалом звияжної нашої минувшини, зокрема, з недавньої, радянської епохи, коли кілька поколінь українців, наших батьків, дідів, прадідів змогли сповна пізнати на собі і велич справді історичних звершень, і гіркоту не менш відчутних втрат і трагедій від політичних репресій, голодоморів, утисків та принижень з боку тоталітарного режиму.

До того ж, життя таких людей, як Олександр Микитович, завжди може слугувати повчальним прикладом для тих, хто, як ми зараз, змушені шукати сил і мужності, адекватних відповідей на складні й жорстокі виклики нашого сьогодення, включаючи анексію Криму Російською Федерацією і розв'язану нею гібридну війну в Донбасі, звідки, до речі, родом і ювіляр.

Народився О. М. Бут у робітничому місті Дебальцеве 22 червня 1940 року. І вже за рік його родина (батько – Микита Самойлович, токарь вагонного депо, мама – Олександра Іванівна, домогосподарка, 12-річний брат Микола), як і мільйони інших сімей, опинилася перед загрозою реального знищення від нацистських загарбників. Батько добровольцем пішов на фронт, а для маленького Сашка та його мами з братом настали жахливі часи окупаційного режиму. Після звільнення Донбасу Олександра Іванівна з дітьми поїхала до батьків на Полтавщину, де важко працювала у колгоспі до повернення чоловіка з війни.

Потім знову Донбас, навчання Олександра у середній залізничній школі № 62 м. Дебальцеве, після закінчення якої із золотою медаллю (1957) він стає студентом історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького (сьогодні – Національний університет ім. В. Н. Каразіна). Із глибокою вдячністю і шаную згадує Олександр Микитович своїх викладачів, тих, хто зі знанням справи прищеплював любов до майбутньої професії історика, передусім професорів К. Е. Гриневича, С. М. Королівського, А. П. Ковалевського, доцентів (пізніше докторів наук, професорів) І. К. Рибалки, В. І. Астахової, І. Л. Шермана, В. М. Довгопола та ін.

Насичені різнобарв'ям цікавого повсякдення (лекції, практики, особливо музейна у Москві та Ленінграді, зустрічі з легендарними людьми, (такими, скажімо, як учасник штурму рейхстагу, Герой Радянського Союзу М. Єгоров), відвідування унікальних підприємств Харкова, культпоходи в театри, кінотеатри, на концерти, заняття спортом тощо), студентські роки назавжди збереглися в пам'яті ювіляра як найяскравіші, найкрасивіші, найщасливіші в житті. Захопившись науковою роботою і вільно володіючи німецькою мовою, студент О. Бут віднайшов у фондах наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка і чи не вперше серед дослідників серйозно опрацював унікальний комплекс німецької періодики 1920–1930-х років, підготувавши й успішно захистивши під керівництвом доцента Р. С. Альпера оригінальну дипломну роботу про початкові кроки Е. Тельмана на посту лідера компартії Німеччини. Це дало підстави керівництву факультету рекомендувати його до аспірантури Лейпцизького університету (НДР) як вузу-побратиму.

Щоправда, не судилося зробити це тоді, одразу по закінченню університету (1962), бо Олександр, одружившись напередодні випуску з однокурсницею Зінаїдою, прийняв інше рішення: разом з дружиною поїхати за держнаправленням на вчительську роботу до м. Чистякова Донецької області.

Так Олександр Микитович розпочав трудову діяльність на посаді вчителя історії у новій, щойно збудованій середній школі № 10 (на 1200 місць!). Цікавий штрих: молодому історичу дісталися українськомовні класи, які з радістю передали йому колеги (четверо дружин партійно-господарських керівників міста). Довелося чимало попрацювати над собою, зануритись в підручники, українську класику, потренуватись у розмовному жанрі. «Це «українське хрещення», – пригадує сам Олександр Микитович, – через багато років стало запорукою вільного володіння українською мовою і так знадобилось... [пізніше] в Донецькому університеті!».

І хто знає, можливо, саме в той період О. М. Бут багато чого переоцінив, краще збагнув роль і місце України та українства в еволюції східнослов'янського етногенезу, значення мови для усвідомлення своєї ідентичності, формування і зміцнення нації, розвитку українського народу, а цей чинник у підсумку, мабуть, неабияк вплинув на вигранювання його твердої і послідовної проукраїнської патріотичної позиції, яка на все життя стала стрижнем світоглядної культури вченого.

Професійному ставленню молодого вчителя сприяв, звісно, великий педагогічний колектив школи, мудрі настанови досвідчених колег, його поважали, цінували, усіляко підтримували. Особливо дружні стосунки склалися у нього з директором школи, інвалідом війни А. І. Артеменком і вчителем фізкультури, повним кавалером солдатського ордена Слави І. М. Івановим.

Та недовго довелося О. М. Буту демонструвати свої знання і самотній дидактичний талант на уроках історії. Вже у лютому 1963 року його було рекомендовано другим секретарем міськкому ЛКСМУ, а за півтора роки обрали першим, чим відкрилася якісно нова, мегацікава і багато в чому хвилююча сторінка життєвої біографії Олександра Бута як молодіжного лідера. Це був прецедент в історії Донбасу, коли достатньо велику комсомольську організацію (понад 10 тисяч членів) у шахтарському місті Чистякове (з 1964 р. – м. Торез) очолив учитель.

І, схоже, дуже швидко він адаптувався на новому місці, зміг виявити неабиякі організаторські здібності, наполегливість, відповідальність, провести необхідні мотиваційні й кадрові зміни, запропонував й налагодив ефективний механізм взаємодії осередків, перш за все виробничих, завдяки чому помітно посилилась їх активність, діловитість, оперативність, а міська комсомольська організація стала однією з передових в Україні. Про це офіційно було заявлено, зокрема, у звітній доповіді ЦК на XX з'їзді ЛКСМУ (1966), делегатом якого був і Олександр Бут.

Серйозною школою зростання управлінської майстерності й громадянської зрілості, фахової культури молодіжного керманіча стало його обрання депутатом Торезької міської ради і членом міськкому КПУ (1967), керівна робота у 1967–1971 роках на посадах завідувача сектору та завідувача інформаційно-методичного відділу Донецького обкому ЛКСМУ. За ініціативну і плідну діяльність у комсомолі він неодноразово нагороджувався почесними відзнаками різних рівнів.

Слід зазначити, що під час роботи в Торезькій молодіжній організації О. М. Бута, як історика, було запрошено викладати історію КПРС в місцеву заочну філію Донецького політехнічного інституту, де в 1971 році він стає аспірантом денної форми навчання, працюючи під керівництвом завідувача кафедри, доцента Г. Я. Пономаренка. У зв'язку з переведенням останнього в Донецький університет, туди перейшов і аспірант, який в ньому ж у 1974 році захистив кандидатську дисертацію і почав працювати на кафедрі історії КПРС.

Відтоді його наступне кар'єрне сходження, та й саме життя, нерозривно пов'язані з цим університетом, в якому він пройшов практично всі академічні щабелі – від старшого викладача до професора. Саме тут повною мірою розкрився творчий потенціал Олександра Микитовича як глибокого і чесного науковця, самобутнього педагога і наставника студентської молоді. Свою фахову майстерність він відточував у безпосередній взаємодії й під впливом колег – професорів З. Г. Лихолобової, Г. Я. Пономаренка, М. Є. Беспалова, В. О. Носкова, П. В. Доброва, В. І. Шабельникова, О. В. Стяжкіної, доцентів Г. І. Захарова, І. П. Жеребченка, Л. О. Беспалової, Т. Г. Литвин, О. М. Стояна, Л. Б. Лихачової та ін.

Пріоритетною сферою науково-педагогічної діяльності О. М. Бута є постійне осягнення існуючого досвіду і пошук сучасних новаторських технологій та практик кваліфікованого методичного забезпечення навчального процесу. Загалом на його рахунок близько 180 праць методичного спрямування, зокрема серія оригінальних підручників та навчально-методичних посібників, високо оцінених фахівцями. З-поміж них виокремимо такі: «Сталинізація промисловості УРСР (вторая половина 1920-х–30-е годы)»; «Україна в 30-ті роки XX століття»; «Історія України мовою документів»; «Історія України: кредитно-модульна система організації навчального процесу»; «Історія України: семінари, кредитно-модульний зріз» (2009) та ін. Причому він не лише багато пише і друкує на методичні теми, а й блискуче на практиці, на своїх лекціях і семінарських заняттях, пропонує й запроваджує сучасні методи і технології якісної підготовки майбутніх професійних істориків та молодих фахівців іншого профілю. Девізом викладацької роботи професора без перебільшення стало: «Навчальний процес – свята справа».

Зважаючи якраз на вагомі особисті здобутки в освітньому процесі, йому були присвоєні після захисту відповідних дисертацій вчені звання доцента (1977) і професора (1992).

Водночас О. М. Бут по праву вважається авторитетним і скрупульозним дослідником багатьох серйозних проблем вітчизняної історії міжвоєнної доби, особливо у вивченні й глибокому переосмисленні низки складних, суперечливих, трагічних сторінок, так званих «оголених нервів» нашого минулого тих часів.

Найбільш випукло і масштабно вчений реалізував один із своїх проєктів, присвячений дослідженню історичного досвіду і уроків управління промисловістю України в умовах формування і утвердження радянської адміністративно-командної системи 1920–1930-х років, в докторській дисертації, успішно захищеній у 1991 році на спеціалізованій вченій раді Київського університету ім. Тараса Шевченка. Робота отримала високу оцінку маститих фахівців-радянологів, члена-кореспондента НАН України І. Ф. Кураса, професорів С. В. Кульчицького, В. П. Горшкова, члена-кореспондента АН СРСР Ю. О. Полякова та ін.

Зауважимо принагідно, що О. М. Бут принципово по-новому підійшов до розгляду двох важливих завдань. По-перше, він один з небагатьох в тогочасній українській історіографії хто наважився не просто поставити, але й спробував переконливо відповісти на питання – якою важкою виявилася реальна соціальна ціна, заплачена в ті часи за здійснення сталінської модернізації радянської економіки. Друга новація полягала в тому, що на відміну від багатьох спритних ділків від політики – «істориків по наслышке» (за визначенням нашого патріарха академіка П. Т. Тронька), які намагалися вилити якомога більше бруду на всіх і все радянське, донецький науковець аргументовано спростував примітивно-спрошені сталінські оцінки стахановського руху, всебічно обґрунтувавши його, як якісно нову систему організації праці та управління виробництвом за участю робітничого класу. Такий висновок базувався на вивченні автором численних масивів нових джерел, виявлених переважно в архівах Києва і Москви, а також під впливом його особистого спілкування з О. Г. Стахановим.

Зі здобуттям Україною незалежності розпочався непростий, часом болісний, але закономірний процес переоцінки усталених гносеологічних принципів пізнання минулого, поступовий відхід від марксистської методології й породжених нею підходів (чого, звісно, не уник і ювіляр, як кожен з нас), побудованих на засадах ідеологем партійності в дусі сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)» розгорнулося інтенсивне переосмислення радянської історії, особливо її так званих «білих плям», замовчуваних чи фальсифікованих тем. Серед них – історія політичних репресій, голодоморів та інших «збочень» компартійного режиму в СРСР, окремих регіонах. В Україні ця багатоаспектна, системна й, прямо скажемо, делікатна робота здійснювалася здебільшого в межах загальнодержавної програми «Реабілітовані історією», ініційованої і очоленої П. Т. Троньком. Відповідні наукові підрозділи були

створені в усіх областях, зокрема в Донецькій, де одним із найактивніших організаторів і виконавців проекту потужно заявив про себе О. М. Бут, який став заступником голови обласної редколегії, а у взаємодії з колегами підготував і видав кілька томів, серію наукових збірок і статей про генезу, хід та масштаби державного свавілля на Донбасі за радянських часів.

Так у ході суперечливої динаміки умовах нашого трансформаційного незалежницького поступу Олександр Микитович зі своїми однодумцями-вченими зберегли чесні ім'я істориків, повернувши із небуття тисячі й тисячі тих, хто побував в пашах Сцилли і Харибди, відновивши через десятиліття правду про репресованих сталіністами земляків. Тим самим на регіональному рівні вирішена складна наукова і суперчутлива в морально-психологічному вимірі проблема, яка й досі неабияк хвилює багатьох наших співвітчизників, залишаючи у їхніх серцях і душах мученицькі «рубці пам'яті» одного з найбільш одіозних символів колишньої союзнаї держави, що слугує суворим застереженням нинішнім політикам від спокуси повторення таких збочень в сучасних умовах. У цьому – один із очевидних і найважливіших уроків, що недвозначно впливає із наукових студій О. М. Бута та його численних колег-соратників.

Загалом він є автором і співавтором понад 150 наукових творів різнопланового тематичного спрямування (переважно в галузі модерної і постмодерної історії України, її персоналітичної компоненти, краєзнавства тощо), зокрема більше двох десятків монографій, таких, наприклад, як: «Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки» (Київ, 1990); «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення» (Вид. 2-ге. Донецьк, 2002) та ін. О. М. Бут підготував також одного доктора і десяток кандидатів історичних наук. Усе це переконливо засвідчує вагомий науковий доробок ученого, його значний особистий внесок у розвиток та збагачення вітчизняного історіографічного процесу. Не можу не погодитись зі словами того ж П. Т. Тронька, який наголошує, що Олександр Микитович – «це фахівець високого гатунку, добропорядна, толерантна людина, яка цінує правду історії».

Від себе хотілося б додати: ювіляр наколи й жодним чином професійно та морально не сфальшував, не поступився принципами «перед обставинами». Натомість він знайшов, викував і продовжує вигранювати власну долю, образно кажучи, яскравим розмаїттям мозаїчних картин, демонструючи взірць сумлінного й самовідданого служіння історичній науці, рідній Батьківщині, людям. Його життєве кредо – постійне самовдосконалення, пошук нових історичних тем і сюжетів з їх наступним скрупульозним опрацюванням та оприлюдненням, щоб залишалось якомога менше «білих плям», призабутих сторінок чи постатей з нашого недавнього минулого, утверджувалась правда історії. Власне, це і є глибинним сутнісним змістом творчих шукань О. М. Бута, тією рушійною силою, що забезпечує поступ вперед, дозволяє через незаангажоване, правдиве минуле виходити на сучасні реалії й бачити обриси дня завтрашнього.

А ще Олександр Микитович не позірний, такий собі приглянцований, як багато хто позиціонує себе в наш непростий, неспокійний час, а справжній український патріот, який наочно демонструє це конкретними діями і вчинками, усім своїм життям. Ні на мить не вагався він, приміром, і тоді, коли на початку 2014-го, з розгортанням російської агресії в Донбасі, разом з патріотично налаштованою частиною академічного корпусу Донецького національного університету (сьогодні – імені Василя Стуса) покинув столицю Донбасу й перебрався до Вінниці, де доклав чимало зусиль для становлення свого вишу на новому місці як завідувач і професор кафедри історії України. Плеч-о-пліч зі своїми колегами, студентами, учнями, долаючи численні труднощі, пов'язані з переїздом, ювіляр з оптимізмом вдивляється у майбутнє свого вишу, робить все від нього залежне для його розвитку та процвітання.

Я вдячний долі, що багато років тому подарувала мені знайомство з цією прекрасною багатогранною особистістю, істориком-дослідником від Бога, знайомство, яке згодом переросло у міцну дружбу і найтіснішу співпрацю, чим ми обидва щиро дорожимо й гордімося. Думаю, не помилюсь, коли скажу: дружба для нас аж ніяк не порожній чи ритуальний звук, а об'єктивна інтелектуальна та життєва реальність, яка додає сил, енергії і насаги у виконанні нами професійних обов'язків, вирішенні назрілих, часто споріднених науково-освітніх завдань.

Заслуги О. М. Бута на трудовому фронті та в громадському житті не залишились, звичайно, непоміченими й отримали цілком справедливе державне визнання, спочатку за плідну роботу на виборних посадах в комсомолі (1963–1971), а потім за вагомий науково-педагогічний досягнення в Донецькому університеті (з 1971 року й дотепер), заслуженим професором якого він є з 2013 року. Серед найпо-

чесніших відзнак – знак ЦК ВЛКСМ «За активну роботу в комсомолі» (1966), медаль СРСР «За доблестный труд» (1970), знак Міносвіти СРСР «За заслуги в розвитку вищої школи» (1979), Грамота і медаль Верховної Ради України «За заслуги перед Українським народом» (2007), знаки МОН України «Відмінник освіти України» (1999), «За наукові та освітні досягнення» (2017), почесна медаль лауреата премії ім. академіка Д. І. Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців України (2001), почесна медаль Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара «За вірну службу ДНУ» (2010), золота медаль ім. М. І. Туган-Барановського Академії економічних наук України (2011). Має ювіляр й інші престижні нагороди та відзнаки.

Своє 80-річчя професор О. М. Бут зустрічає сповнений рішучості й надій на продовження неухильного руху до пізнання нових утаємничених криївок нашої минувшини і утвердження правди історії. І це не просто банальні слова, що звично лунають у ювілейних реляціях, а реальні плани і справи знаного історика, краєзнавця, патріота. Тож побажаємо йому сил і здоров'я для їх успішного втілення в життя!

Нехай Вам щастить, дорогий друже, Олександрі Микитовичу!

